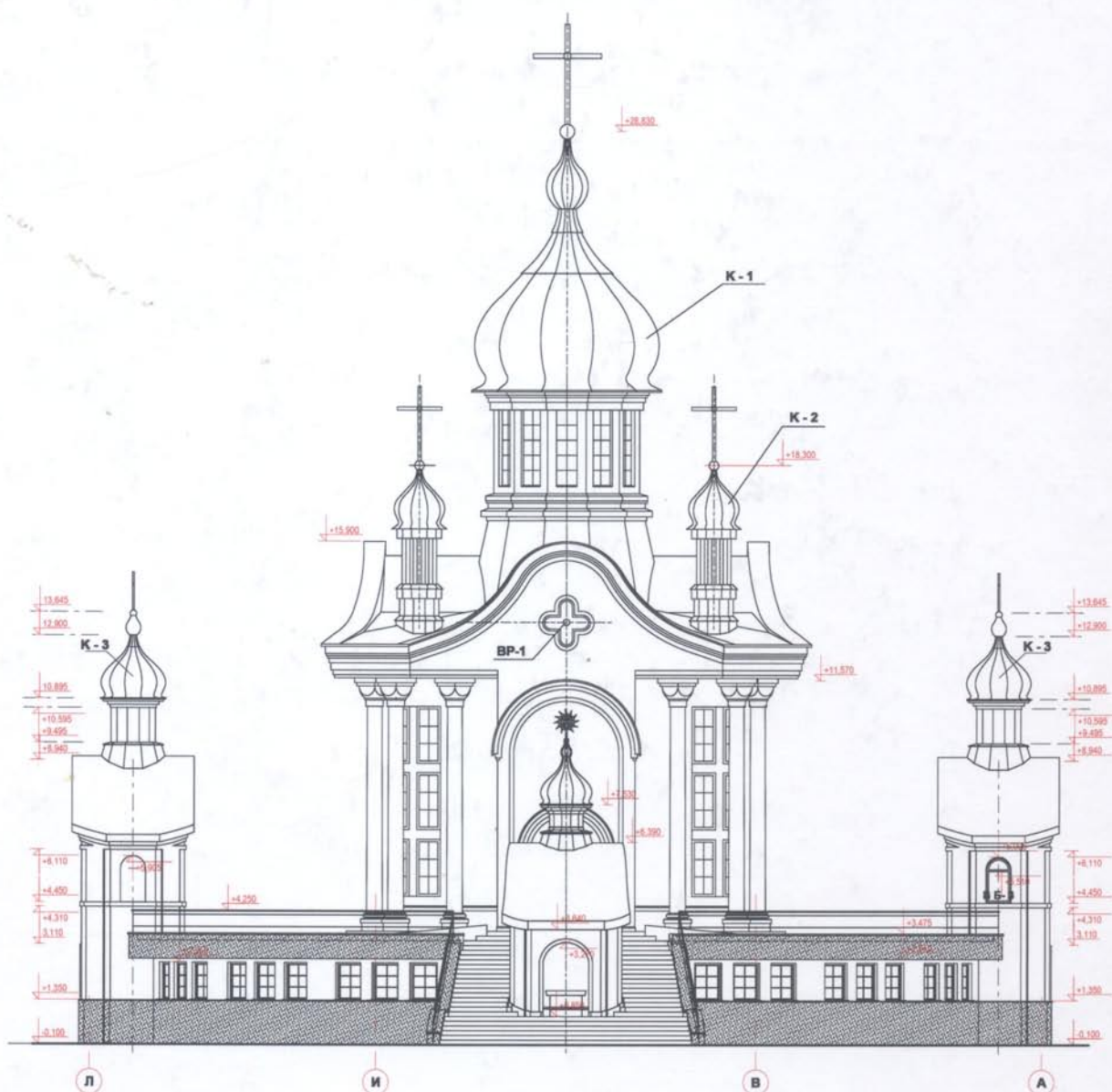

Олег Слепцов

Архітектурне
проекування і реконструкція
православних храмів

Олег Слєпцов

Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів

Підручник

для студентів вищих навчальних закладів,
які навчаються за напрямком підготовки «Архітектура»
Затверджено Міністерством освіти і науки України

Київ / А+С / 2014

С 47 Слепцов О. С. Архітурне проектування і реконструкція православних храмів: Підручник для ВНЗ / Українська академія архітектури, Київський національний університет будівництва та архітектури, Науково-проектне архітурне бюро ЛІЦЕНЗІАРХ. — К.: А+С, 2014. — 272 с., іл.

ISBN 978-966-8613-56-2

У підручнику висвітлені найважливіші аспекти технології проектування православного храму: від історії, традиції та канону — до творчого задуму і реалізації. Демонструються глибинні основи православного храму-будови від часу Київської Русі до наших днів: ідеологія, символіка та особливості архітурно-художньої образності храму. Широко представлений авторський досвід проектування православної церкви. Підручник розкриває особливості цього непростого виду проектування і призначений для студентів архітурних вишів, для здочих, які бажають присвятити себе справі духовного відродження України, для студентів духовних навчальних закладів, віруючих людей і всіх, хто цікавиться історією та практикою будівництва храмів, наповненою довгою традицією, яскравими пам'ятниками і строгим каноном.

ББК 72.01; 711.1

Рекомендовано до друку Президією Української академії архітектури, протокол № 4 від 27 листопада 2011 року.

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів архітурних спеціальностей вищих навчальних закладів від 18.04.2014 № 1/11-5825.

Рецензенти: доктор архітектури, професор, академік УАА, народний архітектор України Н. М. Дьомін;

доктор архітектури, професор, академік УАА, заслужений архітектор України З. В. Мойсеєнко-Чепелик;

доктор архітектури, професор, академік УАА, заслужений архітектор України В. П. Уреньов.

Автор висловлює подяку Благодійному фонду імені Хідіряна Оганеса Місаковича за підтримку у виданні книги.

На обкладинці — проект церкви Сорока Святих Мучеників на вул. Академіка Будаховського в м. Києві, виконаний Науково-проектним архітурним бюро ЛІЦЕНЗІАРХ.

ISBN 978-966-8613-56-2

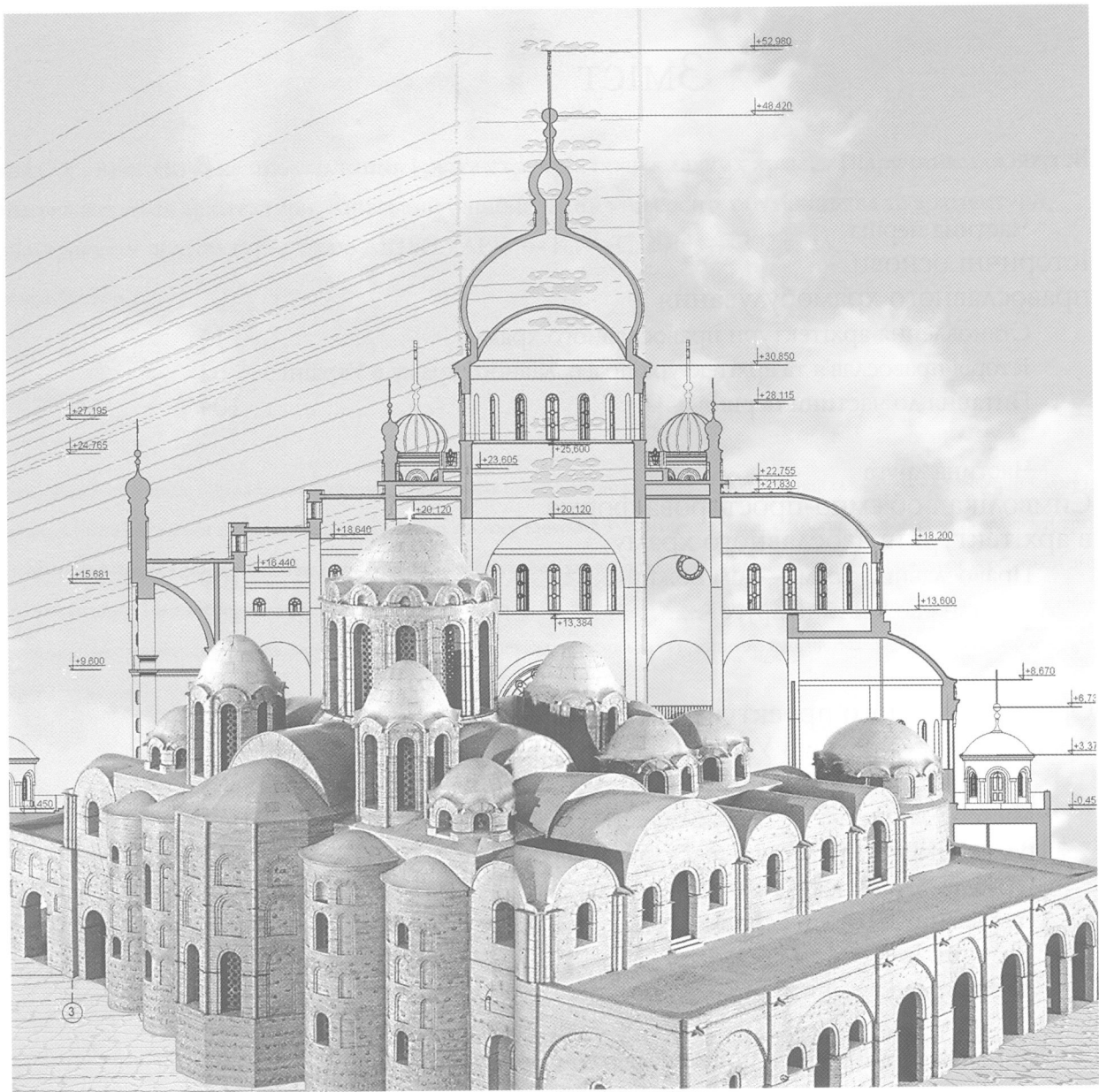
© О. С. Слепцов, 2014

© НПАБ ЛІЦЕНЗІАРХ, 2014

© А+С, 2014

Зміст

Вступ	8
Частина перша	
Історичні основи	
православного храмобудування	
Становлення архітектури православного храму	15
Історія православ'я та архітектура православного храму в Україні ...	62
Питання до частини першої	104
Частина друга	
Символіка і об'ємно-просторова форма	
в архітектурі православного храму	
Православний храм — Дім Божий	109
Питання до частини другої	151
Частина третя	
Основи сучасного проектування	
православних храмів в Україні	
У пошуках архітектурно-художнього образу	155
Містобудівні аспекти та особливості	
розташування православних будівель і споруд	167
Особливості проектування реконструкції	
сакральних будівель і споруд	184
Питання до частини третьої	192
Досвід проектування і реалізації	194
Авторські архітектурні проекти, перелік проектів	197
Висновки	261
Використана література	262
Рекомендована література	264
Термінологічний словник і предметний покажчик	265
Реферат	270

Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклежавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдуці, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони: інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Олесь Гончар, «Собор», 1968

Вступ

Підручник «Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів» призначено для студентів архітектурних вишів в якості основного навчального видання для курсу «Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів».

Культурні цінності України — православні храми, неперевершені за красою ікони, живопис і скульптура на релігійні теми — постійно нагадують про існування духовного шару цивілізації, який був основою життя наших предків. Ми пишаємося нашою прабадьківщиною — Київською Руссю, де багато століть релігія, культура й держава формували збалансовану систему світовідчуття, традицій, мови і фольклору, породжуючи те, що сьогодні називається національним корінням.

Робота над підручником збіглася в часі з періодом відродження церкви в Україні та на всьому пострадянському просторі. Релігійний ренесанс і розмах церковного будівництва значно збагатили особистий досвід автора проектування та будівництва православних храмів на території України. Ідея створення цього видання виникла, коли автору довелося вести у студентів архітектурного факультету Київського Національного університету будівництва і архітектури курсове проектування об'єкту сакральної архітектури. Загальновідомо, що власний творчий приклад викладача, як метод навчання, важливий аргумент у вихованні майбутніх архітекторів. Молодь з особливою довірою ставиться до викладача, який не лише декларує свої професійні та творчі концепції, але й вчить особливостям проектування

на прикладі власних реально побудованих об'єктів. Тому, перше візаві з групою студентів починається з екскурсії на храмовий комплекс Ікони Божої Матері Живоносного Джерела у Києві, де відбувається знайомство студентів з тонкощами проектування і будівництва церкви.

Однак, під час учбового курсу розглядаються переважно типологічні особливості проектування церков і комплексів, принципи їх розміщення на ділянці та в структурі міста. Без всебічного висвітлення залишається ідеологічна основа такого важливого релігійно-культурного явища як «Православний Храм», який ми, професіонали, одягаємо в архітектурні форми.

Цільовою складовою цього підручника є спроба автора заповнити ці лакуни й акцентувати увагу майбутніх проектувальників на найважливіших складових сакральної архітектури — духовних і творчих. Адже саме храмова архітектура найбільш насичена символікою, що створює цілісний архітектурно-духовний ансамбль. Храм — це не утилітарний простір, організований набором конструктивних елементів: стін, колон, арок, склепінь, просторових структур, оболонки, що визначаються сьогодні нормами проектування. Тільки усвідомлення глибинної основи православного храмобудування, його своєрідної ідеології, символіки (відмінної від інших християнських споруд), його архітектурно-художньої образності призводить до професійності проектних пропозицій по цій темі.

Підручник складається з трьох частин.

Зміст першої частини можна трактувати як «вступ до проектування». Одне із завдань підручника — спроба створити ту ауру, яка допоможе архітектору психологічно, емоційно та образно сприйняти свою роботу з проектування православного храму. У цій частині стисло висвітлюється історія походження й становлення православного храму у Візантії, країнах Східної Європи, включно з Київською Руссю, розглядається спадкоємність функції-

ональних особливостей, деталей і символіки ранньохристиянських храмів у сучасних православних спорудах. Розглядаються основні історичні етапи розвитку православ'я в Україні та їх вплив на розквіт, занепад і відродження будівництва православних храмів.

Друга частина розкриває зміст і особливості символічної складової храмової архітектури. В архітектурній композиції та інтер'єрах храму — Дому Божого — детально розглянуті символи, що відображають систему духовного розвитку віруючих; канонічне розміщення функціональних зон і архітектурних деталей; художніх розписів; необхідного предметного літургійного обладнання. Формуються особливості та засоби архітектурно-образного рішення храмових будівель і комплексів, які можуть дати архітектору свободу самовираження в рамках канонічних обмежень.

Третя частина містить авторський досвід проектування та будівництва православних храмів у всьому різноманітті його архітектурно-художніх трактувань.

Автору, як православній людині, поталанило долучитися до тисячолітньої культури і збагатити свій практичний досвід архітектора проектуванням і будівництвом каплиць, церков, соборів, храмових комплексів, монастирів у багатьох містах і селах України. Все це різні проекти, не схожі один на одного не тільки за формою, художнім образом чи об'ємом, але і за функціональним наповненням — від маленької каплички і невеликої церкви до кафедрального собору і розвиненого храмового комплексу, що включає різні духовні й благодійні установи, які розміщуються як в урбанізованому середовищі, так і в мальовничих природних ландшафтах.

Метою підручника є ознайомлення студента з історією розвитку православ'я та архітектури православного храму в світі та в Україні, а також з практичним досвідом сучасного проектування православного храму в Україні.

Завдання підручника:

Ознайомити студента з теоретичними та практичними основами проектування сакральних будівель і споруд, а саме з:

- періодизацією, загальною історико-політичною, культурологічною та філософсько-релігійною картиною розвитку православ'я в Україні та в світі;
- локальними особливостями архітектури православного храму різних країн та видатними пам'ятками мурованої православної архітектури світу;
- національними особливостями та видатними пам'ятками мурованої православної архітектури України;
- розвитком типології, об'ємно-просторової форми, конструктивних систем, будівельних технологій, декоративних елементів та «символічного коду» мурованого православного храму;
- сучасним українським досвідом проектування, реконструкції і втілення православного храму, кращими прикладами новітніх рішень архітектурної форми традиційного православного храму.

Зв'язок підручника з іншими навчальними дисциплінами:

Підручник безпосередньо пов'язаний з теоретичними курсами «Історія російської та української архітектури», «Історія світової архітектури», «Історія світового мистецтва», «Теорія архітектури і архітектурного проектування», «Культурологія», «Історія релігії» та ін. Матеріали підручника також можна використовувати в якості навчальних прикладів для практичних курсів «Архітектурне проектування», «Композиція» та ін.

Видання орієнтоване не лише на студентів архітектурних вишів, книга також може зацікавити практикуючих архітекторів, студентів мистецтвознавчих та культурологічних спеціальностей, слухачів духовних установ.

Твори мистецтва діють на наші почуття саме своєю красою, оригінальністю та гармонією пластичного рішення. Ми відчуваємо це, коли стоїмо перед Шартрським собором у Франції або перед собором Василя Блаженного в Москві, незалежно від наших політичних і філософських поглядів.

Оскар Німейєр

Частина I

Історичні основи
православного
храмобудування

Становлення архітектури православного храму

Три перших століття нової ери — період виникнення й становлення нової релігії — християнства. За три століття воно пройшло шлях від громад суто язичницького типу до церкви, яка отримала державний статус.

Зародження християнства було підготовлено релігійно-філософськими ідеями пізнього еллінізму і соціально-політичними причинами.

Філософи часів занепаду Римської імперії зверталися до соціальних, релігійних та естетичних проблем. Ідея Бога, як виключно духовної сутності, не була для них характерною, але вже вкорінювалася в їх світогляді й заклала фундамент для розвитку ідей монотеїзму.

Філософи-стоїки, наприклад, говорили про марність земного буття, про потойбічну кару і рівність усіх людей перед Богом (що пізніше стало однією з центральних ідей християнства); платоніки стверджували, що побожність і щастя досягаються пізнанням духовного світу; неоплатонізм впровадив поняття «всія» та «іпостась» для позначення сутності речей (ці поняття згодом стали частиною християнської догматики). Пізні елліністичні філософи усвідомлювали єдність людства.

Не тільки греко-римська філософія, але й релігія Сходу вплинула на формування християнського віровчення. Воно сприйняло ідеї іудейсько-

грецького філософа Філона Олександрійського (І ст. н. е.) про божественний логос (посередника між Богом і людьми), месію, рятівника роду людського.

Три століття становлення Християнства були постійною боротьбою між язичниками та християнами. Нерідко вона набувала трагічних форм (гоніння на християн у Римській імперії). Але наприкінці цього періоду, в IV ст. влада, що знаходилася між віджилим рабовласницьким і новим феодальним ладом, між язичництвом і християнством, почала розуміти, що нова релігія може об'єднати народ і державу.

У січні 361 р. імператор Юліан (відомий як «Юліан-відступник»), у місті В'єнні на святі Богоявлення відстояв усю церковну службу в християнському храмі. А. Ф. Лосев у «Історії античної естетики» цитує передсмертну сповідь Юліана: «... Я пройнявся загальним переконанням філософів, що дух багато вищий за тіло, і уявляю собі, що всіляке прагнення кращого елемента від гіршого повинно давати радість, а не скорботу. Я вірю і в те, що боги небесні дарували смерть деяким побожним людям як вищу нагороду» [27, с. 399].

Не важко собі уявити, що Юліан — це вже вірний християнин, який, вмираючи, доручає себе волі божій і чистому, абсолютному духу. Духовна еволюція імператора, колишнього язичника, доводить, що нова релігія перемогла.

Але спочатку новій релігії потрібно було забезпечити себе й зміцнитися в дуже складному світі — в умовах Римської імперії.

Християнство зародилося в Палестині; саме там відбувалися всі основні події, про які йдеться в Новому Завіті.

Палестина завжди була об'єктом посягання з боку більш сильних сусідів. У III ст. до н. е. вона була під владою Єгипту; на початку II ст. до н. е. її

завоювали сирійці. Проте, завойовникам потрібна була стабільність на підкорених територіях, й тому вони в обмін на лояльність надавали матеріальну і військову допомогу іудейському духовенству.

Однак спроби асиміляції корінного населення викликали протест релігійно-політичних партій, таких як елліністи, хасиди. Після руйнування Єрусалимського храму сирійським царем Антіохом IV почалось іудейське повстання і громадянська війна. Як наслідок, за декілька десятиліть Палестина отримала автономію, але не зберегла її через внутрішні релігійні чвари між різними партіями (рис. 1).

Еллінізована аристократія та ліберальне вище духовенство — садукей, були відкриті зовнішнім впливам; тоді як хасиди-фундаменталісти (фарисеї) та їх радикальне крило — зелоти ненавиділи все іноземне і не визнавали змін.

Коли в 64 р. н. е. римляни захопили Сирію та оволоділи Єрусалимом, автономії Палестини настав кінець. Вона стала римським намісництвом на чолі з прокуратором. Найбільш відомий нам прокуратор, ім'я якого назавжди пов'язане з ім'ям Ісуса Христа, це — Понтій Пілат (26–36 рр. н. е.).

Християнство виникло як протест у релігійній формі найбільш принижених трудівників, рабів, воїнів, деякої частини світської аристократії проти існуючих порядків. Християнство зародилося в надрах іудаїзму і в перші роки перебувало під впливом іудейської традиції. Про спорідненість раннього християнства з іудаїзмом свідчить те, що перша частина Біблії — Старий Завіт, священна книга як іудеїв, так і християн. Новий Завіт визнається тільки християнами [14].

Раннє християнство зародилося на основі іудейських сект і течій. Вони стали проміжною ланкою між іудаїзмом та християнством.

Уявлення про соціальну та ідеологічну атмосферу на Близькому Сході в період виникнення та розвитку християнського віровчення дають всесвітньо відомі Кумранські рукописи.

В одинадцяти печерах в районі Ваді-Кумран біля Мертвого моря було знайдено близько 40 тис. фрагментів рукописів — залишки приблизно шестисот творів: біблійних книг (у тому числі різні версії до канонічного Старого Завіту), апокрифів і власних творів громади, умовно названої Кумранською. Їх датування: II ст. до н. е. — 68 р. н. е.

Рукописи свідчать, що члени кумранської общини пішли в пустелю і жили на колективних засадах: загальна власність, обов'язкова спільна праця та спільні трапези. У розкопках кумранських поселень біля печер знайшли руїни центральної будови, водопровід і цистерни, господарські споруди, кухню, комори, зерносховища, трапезну, писарську, некрополь.

Автори кумранських текстів — це ще не християни. Месія (Христос) ще не прийшов для них. Але термінологія текстів, опис обрядів общинного життя, вшановування «Вчителя праведності», який може бути розп'ятим на хресті і знову з'явитися як рятівник — це вже містить елементи євангельської оповіді (члени громади називали її «Новим союзом» або «Новим завітом»).

Історичні джерела вважають Ісуса Христа реальною особою, проповідником нової релігії, який сформулював ряд принципових ідей, що заклали основу християнського віровчення. Його реальність підтверджується реальністю багатьох євангельських персонажів, пов'язаних з ним (Іоанн Хреститель, апостол Павло та ін.). Іудейський історик Йосиф Флавій (близько 37–100 рр. н. е.) розповідає про «мудру людину» Ісуса, який навчав людей, творив дива і був страчений Понтієм Пілатом [41].

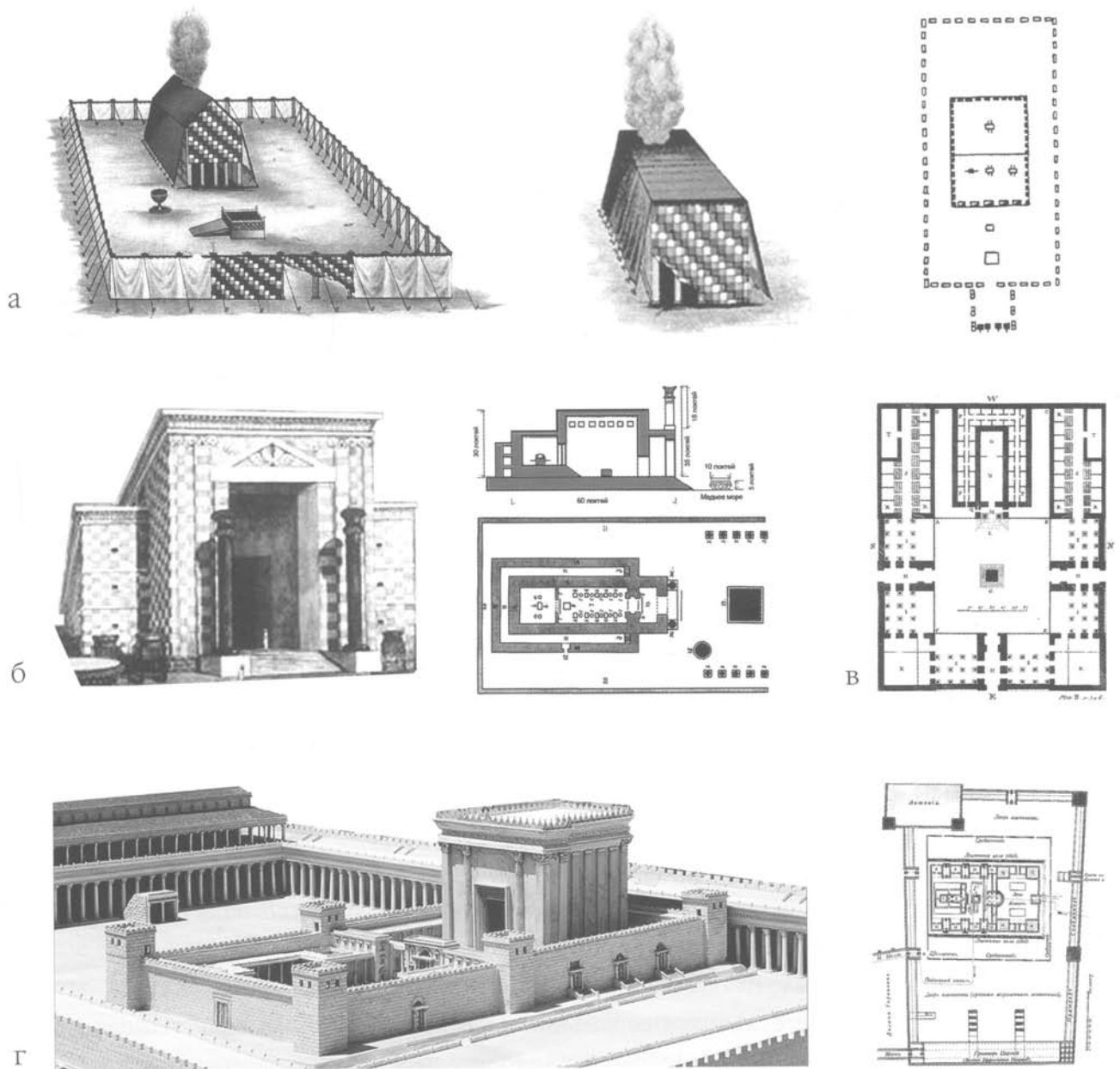

Рис. 1. Старозавітні храми

- а.** Скинія Мойсея (тимчасовий храм євреїв після виходу з Єгипту). Загальний вигляд за Пенном і Лямі, загальний вигляд за Йосифом Флавієм, план.
- б.** Перший Єрусалимський храм (Храм Соломона; 950–586 рр. до Р. Х.). Зовнішній вигляд, розріз, план.
- в.** Реконструкція плану храму Соломона з оточуючими будівлями за версією Ісаака Ньютона.
- г.** Другий Єрусалимський храм (перебудова та реконструкція Ірода Великого; 20 р. до Р. Х. — 70 р. Р. Х.) Фрагмент реконструкції, план храму з навколишніми дворами та будівлями.

Найголовнішими з християнських джерел про життя, діяння, проповіді, смерть і воскресіння Ісуса Христа є Євангелії. У них він постає перед нами як релігійно-моральний діяч і реформатор: «Не думайте, що Я прийшов порушити закон чи Пророків: не порушити прийшов Я, але виконати» (Матвій, гл. 5:17). Таким чином, не пориваючи з біблійною традицією, Він вважає Старий Завіт підготовкою до майбутнього месіанського царства, де буде головувати оновлений Новий Завіт з Богом.

Традиційно «бідні» та «убогі» гуртувалися навколо ізраїльських пророків у поклонінні Богу, духовному очищенні через аскетизм, в очікуванні Месії — харизматичного лідера-пророка. До них звертався в «Нагірній проповіді» Ісус, кажучи, що «їхнім є царство небесне» (Матвій, гл. 5:3).

У завершеному вигляді життєписи Христа постають у Євангеліях (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), визнаних християнською церквою, що тільки формується, «богонатхненними» (написаними по навіюванню Бога). Вони були вміщені в Новий Завіт і стали головними священними книгами християнства.

Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедовано во всех концах земли, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни...

Сия книга называется Евангелием, — и такова её вечно-новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удручённые унынием, случайно откроем её, то уже не в силах противиться её сладостному увлечению и погружаемся духом в её божественное красноречие. О. С. Пушкин [39].

Найважливішими постулатами християнства, що зароджувалося, були: відмова від етнічних і соціальних перешкод у питаннях віри; відмова від жертвоприношень; духовний порятунк через віру в жертву спокути бо-

жественного Спасителя. Моральні установки християнства сприяли різноманітності форм взаємодії і взаємодопомоги, піклування про страждених і зневірених.

Загальною рисою усіх ранніх християнських громад була віра в добровільну жертву спокути, принесену за гріхи всіх людей посередником між Богом і людиною.

Перша християнська громада виникла в Антіохії (Сирія), де і почала іменуватися християнською. Там і народився термін «християни». Перші громади відрізнялися простою організацією: влаштовувалися спільні трапези, на яких виголошувалися проповіді, не було впорядкованого культу, керівник общини очолював колегію пресвітерів (старійшин) [44].

Поява християнського кліру, тобто духовенства, відноситься до II ст. і пов'язана з поступовою зміною соціального складу громад. Якщо раніше вони об'єднували рабів і вільну бідноту, то у II ст. в їх складі вже присутні ремісники, землевласники, навіть римська шляхта.

Зможні християни, які жертвували в каси громади частину своїх коштів, набували значного впливу і найчастіше займали єпископські посади і посади дияконів. Диякони забезпечували все необхідне для богослужіння і проведення братніх трапез. Єпископи (від грец. «спостерігачі») займалися всіма господарськими та грошовими справами, завідували спільним майном і поступово отримали всі керівні повноваження. Таким чином відбувся розподіл на духовенство і мирян — утворилася церковна організація.

Спочатку вчення Христове поширювалося на сході серед євреїв і греків, але потім християнство виходить за межі вузького національного та соціального середовища і все більше впливає на різноманітні верстви імперського світу.

Вже на початку III ст. на території Римської імперії в загальних рисах склалася структура та ієрархія християнської церкви [10, с. 38]. Владні по-

вноваження були закріплені в церковних рішеннях; юрисдикція митрополита стала поширюватися на значні території.

Рим, який демонстрував свою релігійну толерантність, насправді вимагав дотримання державного (імператорського) культу, тобто — язичницького. Насамперед, це був культ жертвоприношень. Християн, які, звісно, відмовлялися приносити жертви, звинувачували в нелояльності до влади. Для язичників-римлян вони були малозрозумілими, «чужими» і небезпечними.

Християнська церква поступово зміцнювала свої позиції, і римські імператори дивилися на неї, як на релігійну та політичну суперницю. Відносини загострювалися під час криз. Наприкінці II ст., наприклад, посилився тиск «варварських» племен в Сирії, Вірменії, Галлії, на Дунаї, на Понтійському морі і в північних районах Малої Азії. Гоніння на християн почалися ще у II ст. й тривали до початку IV ст. Найбільш жорстокими були роки правління імператорів Нерона, Деція, Діоклетіана.

Нерон, який спалив Рим, щоб перебудувати його за своїм планом, звинуватив у пожежі християн. Розправа була настільки жорстокою, що вразила навіть самих римлян.

Тих, хто ухилявся від актів вшановування імператорського культу при Деції, піддавали тортурам і страчували. Імператор Север видав декрет, який забороняв під страхом суворих покарань навертатися в іудаїзм і в християнство. Численні випадки переслідувань були в романській Африці, Галлії, Єгипті, де особливо постраждала Олександрійська церква.

У Нікомедії в 303–304 рр. закривали місця відправлення культу, конфіскували церковне майно, знищували книжки та священне начиння; єпископів переслідували, страчували тих, хто не зрікся. Разом з тим, збідніле населення, маси рабів, ремісники, частина городян знаходили в християн-

стві надію на спокуту в житті та в смерті, якусь форму солідарності та взаємного спілкування. Християни особливо шанували мучеників, тих віруючих, яким відданість церкві коштувала життя. Опір переслідуванням був сильним і згуртованим.

Ремісники, торговці, дрібні господарі, нужденні ритори та інтелектуали приєднувалися до нової релігії. Християни проникали до лав державної бюрократії, багато їх послідовників було в патриціанських родинах.

До початку IV ст. склалися чотири християнські митрополії: Римська, Олександрійська, Антіохійська та Єрусалимська, а в V ст. виник ще один церковний центр — в Константинополі. У IV ст. християнство остаточно затвердилося як на сході імперії — Мала Азія, Сирія, Закавказзя, Аравія, так і на півдні — Єгипет, Лівія, Абіссінія.

Першими християнськими державами на Закавказзі були Вірменія (IV ст.), Грузія (IV ст.). В Європі християнство поширилося на Кіпрі (IV ст.) серед германських племен, готів, в Криму, Італії та серед франків; в Британії, частина якої була римською колонією; в Ірландії (з V ст.). Але на перетворення християнства на релігію визнану, потім обрану і, нарешті, єдину законну, пішло ще сторіччя.

Рим зрозумів, нарешті, що неможливо запобігти розповсюдженню християнства, поготів знищенню його. І в 311 р. імператор Галерій видав едикт про віротерпимість, але це ще не було офіційним визнанням. Воно відбулося за імператора Константина (306–337 рр.), який був язичником, але хрестився, втім, тільки перед смертю.

Константин розумів, що християнство — це універсальна релігія, яка об'єднує людей і забезпечує стабільність у державі. У 313 р. був оприлюднений славнозвісний «Міланський едикт», що надав свободу віросповідання християнам нарівні з іншими релігіями. Почався незворотній процес. Коли

Константин став повновладним самодержцем, він здійснив корінні реформи на користь церкви.

Церкві повернули відібрані раніше землі та майно, громади отримали субсидії від держави, духовенство звільнили від суспільних обов'язків та від податків, було скасовано закон про безшлюбність, також — страгу на хресті, іудеям заборонялося побивати камінням тих, хто навертався до християнства; заборонялося ворожіння на нутрошах тварин у приватних будинках.

У 321 р. неділя, «день господа», була офіційно визнана релігійним святом і днем відпочинку.

Це рішення було схвалене не тільки християнами, але й прихильниками сонячного культу. «День сонця» залишився за неділею в німецькому (Sonntag) і англійському (Sunday) календарях навіть після того, як ці народи навернулися до християнства.

Економічною базою церкви було велике церковне (переважно монастирське) феодальне землеволодіння. Варто також зауважити, що в ранньому середньовіччі духовенство було єдиною письменною верствою населення, і християнські монастирі сприяли поширенню писемності (в майстернях з навчання письма), книжкової справи.

Після перемоги над своїми римськими суперниками в 310, 312, 323 рр. Константин скасував усі едикти про переслідування християн і в 330 р. переніс столицю в стародавнє грецьке місто Візантій на березі Босфору.

Перенесення столиці з Риму на схід було викликано тим, що на сході імперії, особливо в Малій Азії, християн було більше, ніж на заході, тому імператор міг спиратися на них у своїй політиці. До того ж, звідси легше було охороняти кордони імперії від нашествия «варварів». Нова столиця була названа — Константинополь.

У 325 р. Константин скликав Перший Вселенський собор у Нікеї (Нікейський собор) за участю трьохсот єпископів як західних, так і східних церков. На ньому був прийнятий «Символ віри», або «Кredo» і близько 20-ти богослужбових правил. Так виникло канонічне церковне право. Була визначена дата святкування Великодня, яка відрізнялася від іудейської. Константин отримав титул — «єпископ церкви із зовнішніх справ».

Все більш безсумнівний відхід Східно-Римської імперії (Візантії) від Риму сприяв консолідації в релігійній сфері того напрямку, який згодом став називатися ортодоксальним, тобто істинним, або православним (від грец. «ортодоксія» — правильне славослів'я Бога).

Халкідонський собор 451 р. при імператорі Марціані остаточно окреслив догматичні межі ортодоксального (православного) християнства.

Папа Лев I, захисник православ'я, отримав підтримку серед християнства східної частини імперії. Він і сьогодні шанується Православною церквою як святий.

На Вселенських соборах було ухвалено найважливіші догмати християнства — вчення про Святу Трійцю, Боговтілення і Боголюдську сутність Христа.

У IV–V ст. утвердилося значення Константинопольської архієпископії, що стала патріархатом. Халкідонський собор визнав Константинополь «рівним з Римом». Таким чином, Римським був лише один Західний патріархат, а Східних патріархатів стало чотири — Антіохійський, Олександрійський, Єрусалимський і Константинопольський.

Особливості історичного розвитку західної і східної частин Римської імперії призвели до розбіжності між християнськими церквами. Римські папи демонстрували незалежність від Візантії. Поступово сформувалася відмінність у догматиці, богослов'ї, обрядовості. Цей процес завершився схиз-

мою (церковним розколом) Фотія в IX ст. і повним відділенням східної церкви від латинської в XI ст. Остаточний розрив відбувся в 1053–54 рр., коли представники Риму (папа Лев IX) та Константинополя (Михаїл Коруларій) розірвали відносини та обмінялися анафемами (прокльонами). Таким чином відбувся поділ християнської церкви на католицьку і православну.

У IX ст. православними християнами вже були серби, болгари, морави, словаки, чехи, поляки. Впродовж IX–XI ст. відбувається християнізація Київської Русі [13].

Починаючи з XI ст., поряд з розповсюдженням православного християнства на півдні та сході Європи (Балкани, Київська Русь), відбувалося скорочення православних територій на Середземномор'ї і на Близькому Сході. Православні провінції Візантії були завойовані мусульманами, а наслідком Хрестових походів Західної Європи стало насадження католицизму на підкорених територіях. Упродовж XIV–XV ст. залишки Візантійської імперії і сусідні Балканські православні держави захопили турки-османи. У 1453 впав і Константинополь.

Історія християнства після поділу церков була складною.

В одному з листів до Чаадаєва О. С. Пушкін відзначає, що поділ церков від'єднав Русь від решти Європи, але у неї було інше призначення. Її неосяжні простори поглинули монгольську навалу — це врятувало християнську цивілізацію, і розвитку католицької Європи нічого не завадило [40].

Але католицька церква, якій «нічого не завадило», здійснювала жорстку політику не тільки по відношенню до мирян, але й до духовенства. Влада папи Римського проголошувалася вище за владу Вселенських соборів, а сам папа — «істинним намісником Христа на землі».

Були ухвалені закони, яких ніколи не мало православ'я: безшлюбність духовенства і заборона полишати священницький сан, немож-

ливість розірвати шлюб, грошові внески (індульгенція), що підтверджують відпущення гріхів.

Католицька церква жорстоко переслідувала прогресивну наукову думку і будь-яке інакомислення (процеси над Джордано Бруно, Галілеєм, інквізиція).

«Наше духовенство никогда не пятнало себя низостями папизма и, конечно, никогда не вызвало бы реформации в тот момент, когда человечество больше всего нуждалось в единстве» О. С. Пушкин [40, с. 287].

Політика католицької церкви призвела до спроб реформувати її та до відокремлення від неї Протестантизму (одного з найбільших напрямків християнства поряд із Православ'ям і Католицизмом).

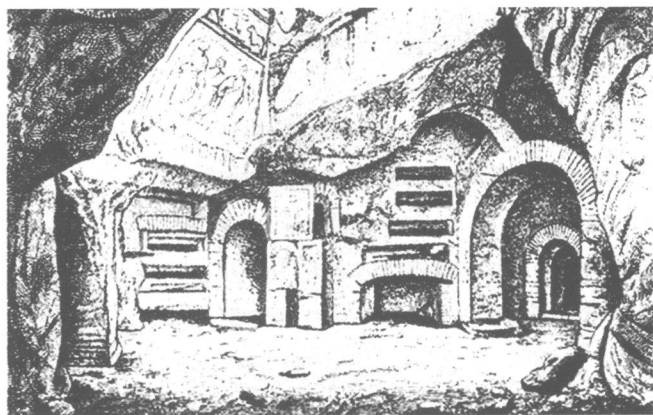
Протестантизм виник у XVI ст., його засновниками були М. Лютер, Ж. Кальвін і Ц. Цвінглі. За ідеологією протестантизму порятунок людини досягається через його особисту віру в жертву спокути Христа.

Протестанти не визнавали папу римського як главу церкви, не бачили принципового протиріччя між духовенством і мирянами, практикували виборність духовенства мирянам, категорично відкидали індульгенцію як засіб відпущення гріхів.

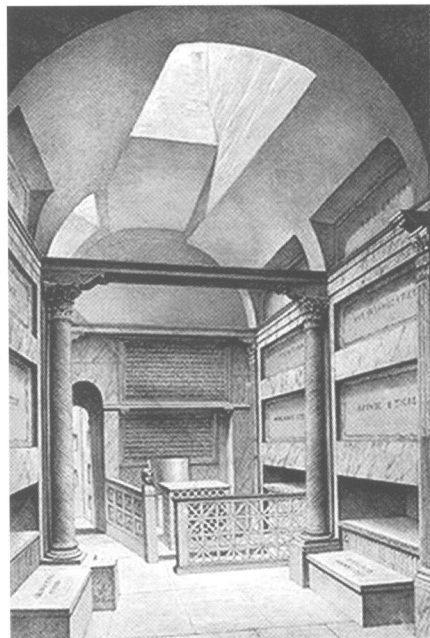
Джерелом віровчення протестантів була Біблія у перекладі на живі національні мови. Реформація, тобто проведення релігійних перетворень у дусі протестантизму, охопила більшість країн Центральної та Західної Європи.

Сучасна католицька церква — потужна релігійно-політична та ідеологічна організація, центром якої є папська держава Ватикан (постійна резиденція папи Римського). Рух реформації позбавив її монопольного становища.

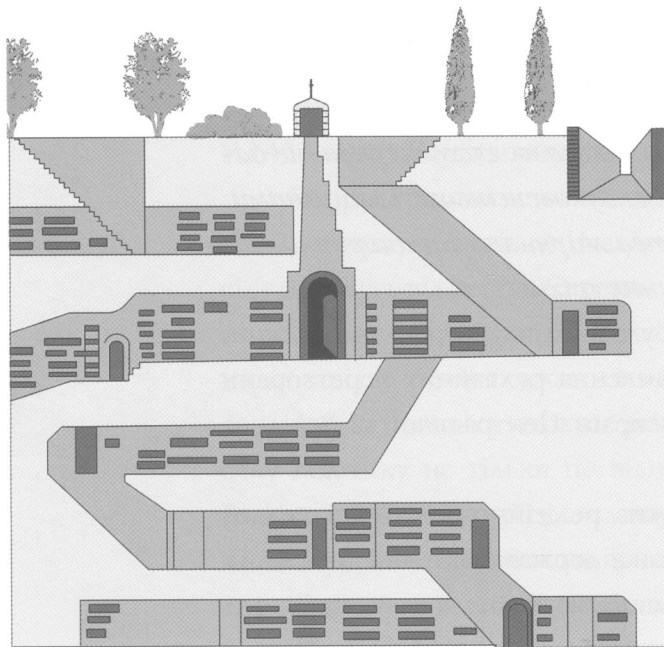
а

в

б

г

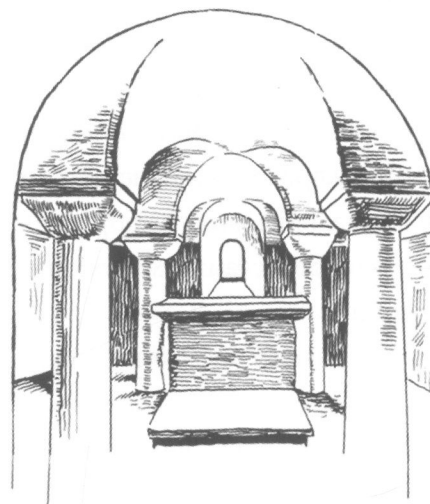

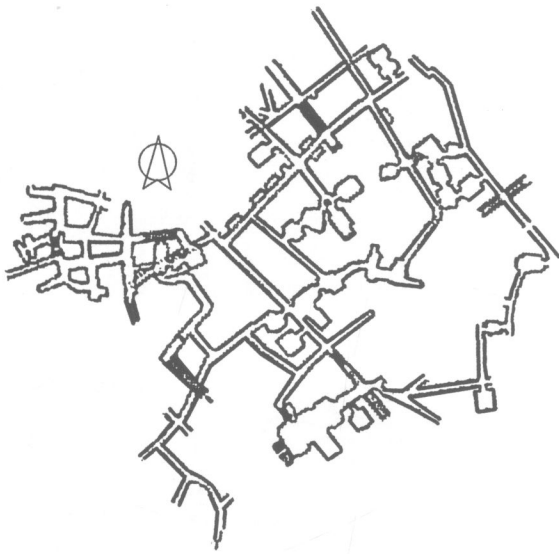
Рис. 2. Ранні християнські храми

а. Римські катакомби. Внутрішній вигляд кімнати в катакомбах св. Цецилії.

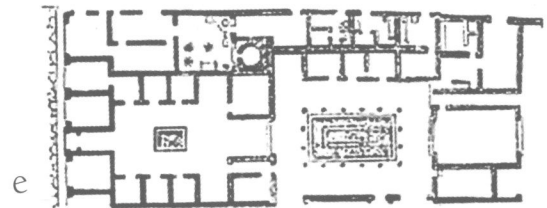
б. Римські катакомби. Розріз. Кімнати малі — «кубікули», середні — «крипти» і великі — «капели».

в. Рим. Папський склеп в катакомбі св. Калліста, бл. 200 р. Р. Х. Загальний вигляд (реконструкція).

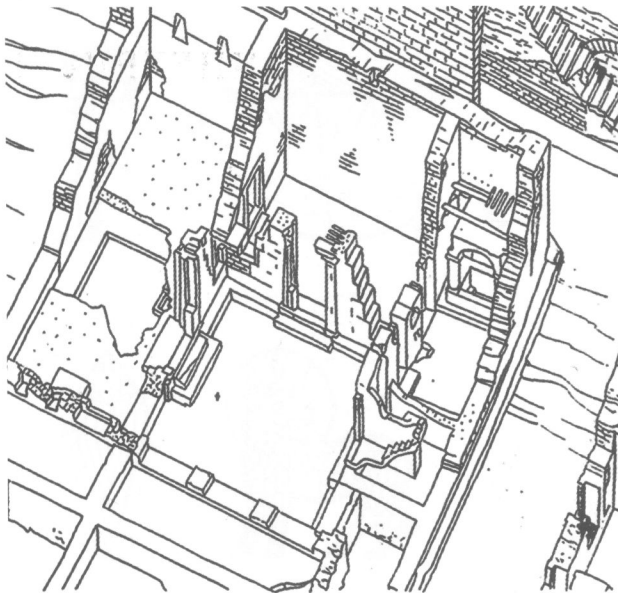
г. Райхенау. Оберцелль. Санкт-Георг. Зальна крипта, 896–913 рр. Загальний вигляд.

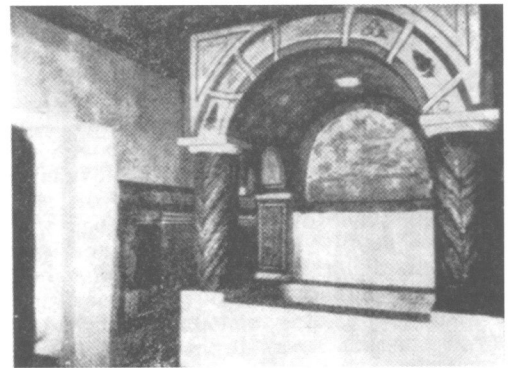
Δ

ε

Ж

д. Рим. Система проходів катакомб св. Себаст'яна. План, фрагмент інтер'єру.

е. Ікос в римському будинку, I ст. План.

ж. Дюра-Европос. Дім-церква, після 231 р. Р. Х. Аксонометричний розріз, арочне склепіння в баптистерії дому-церкви.

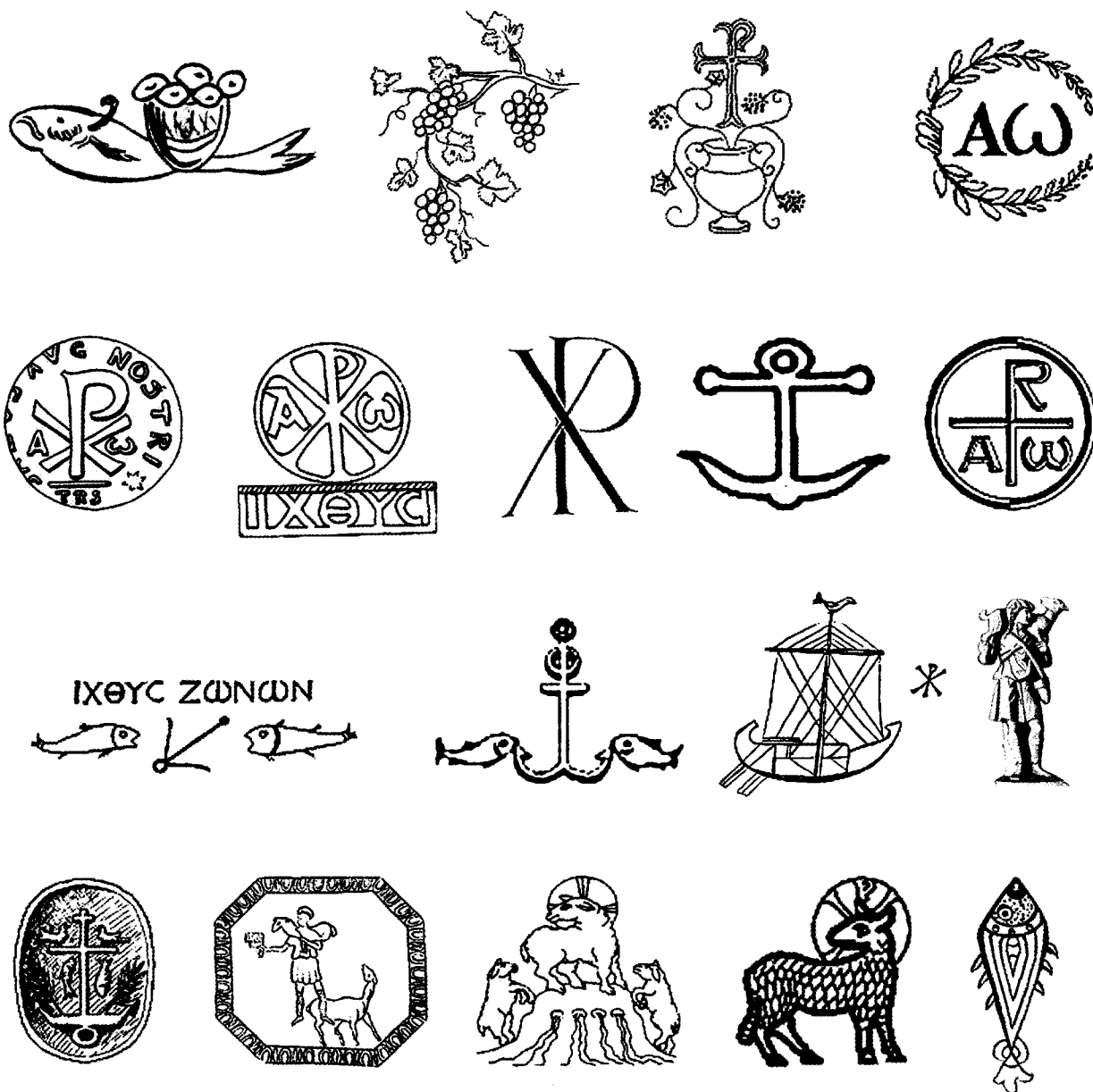

Рис. 3. Древньохристиянська зображальна символіка

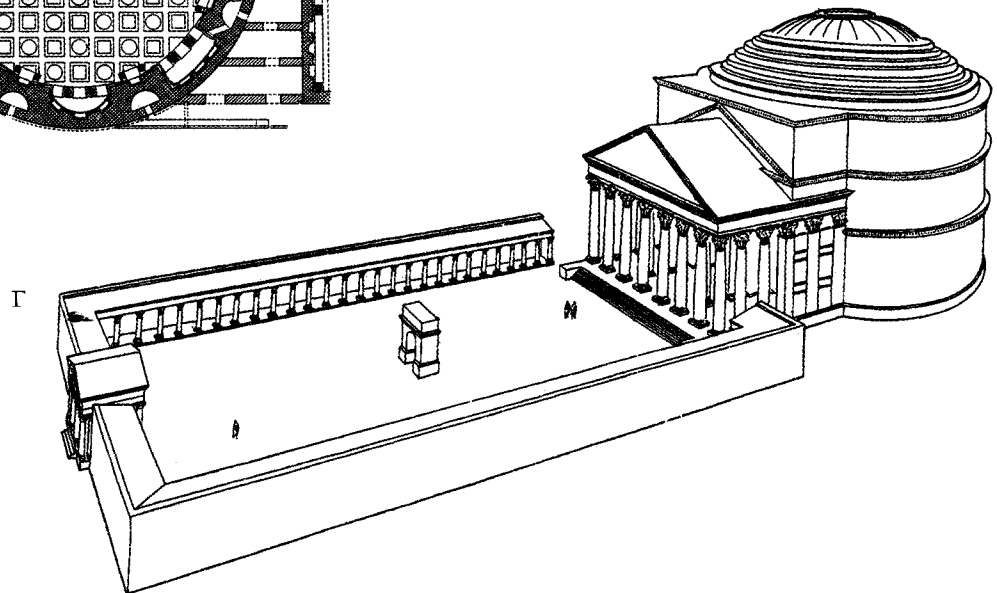
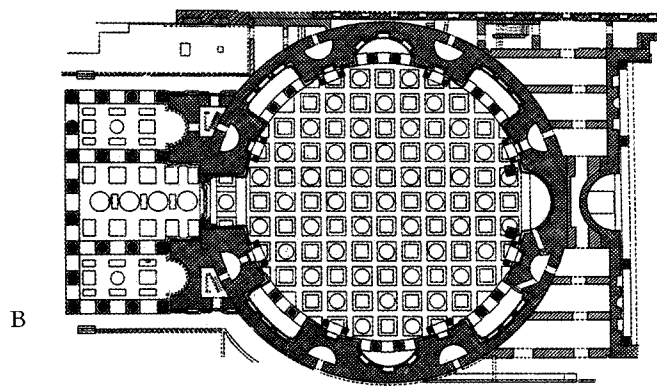
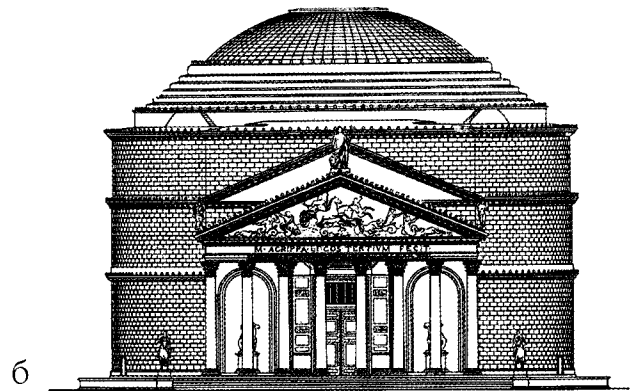
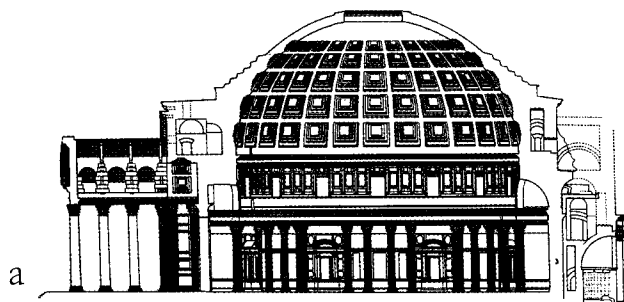

Рис. 4. Рим. Пантеон, 125 р. Р. Х.

а. Поздовжній розріз.

б. Фасад.

в. План.

г. Реконструкція первісного вигляду.

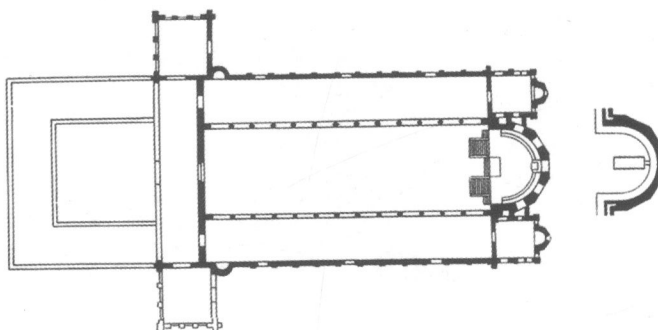
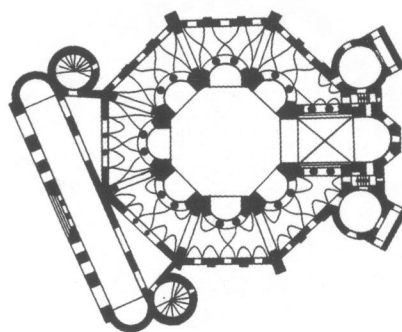
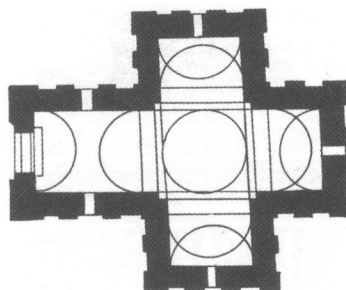
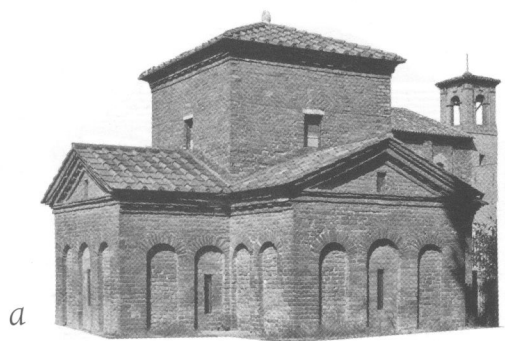
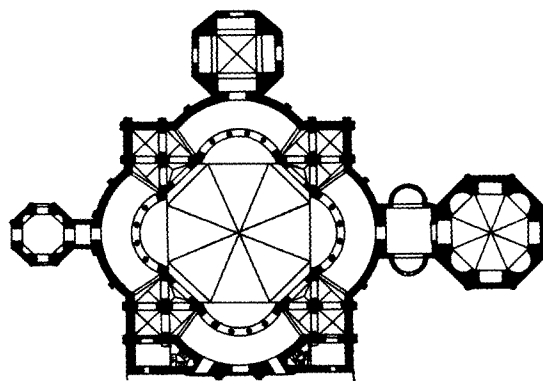
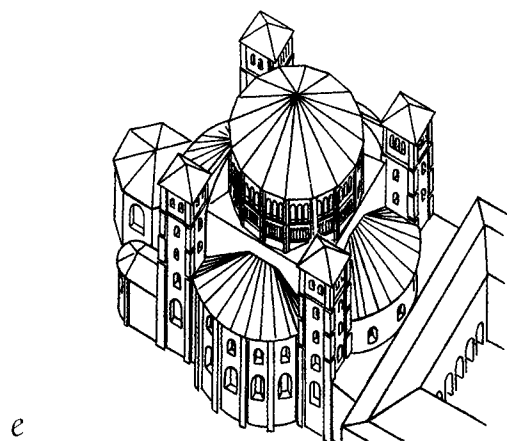
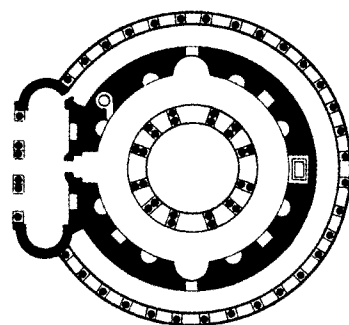
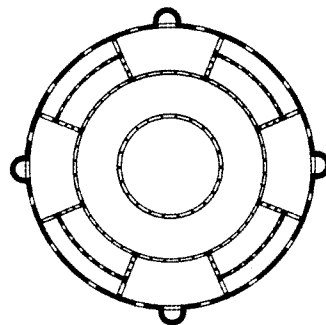
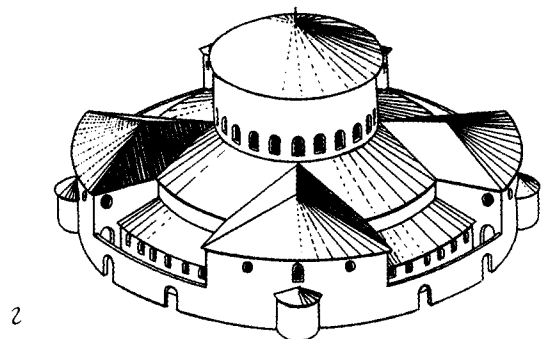

Рис. 5. Ранні християнські храми

а. Равенна. Мавзолей Галли Плацидії, бл. 440 р. Об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.

б. Равенна. Сан-Вітале, 522–547 рр. Об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.

в. Равенна. Базиліка Сант-Аполлінарія-ін-Класі, 535–549 рр. Об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.

2. Рим. Санто-Стефано-Ротондо, 468–483 рр. Загальний вигляд, план.
 д. Рим. Санта-Констанца, VI ст. Загальний вигляд інтер'єру, план.
 е. Мілан. Сан-Лоренцо-Маджоре, 355–372 рр. Загальний вигляд, план.

Православ'я, на відміну від католицизму, не має єдиного центру, якому підкорялися б усі церкви. Його устрій демократичний. У православному світі існують автокефальні (самостійні) і автономні церкви (в рамках автокефальної). Очолюють ці церкви патріархи. Загалом автокефальних церков — 15. Константинопольська церква визнається старшою по честі у православному світі, Константинопольський патріарх — першим серед рівних (тобто він не має права втручатися у справи інших церков). Наступними за Константинопольською автокефальними церквами є: Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Еллінська (Грецька), Албанська, Польська, Чеської землі і Словаччини, Американська.

З історією християнства нерозривно пов'язана історія християнської церкви. Поняття «церква» на світанку християнства означало зібрання віруючих у Христа.

У християн не було постійних приміщень. Вони слухали проповіді й молилися скрізь, де це було можливим. Перші християни відвідували синагоги і Єрусалимський храм (рис. 1). Новий Завіт розповідає, що Ісус ходив по всіх містах і селах, і по всій Галілеї, і у вітчизні своїй, «навчаючи в їхніх синагогах, проповідуючи Євангеліє Царства» (Матв., гл. 4:23, 9:35, 12:9). З Єрусалимського храму він вигнав торговців: «І увійшов Ісус у храм Божий, і вигнав усіх продавців і покупців у Храмі, і перекинув столи міняйл та лави продавців голубів, і сказав їм: написано: дім Мій домом молитви буде називатись, а ви зробили його вертепом розбійників» (Матв., гл. 21:12:13).

Згодом, християни, яких витиснули із синагог правовірні іудеї, почали збиратися в приватних будинках, що належали одновірцям. Свої збори вони називали екклесією. Екклесія християн була відкритою для всіх — кожен, хто бажав прийняти християнську віру, міг прийти на збори. Це зна-

чною мірою сприяло поширенню нового віровчення. Однак громади уникали публічності, і збори здебільшого проводилися в тих місцях, де не було зіткнення із язичницьким світом, нерідко — вночі. Не випадково, остання трапеза Ісуса Христа з учнями називається «Тайною вечерею», яку підготували в приватному будинку в «світлиці великій, вкритій килимами, підготованій» (Лука, гл. 22:12; Марк, гл. 14:15).

Супротивники нарікали на те, що християни створюють «таємні товариства» замість того, щоб споруджувати жертovníки, статуї, храми. Залишалося збиратися в катакомбах (підземних домовинах), приміщення яких використовувалися для дотримання релігійних обрядів і поховання померлих (рис. 2).

Відомі катакомби в околицях Риму, в Неаполі, на островах Сицилія, Мальта, в Єгипті (Олександрія), Передній і Малій Азії, на Балканах.

Римські катакомби за розмірами були найбільшими. У II–IV ст. християнські громади користувалися ними доволі активно. При Діоклетіані вони слугували сховищем у часи гонінь. Це — розгалужені лабіринти вузьких галерей і залів різної величини — кубікули, кriptи і капели.

Кубікули — невеликі приміщення з похованнями в стінах або посередині, щось на зразок каплиці. Крипта — приміщення середньої величини, призначена не тільки для поховання, але й для зібрань і богослужіння.

Капела — (з безліччю могил у стінах і у вівтарній частині) — досить просторе приміщення, що вміщує велику кількість віруючих.

Підземна християнська церква — прямокутне довгасте приміщення, в східній, а іноді в західній частині якого була напівкрутла ніша, відокремлена низькою решіткою. У центрі ніші зазвичай розміщувалася гробниця мученика, що слугувала престолом. У капелах за престолом була кафедра (сідалище) єпископа, перед вівтарем — солея (підвищення). За середньою

частиною знаходився простір для оглашених і тих, що каються, відповідний притвору. Для підземної церкви характерні арки і склепінчасті стелі. Якщо крипта або капела будувалися близько до поверхні землі, в куполі середньої частини вирізувався люменарій — колодязь, звідки проникало денне світло. Катакомбна церква з віттарем, відокремленим перепорою, стала згодом зразком класичного православного храму. Стіни катакомб були прикрашені багатими розписами пізньоантичного та ранньосередньовічного часу з написами грецькою мовою.

Катакомбний живопис багатий на надзвичайно виразну релігійну символіку. Букви «альфа» й «омега» — це початок і кінець. Якір і знак Х — символізують хрест. Тризуб — символ Трійці. Ягня, дельфін і риба — символи Христа; голубка — душа. Риба вказує на омивання при хрещенні. Згодом разом з ініціалами грецького слова «іхтіос» (риба) був створений літургійний акростих «Ісус Христос, син Бога, Спаситель». Хлібини зображають причасну трапезу. У розписах використовувалися зображення корабля, що пливе морем, і варіації теми Доброго пастиря (Христос, що несе на плечах ягнятко). Цей живопис був першим втіленням релігійних сюжетів засобами образотворчого мистецтва (рис. 3).

Впродовж II–III ст. єпископи виокремилися із решти кліру і почали керувати організаційними та віроповчальними сторонами життя громади. Екклесії, як зібрання віруючих для спільних трапез, виступів і пророчих промов — втратили своє значення.

Зміни, які відбулися в християнських громадах, потребували особливих будівель для богослужіння й здійснення обрядів (релігійний ритуал передбачав збір віруючих в одному місці — церкві). Єпископальна церква прагнула особливої урочистості богослужіння; необхідно було створити таку обстановку, яка б відрізнялася від повсякденної. Такі будівлі назива-

лися «господнім домом». Від грецького «кіріакон» виникла російська назва «церковь» і німецьке — «кірхе».

У Новому Завіті немає вказівок на архітектурні форми «домів молитви»; вочевидь християни створювали їх, виходячи з реальних умов. Часто це були пристосовані певним чином приміщення, які отримували відповідне символічне наповнення. Подібна церква була розкопана в Дура-Европос (231 р.), невеликому місті Месопотамії (рис. 2).

Типовий римський будинок, що зовні не відрізнявся від інших осель, був пристосований для християнського богослужіння. У центрі — невеличке подвір'ячко, на південному боці — головна кімната з підвищенням для богослужіння, спільних трапез і школи оглашених. Баптистерій займав кімнату в північно-західному куті, у ньому збереглися розписи.

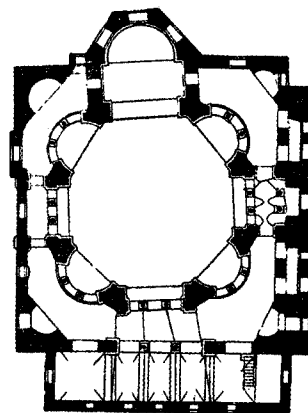
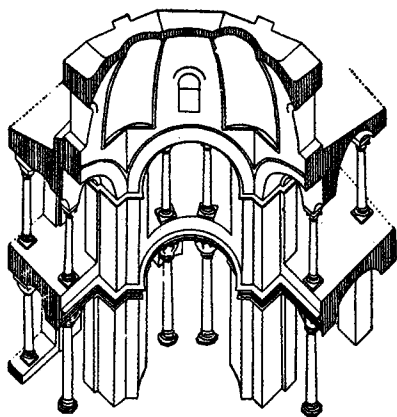
Іноді церкви будували й на місці більш ранніх споруд. Наприклад, Санта Пуденціана в Римі.

Оскільки в перші століття свого існування церква трактувалася християнами як збори віруючих і перебувала в напівлегальному становищі, назва «храм» ще не увійшла до переліку понять релігійної християнської архітектури. Все змінилося з настанням епохи Константина, коли сформувалися два основні типи наземних храмів — базиліка і центрична купольна будівля.

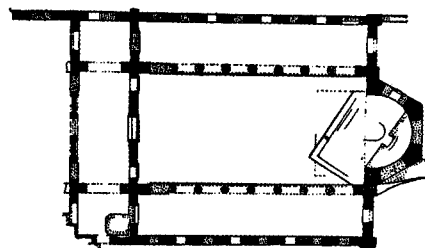
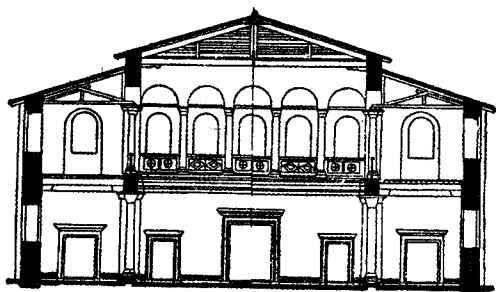
Базиліка походить від громадських і патриціанських споруд античної епохи. Тип центричного купольного храму — круглого або гранчастого, бере початок від храмів-святилиць (мартиріїв, мавзолеїв). У кожній з областей ці типи трактувалися згідно місцевих художніх традицій.

Християнська базиліка — поздовжня будівля, бічні частини якої розташовані симетрично головної осі, вона складається з центрального велико-

а

б

в

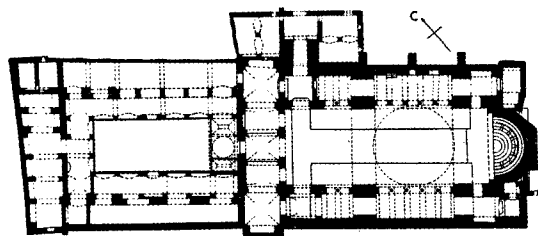
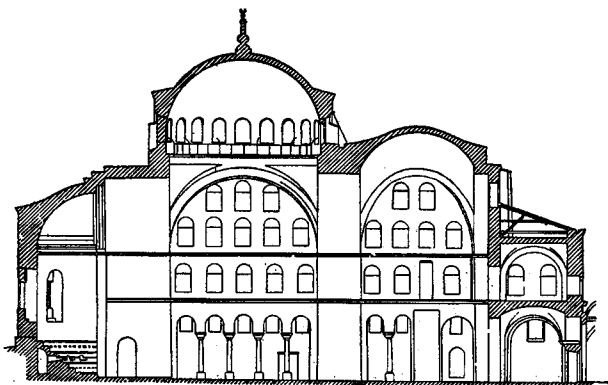

Рис. 6. Ранні християнські храми

а. Константинополь. Церква Сергія і Вакха, 527 р. Аксонометричний розріз, план.

б. Константинополь. Базилика Студійського монастиря, 463 р. Поперечний розріз (реконструкція), план.

в. Константинополь. Церква Ірини, 532 р. Перебудована в VI–VIII ст. Поздовжній розріз, план.

го і двох або чотирьох менших бічних нефів, розділених колонами. В одній із коротких сторін розташовано вхід, а на протилежному боці — велика напівциркульна апсида. Її завершує напівкупол (конха). Балки дерев'яних перекриттів (крокви) часто залишаються відкритими. Апсида з'єднується з великим нефом аркою, за якою в апсиді розташовується вівтар. Центральний неф освітлюється через вікна у верхній частині. Просторий двір, оточений колонадою, призначався для настанови тих, хто готувався до прийняття християнської віри.

Купольні храми — баптистерії (хрещальні), мартирії (місце поховання святих). Згодом ця форма розповсюдилася на православні храми — центрична в плані будівля з радіальною симетрією по відношенню до вертикальної осі. Вони, як правило, мають кільцевий обхід з напівциркульним склепінням відділений колонадою від центрального приміщення, перекритого куполом.

Монументальним зразком купольної будівлі античної епохи є Римський Пантеон. Форма і конструкція Пантеону відрізняються від попередніх круглих моноптерів. Він складається з купольної ротонди, прямокутного портика, що прилягає до неї і перехідного елемента (рівного по висоті ротонді і по ширині — портику). До портику ведуть п'ятиступінчасті сходи. Внутрішній діаметр ротонди 43,5 м; діаметр сферичного купола 43,2 м.

Діаметр ротонди складає $1/2$ її висоти — співвідношення рекомендоване Вітрувієм (рис. 4).

У Константинівську епоху твори християнського мистецтва та архітектури виконують нову функцію — репрезентативну. Тепер головна турбота архітектора — прикрашання інтер'єру, який ніби переносить віруючих в інший світ. Це було пов'язано з особливостями культу та філософії християнства.

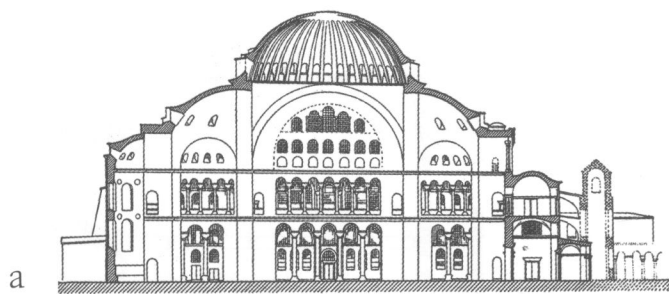
янства. Наївні алегоричні зображення та окремі біблійні сцени, які прикрашали стіни давньоримських катакомб, у IV–V ст. були змінені на урочисті композиції та розгорнуті оповіді на євангельські теми. Інтер'єри оздоблювались мозаїкою.

При Константині споруджуються грандіозні храми — базиліка святого Іоанна і церква святого Петра в Римі, церква Різдва у Віфлеємі, Гробу Господнього — в Єрусалимі.

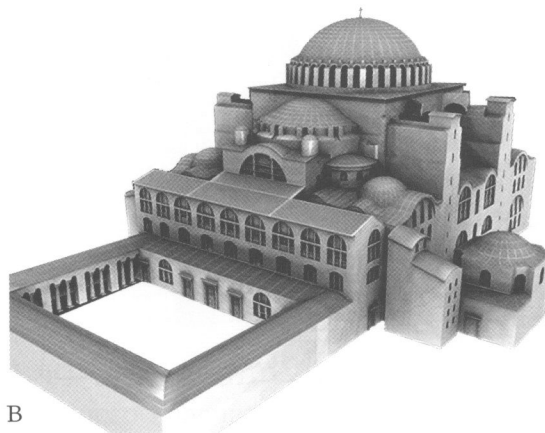
У Равенні — важливому культурному центрі на північно-західному узбережжі Адріатичного моря — будувалися невеличкі базиліки й центричні храми, такі, наприклад, як хрестоподібний мавзолей Галли Платидії (V ст.). Проте вже в VI ст., в період максимального розширення візантійської держави, храмова архітектура набуває парадності та урочистості. Такою є церква Сан-Вітале в Равенні. Зовнішній вигляд цієї восьмигранної купольної будівлі доволі простий, але всередині вона вражає багатством архітектурних деталей. Купол спирається на вісім стовпів, проміжки між якими (за винятком того, що веде в апсиду) заповнені двоярусними аркадами, вигнутими до зовнішніх стін приміщення (рис. 5).

Ця складність і динамічність інтер'єру, прагнення приховати від очей масивність підкупольних стовпів, разом з ажурною різьбою, мармуровим облицюванням і мозаїкою, що переливається золотими і смарагдово-зеленими кольорами, створили в інтер'єрі особливий світ, який руйнує уявлення про простір, реальну вагу, форму і матеріал.

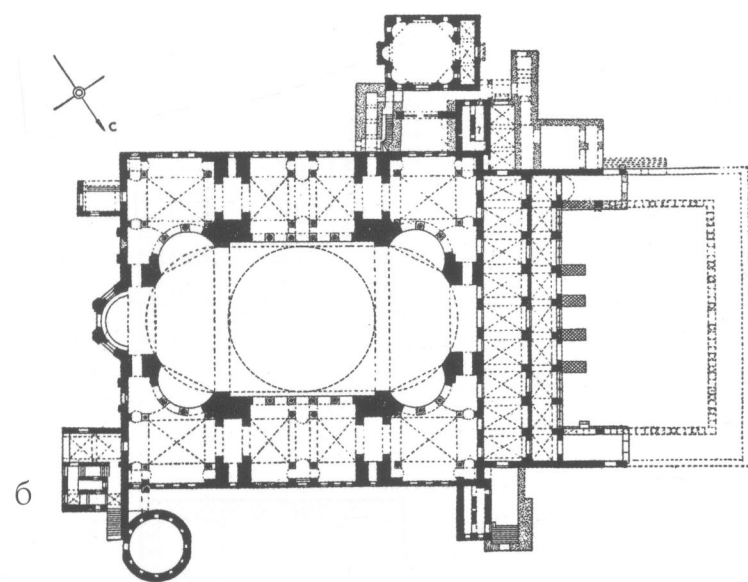
Мозаїки Равенни вже відійшли від античної традиції, пов'язаної з зображенням людини і умов її життя (як у примітивному християнському мистецтві ранніх часів). Вони зображують осяяний блиском золотих і срібних тонів, світ імперських сановників, чоловіків і жінок у позах богів.

а

в

б

г

Рис. 7. Константинополь. Храм Св. Софії, 532–537 рр. Архітектори Анфимій із Трал і Ісідор з Мілета
 а. Поздовжній розріз.
 б. План
 в. Реконструкція первісного вигляду.
 г. Інтер'єр, літографія, 1852 р.

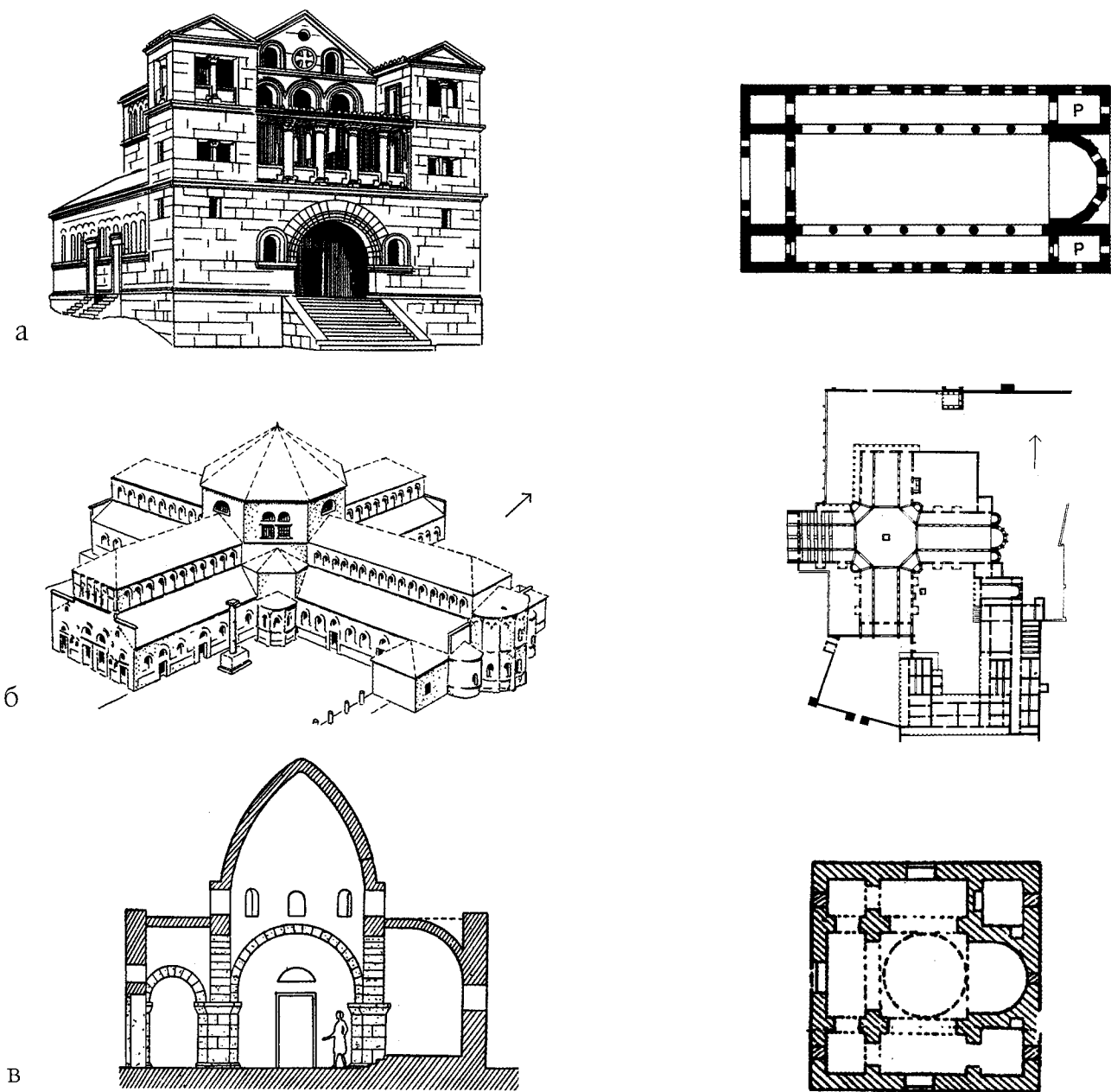

Рис. 8. Ранні християнські храми

а. Сирія. Турманін. Базилика, V–VI ст. Загальний вигляд, план.

б. Сирія. Калат Семан, близько 460–490 рр. Загальний вигляд (реконструкція), план.

в. Сирія. Церква в Ль-Андерін, VI ст. Розріз, план.

Ті ж особливості притаманні і церкві св. Сергія і Вакха, спорудженій в Константинополі. Купол і кільце опор будівлі вписані тут у прямокутник зовнішніх стін. Це вже — досвід наближення центричної будівлі до базиліки (рис. 6).

Вже в цей час між західною та східною традиціями храмового будівництва з'явилися відмінності. На Заході найбільш поширеною основою храмової архітектури стала базиліка. У Східній архітектурі в V–VII ст. склався «візантійський» стиль в будівництві храмів, у всьому церковному мистецтві та богослужінні. Саме тут було закладено основи духовного і зовнішнього життя Православної церкви.

Архітектурний об'єм візантійського храму утворюється центричним внутрішнім простором, сформованим криволінійною формою стін і склепінь. Центричність додає храму художню і символічну завершеність, а купол зумовлює знакову відмінність візантійської церковної архітектури від західно-християнської, де завжди переважав базилікальний (протяжний) внутрішній простір зі склепінчастими перекриттями.

Як у західній, так і в східній традиціях живопис займав особливе місце.

VII Вселенський собор (787 р.) зняв обвинувачення в ідолопоклонстві з тих, хто вшановував ікони і священні предмети (Східна церква).

Західна церква ставилася до зображень святих і церковних предметів як до утилітарних, які не потребують богословського осмислення. У цьому корінна відмінність в естетиці та релігійному тлумаченні Східної церкви та Західної.

У православ'ї ікона — це не картина, не ілюстрація. Вона зображує обличчя та події священної чи церковної історії, її зміст — релігійно-догматичний. Звідси її нереалістичність, умовність письма, використання зворот-

ньої перспективи. Світ зображується не реальним, а перетвореним. Ікона є догматом віри, вміщеним в образ.

Після рішення VII Вселенського собору храмове будівництво стає освяченим, сакральним, пов'язаним з тими таємними діями, які в ньому відбуваються. Таким чином, розвиток візантійського богослужбового обряду поєднує літургійну символіку з архітектурою.

Міський характер ранньовізантійської культури сприяв цікавому задуму — поєднанню купольної символіки та місткості базиліки. У столиці імперії були збудовані храми св. Апостолів і св. Ірини.

Храм св. Апостолів перебудований з будівлі Константинівського часу, яка була усипальницею імператорів з VI ст. (починаючи з Константина) і одночасно — мартирієм апостолів Андрія, Тимофія і Луки. За дослідженнями вчених, він мав хрестовий план і завершувався, можливо, п'ятьма куполами, що надавали йому неповторного силуету. Іконографія «Апостоліона» викликала численні цитування. Найвідоміший приклад — церква св. Марка у Венеції (XI ст.)

Церква св. Ірини, розташована неподалік від Софійського собору, являла собою хрестово-купольну базиліку (рис. 6). Попередниками купольних храмів можна вважати мартирії і баптистерії, що мають у плані хрест. Вони започатковують систему хрестоорієнтованих склепінь, що перекривають прямокутний у плані простір і спираються на чотири вільностоячі опори в центрі. Це конструктивне рішення було прийняте в невеликих будівлях VI ст., подібних до церкви Хосиос Давид у Фессалоніках.

Однак пізньоантична міська культура вимагала масштабної та видовищної соборної архітектури, з аркадами і хорами, яка б відповідала візантійському літургійному обряду (церкви св. Тита в Гортині, Успіння — в Нікеї).

Перевагу купольного храму в Візантії можна пояснити увагою до символічної виразності архітектурних форм. Ритмічність криволінійних обрисів склепінь і досконала окружність куполу породжували асоціації з позачасовим і безначальним небесним буттям Бога. У VI ст. зі спорудження в Константинополі храму св. Софії відбулася остаточна перемога купольної архітектури.

«Велика церква» імперії відіграла величезну роль, як у становленні архітектурної традиції Візантії, так і в оформленні візантійського літургійного обряду, й на віки визначила його форму і символічне значення. Св. Софія — унікальна за складністю споруда, не перевершена ані масштабом, ані вишвищеністю форм, ані різноманітністю змістовних акцентів. Вона втілює уявлення про грандіозний земний Храм — образ Небесного святилища. «Модель» св. Софії не копіювали, але вона прискорила пошуки типології храму того часу (рис. 7). Типи і форми церковних будівель Візантії справили великий вплив на зодчество не тільки тих країн, які входили в Східно-Римську імперію, але й їхніх сусідів (рис. 8, 9, 10).

У Вірменії наприкінці VI–VII ст. сформувалася і в подальшому отримала розвиток хрестово-купольна композиція храмової архітектури. Найбільшої виразності і класичної досконалості вона досягла в храмі святої Ріпсіме поблизу Ечміадзіна (618 р.). У прямокутний план храму вписано хрест, утворений чотирма напівкруглими апсидами на двох осях симетрії. Об'єм завершується куполом, а гладкі фасади прорізані глибокими парними нішами. У купольних базиліках Вірменії подовженість об'єму доповнюється куполом на барабані зі склепіннями, що примикають до нього з чотирьох боків. Також були розповсюджені храми-ротонди — досконале поєднання своєрідності архітектури й видатної майстерності мулярів і різьбярів (рис. 11).

У Грузії ранніми християнськими храмами були невеликі зальні церкви, прямокутні в плані з вівтарним півкрусом зі східного боку. В основу плану всіх купольних храмових будівель була покладена форма рівнораменного хреста, до східного «рукава» якого прилягала напівкругла апсида, а до західного — притвор з хорами над ним. Купол кожного грузинського храму, окрім півсфери перекриття, обов'язково мав барабан з вікнами. Поряд з купольними — будувалися некупольні трипрестольні базилики. Їх середня частина під двосхилою покрівлею підноситься над бічними, покритими односклими дахами. Фасади некупольних храмів багато декорувалися традиційним орнаментом (рис. 12).

Перші храмові будівлі в Болгарії були монументальними і строгими. Такою є, наприклад, церква в Переславі (X ст.), вона не мала аналогів у візантійській архітектурі, хоча її атриум, ротонда, екседри і колонади свідчать про перероблення римських мотивів. Візантійський вплив на архітектуру болгарських храмів позначився на будівництві чотиристовпної хрестовокупольної церкви зі зниженими кутами і в застосуванні змішаного мурування стін з рядів каменю та цегли, що чергуються. Призначення цього мурування — прикрашення фасадів. Церкви невеликих розмірів відрізнялися вишуканістю пропорцій і багатим оздобленням фасадів. Болгарська храмова архітектура XII–XIV ст. близька до візантійської, але ще більше — до архітектури інших південнослов'янських земель (рис. 13).

Храмова архітектура Молдови та Валахії (що стали незалежними державами у XIV ст.) була тісно пов'язана з архітектурою Візантії та південних слов'ян. Особливість архітектури православних храмів цих країн полягає в тому, що поряд з прийомами композиції, які близькі до південнослов'янських сусідів, у них з'явилися елементи готики. Їх також вирізняє тісний зв'язок з народною архітектурою (рис. 14).

Сербія і Македонія на півдні і південному сході межували з Візантією, а на півночі і північному заході — з Римською імперією, що призвело до великої розмаїтості в архітектурі православних храмів. Специфіка місцевих умов і традицій, прагнення місцевих майстрів створити свій власний архітектурний стиль, зумовили самотність культової архітектури, що відрізняється і від сходу і від заходу (рис. 15).

Дослідження пам'яток культової архітектури Вірменії, Грузії, Греції, Кіпру, Болгарії, Молдови та Валахії, Сербії та Македонії, Київської Русі показує, що при подібності конструктивних вирішень, в них досить яскраво виражена різноманітність композиційних, об'ємно-просторових і художніх особливостей — в залежності від регіональних традицій і національного характеру, природно-кліматичних умов, будівельних матеріалів і соціального замовлення.

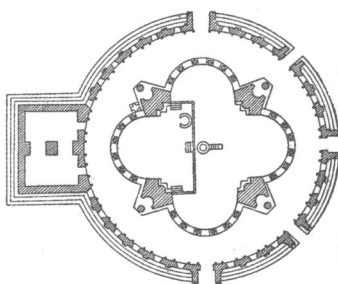
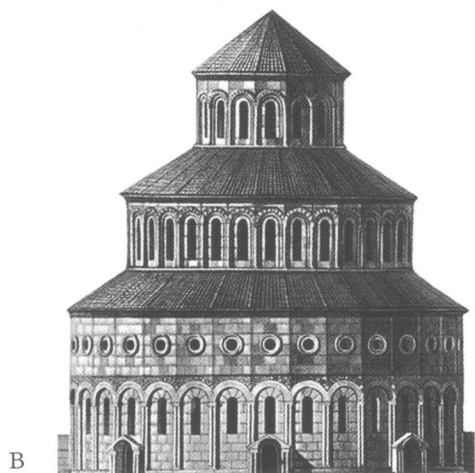
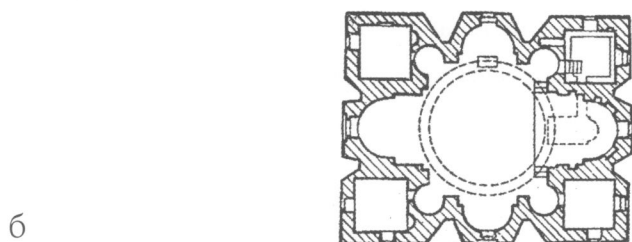
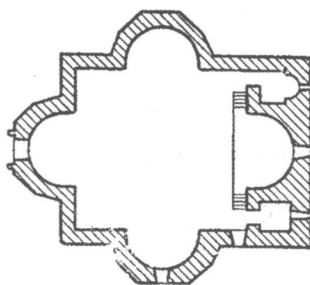

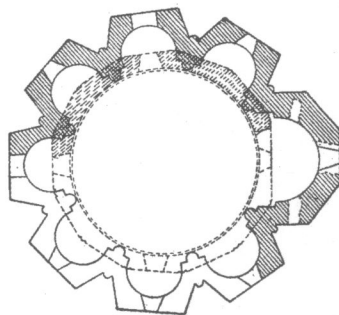
Рис. 9. Православні храми Вірменії VI–XI ст.

а. Мастара. Церква Іоанна, поч. VII ст. Загальний вигляд, план.

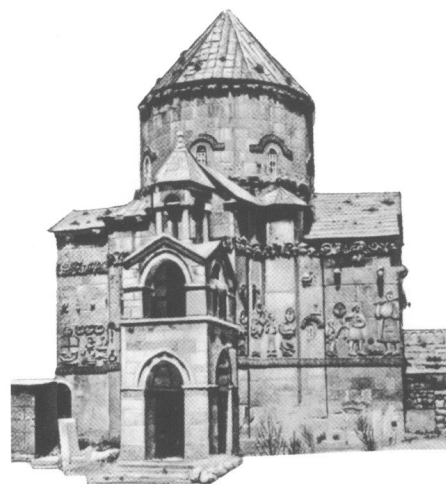
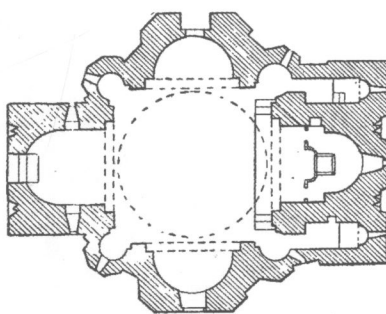
б. Ечміадзін. Церква Ріпсіме, 618 р. План, загальний вигляд.

в. Ечміадзін. Звартноц, 641–661 рр. Загальний вигляд, план за Т. Тораманяном.

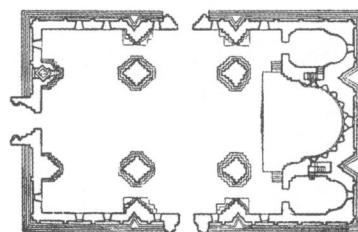
Г

Д

Е

- г. Егвард. Церква Зоравар, друга пол. VII ст. Загальний вигляд, план за Ю. Ярловим.
 д. Острів Ахтамар. Церква Хреста, 915–921 рр. Архіт. Мануел. План, загальний вигляд.
 е. Ані. Кафедральний собор, 989–1001 рр. Архіт. Трдат. Загальний вигляд, план.

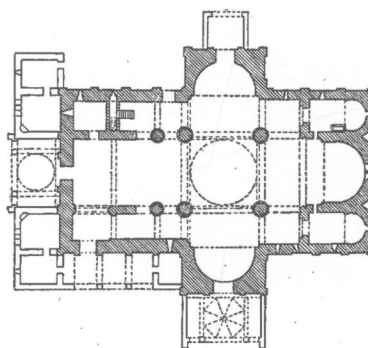
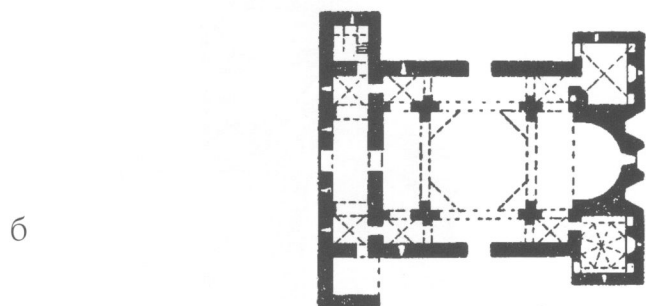
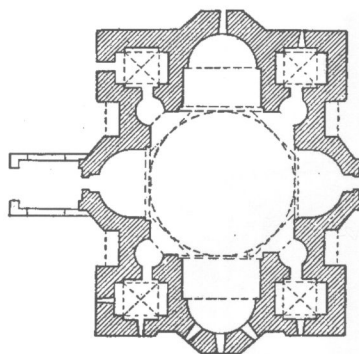
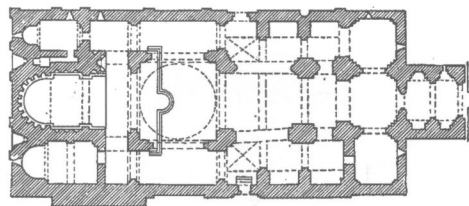

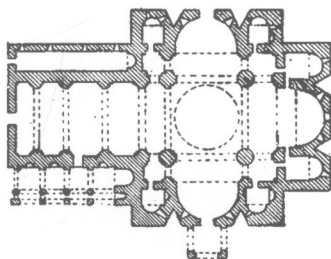
Рис. 10. Православні храми Грузії VI–XI ст.

а. Мцхета. Храм Джварі, 590–604 рр. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.
б. Цромі. Церква, 626–634 рр. План, загальний вигляд з реконструкцією купола (креслення Н. П. Северова).
в. Кутаїсі. Храм Баграта III, 1003 р. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Знаходиться в стадії відновлення. Загальний вигляд (реконструкція Н. П. Северова), план.

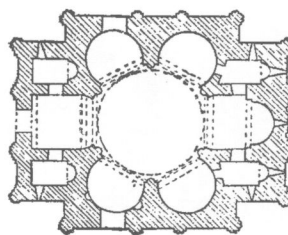
Г

Д

е

- г. Мцхета. Кафедральный собор Свети-Цховели, 1010–1029 рр. Архит. Арсукидзе. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.
- д. Ошкванк (Ошкі). Храм Св. Іоанна Хрестителя, бл. 960 р. План, південний фасад.
- е. Сінатле. Церква Нікоріцінда, 1010–1014 рр. Загальний вигляд, план.

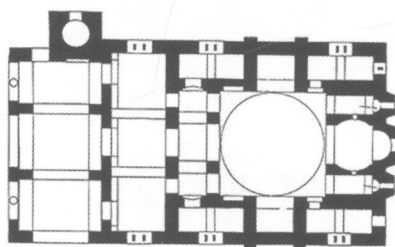
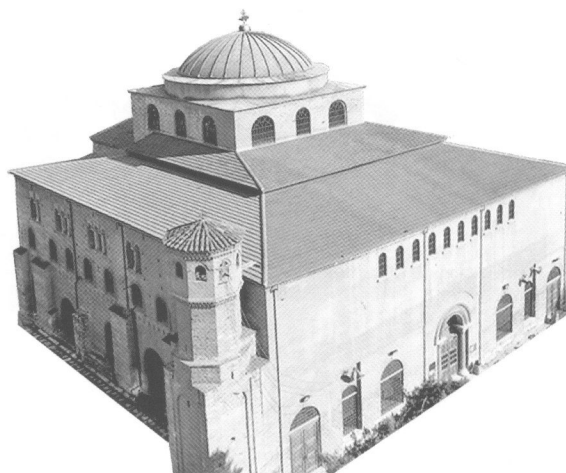
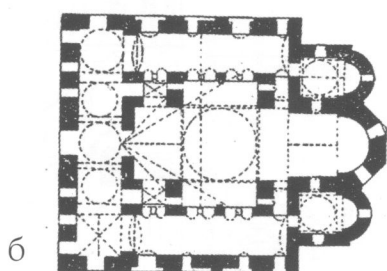
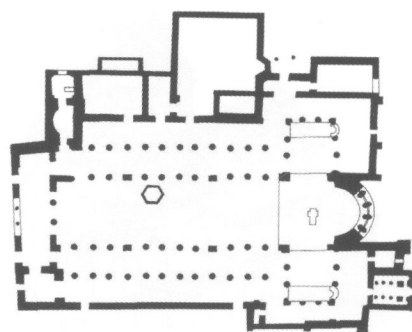
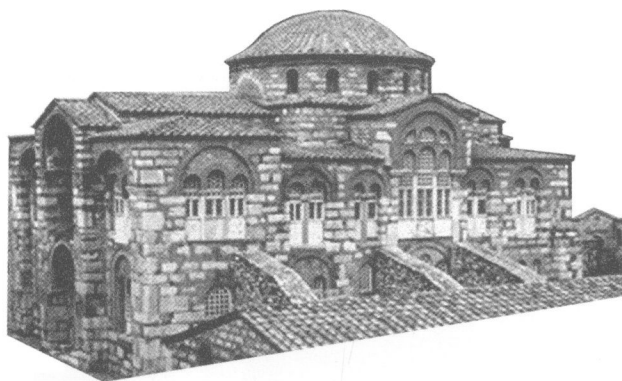

Рис. 11. Православні храми Греції

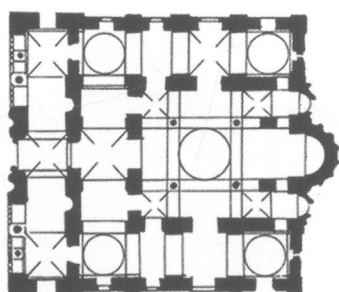
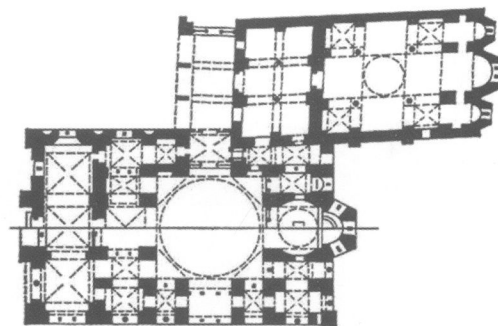
а. Салоніки. Базиліка Святого Димитрія, 313–323 рр. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.

б. Салоніки. Храм Святої Софії, 690–730 рр. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. План, загальний вигляд.

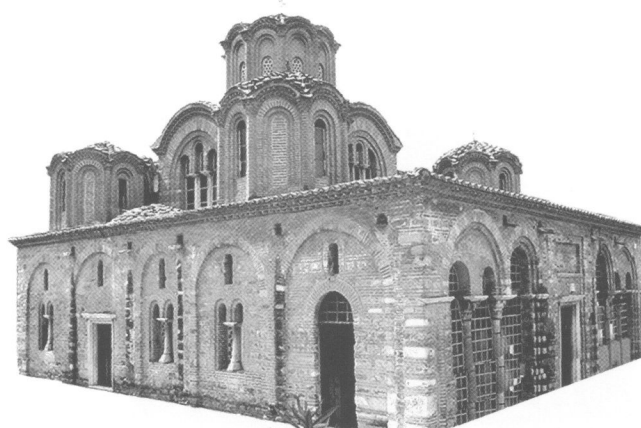
в. Церква Успіння Богородиці монастиря Дафні недалеко від Афін, XI ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.

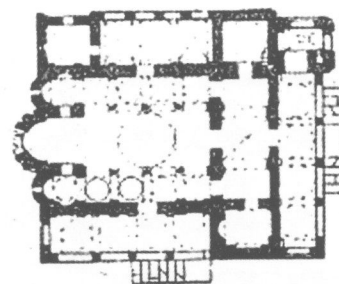
Г

Д

Е

г. Фокіда. Церква монастиря Святого Луки, XI ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
Загальний вигляд, план.

д. Салоніки. Церква Святих Апостолів, XII ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. План, загальний вигляд.

е. Містра. Монастир Бронтохіон, поч. XIV ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
Загальний вигляд, план.

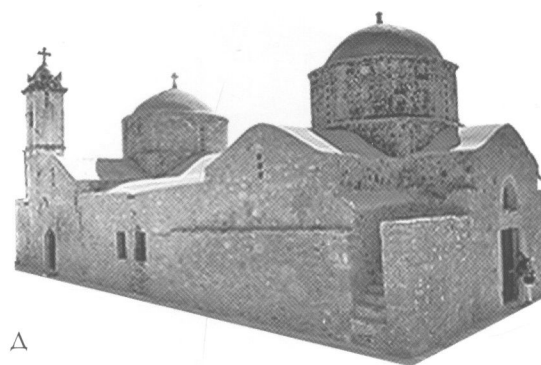
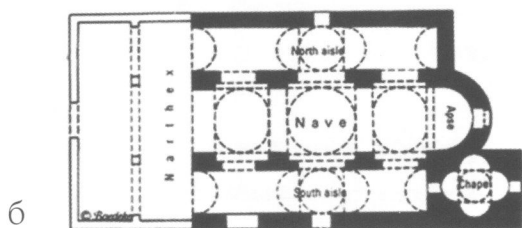
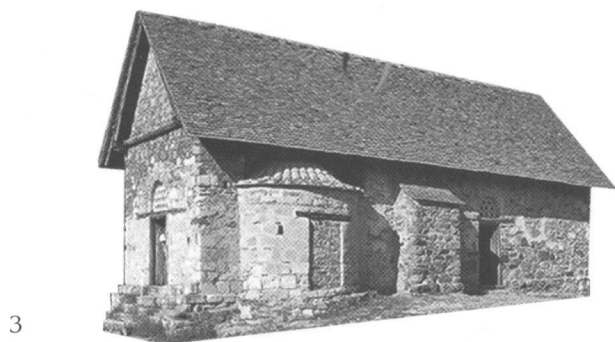
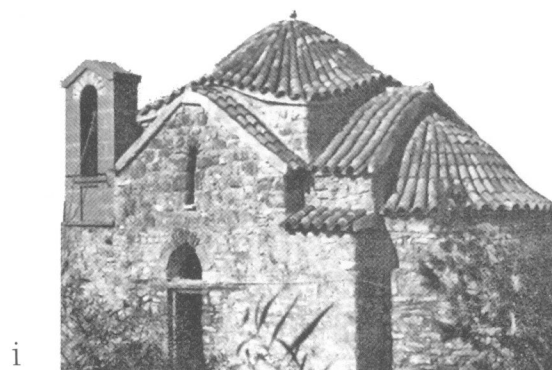

Рис. 12. Православні храми Кіпру

- а. Храм Божої Матері Ангелоктісти в містечку Кіті поблизу Ларнаки, VI ст. Загальний вигляд.
- б. Храм святої мучениці Параскеви в селі Героскіпу поблизу Пафосу, VII–VIII ст. Загальний вигляд, план.
- в. Храм св. Лазаря в Ларнака, поч. X ст. Загальний вигляд.
- г. Храм св. Варнави та Іларіона в селі Перістерона, XII ст. Загальний вигляд.
- д. Храм Панагії Хріселеуси в селі Емпа поблизу Пафосу. XI–XIII ст. Загальний вигляд.

е. Фамагуста. Монастир Св. апостола Варнави біля древніх міст Аласія і Саламін, 477 р. Відновлений в 1756 р.

ж. Жіночий монастир св. Георгія Аламану в селі Пентакомо, XII ст. Загальний вигляд.

з. Церква Божої Матері Асину в Нікітарі, поч. XII ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд.

и. Храм св. Апостолів у селі Пера Хорьо, не пізніше XII ст. Загальний вигляд.

і. Храм Чесного Хреста в селі Кука, XII ст. Загальний вигляд.

к. Пафос. Церква Богоматері Хрісополітіси, XIII ст. Загальний вигляд.

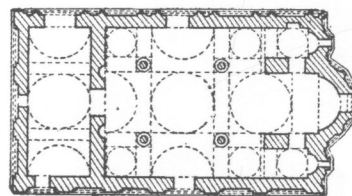
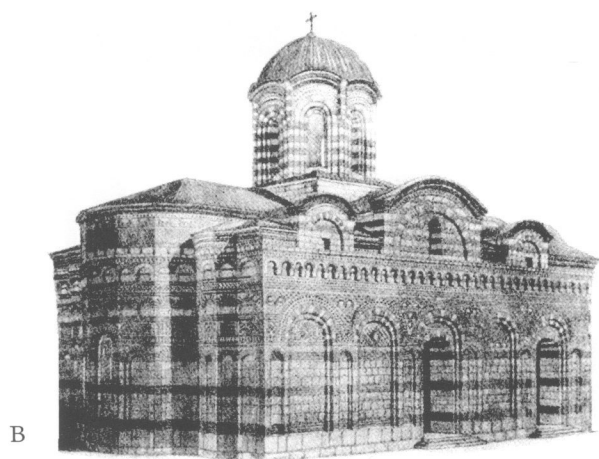
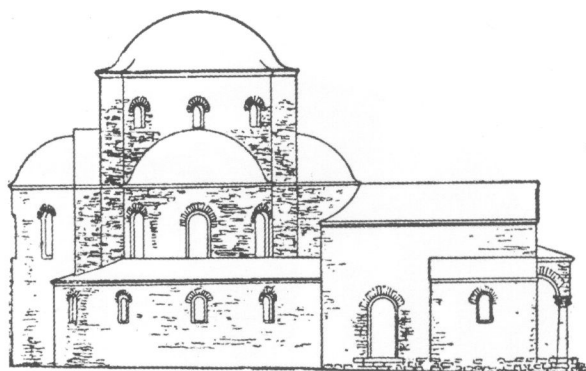
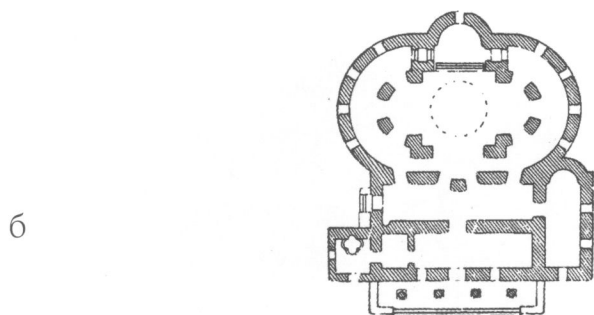
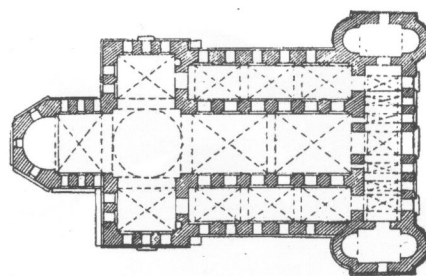
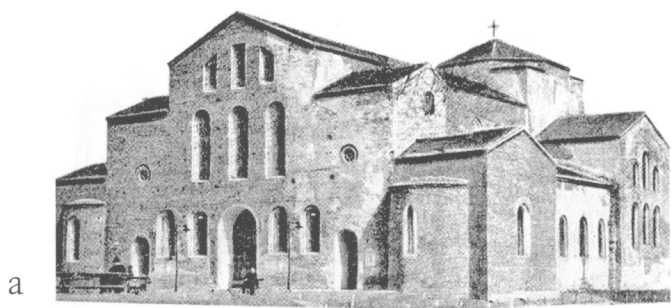
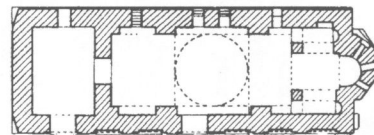
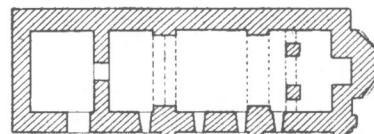
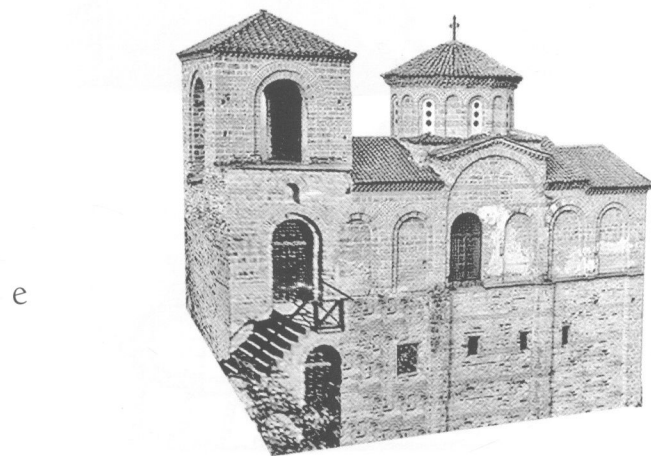
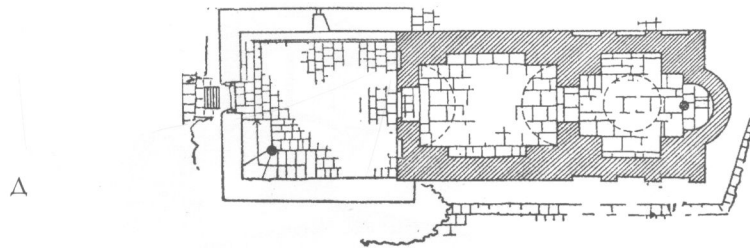
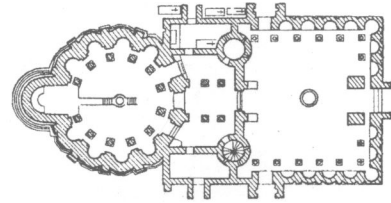
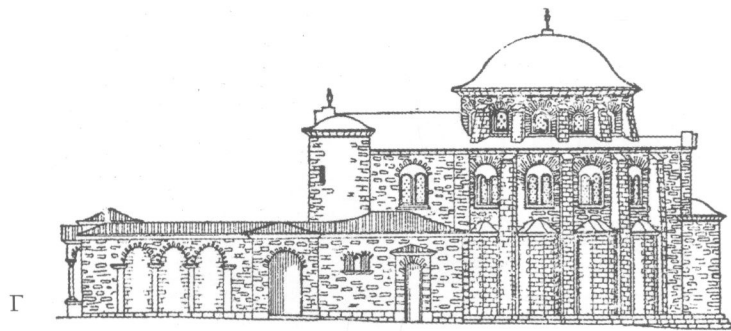

Рис. 13. Православні храми Болгарії VI–XIII ст.

а. Софія. Собор Софії, VI ст. Загальний вигляд, план.

б. Перуштіца. «Червона церква», VI ст. План, фасад (реконструкція).

в. Месемврія. Церква Івана Неосвяченого, кін. XIII–поч. XIV ст. Загальний вигляд (реконструкція), план.

г. Преслав. Кругла църква, X ст. Фасад, план.

д. Бояна поблизу Софії. Църква Пантелеймона та Миколи, XI–XII ст. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
План, загальний вигляд.

е. Асеновград. Асенова църква, XII ст. Загальний вигляд, плани.

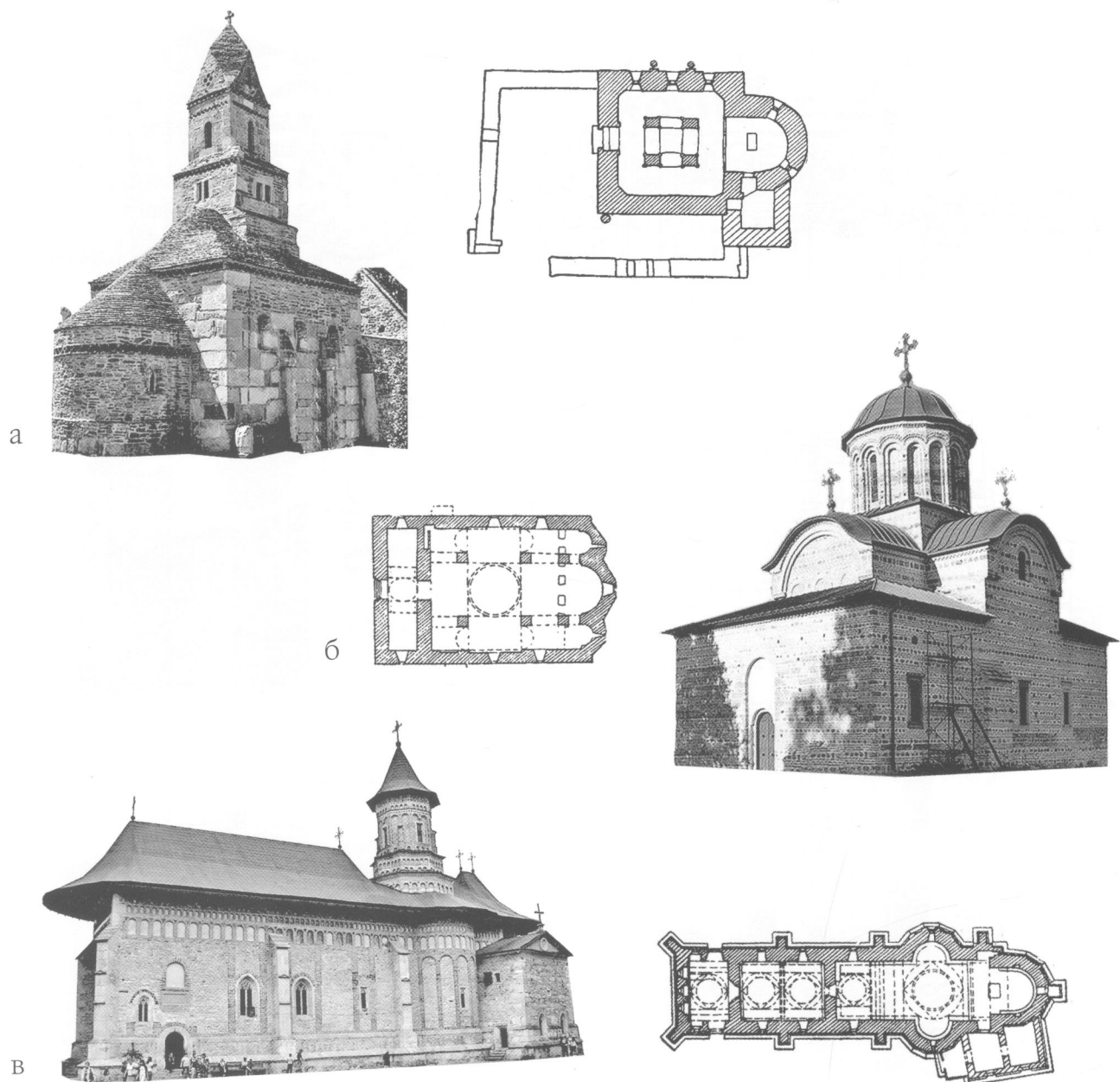

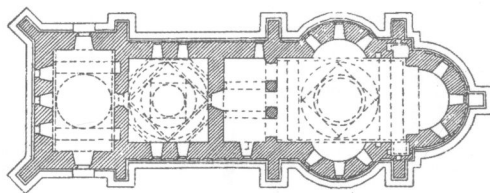
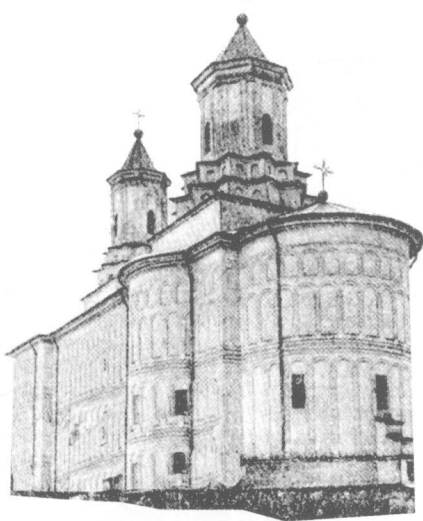
Рис. 14. Православні храми Молдови та Валахії. X–XVII ст.

а. Церква Святого Миколая в селі Денсуш в області Хунедоара. Загальний вигляд, план.

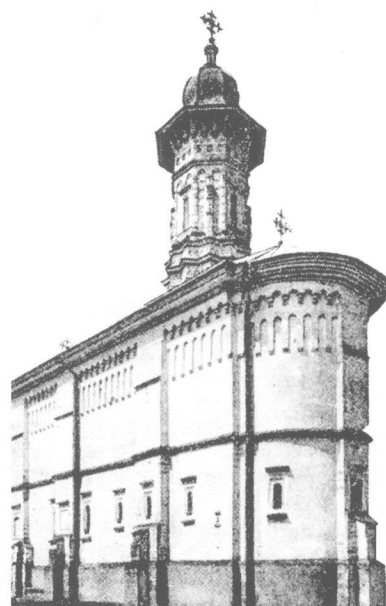
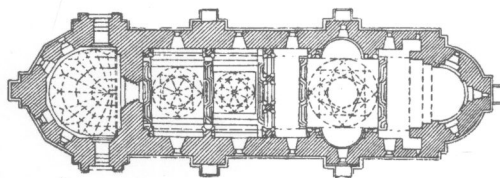
б. Куртя де Арджеш. Княжа церква Миколи, сер. XIV ст. План, загальний вигляд.

в. Церква монастиря Нямець, XV ст. Загальний вигляд, план.

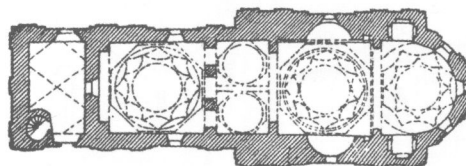
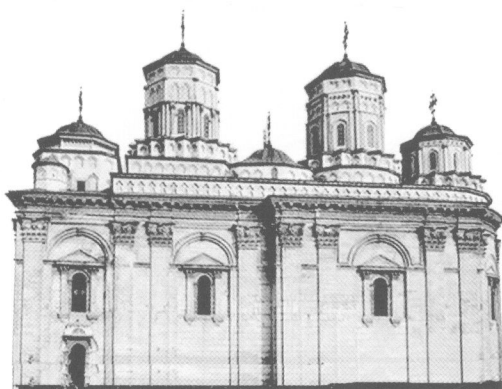
Г

Д

Е

г. Ясси. Церква монастиря Галата, 1583 р. Загальний вигляд, план.

д. Монастир Драгомірна, 1610 р. План, загальний вигляд.

е. Ясси. Церква монастиря Голія, сер. XVII ст. Загальний вигляд, план.

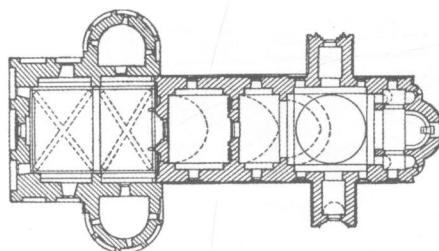
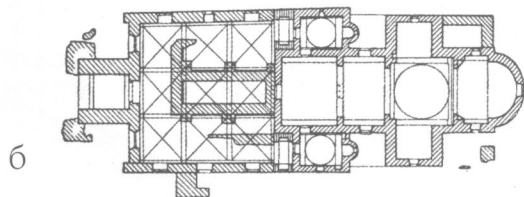
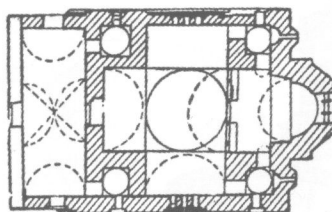

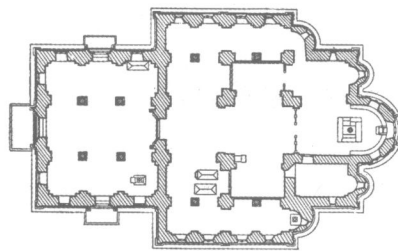
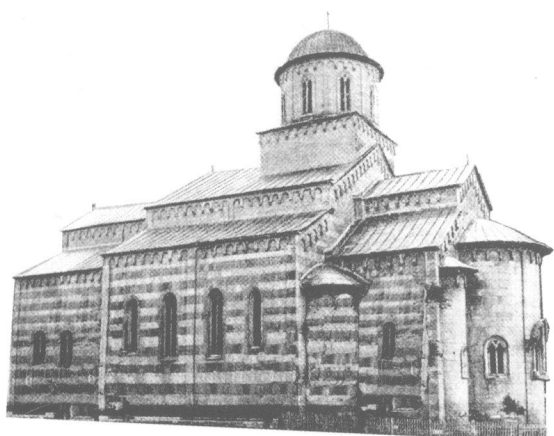
Рис. 15. Православні храми Сербії та Македонії XI–XV ст.

а. Нерезі. Церква Пантелеймона, XI ст. Загальний вигляд, план.

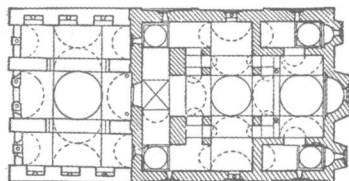
б. Монастир Жича. Церква, 1208 р. План, загальний вигляд.

в. Соборний храм Студениці (на честь Успіння Пресвятої Богородиці) Велика церква, кін. XII ст. Загальний вигляд, план.

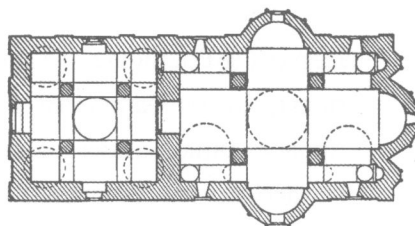
Г

Д

е

г. Дегані. Головна церква, 1327–1335 рр. Архіт. Віта з Котора. Загальний вигляд, план.
 д. Грачаніца. Церква, 1321 р. План, загальний вигляд з півночі.
 е. Манасія. Церква, 1407–1418 рр. Загальний вигляд, план.

Історія православ'я та архітектура православного храму в Україні

Важкий, але гідний шлях пройшло українське православ'я більш ніж за тисячу років.

Перша віха цього шляху — Хрещення Київської Русі, утвердження Православ'я та набуття провідної ролі в сім'ї слов'янських народів.

Друга віха — трагічна, яку пережила православна церква Київської Русі, — монголо-татарська навала. Княжа Русь розділилася, відокремилася Московія, а Київ опинився під польсько-литовською владою.

Віха Відродження. Вже з початку XVII ст. Київська митрополія знову зайняла провідне місце серед православного слов'янства. Київська богословська школа — найкраща у Східній Європі. Епоха митрополита Петра Могили — епоха оновлення та розквіту.

Наступна віха — українське православ'я в Російській імперії.

Внаслідок імперських реформ церковної організації Православна Церква (і Російська, і Українська) втратили самостійність і стали релігійно-політичним знаряддям у руках держави. Навіть у цих умовах Українська православна церква й монастирі проводили велику духовну, просвітницьку і благодійну роботу, не припинялося церковне будівництво.

Віха антирелігійного терору, руйнування і стагнації почалась після 1917–1918 рр. Але ні блюзнірське руйнування храмів і монастирів, ні людські жертви, ні застій у релігійному житті не зламали духовної основи православ'я та не позбавили надії на краще майбутнє.

Сучасна віха — Відновлення. Україна — незалежна суверенна держава. Православ'я відроджується — по всій країні збільшується кількість православних парафій, відновлюються і реставруються храми і монастирі, ведеться велике нове будівництво.

Повернемося до витоків. У VI ст. (час найбільшого розквіту) Східно-Римська імперія охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Північну Месопотамію, частину Вірменії і грузинських земель, Сирію, Палестину, Єгипет, Каренаіку, Кіпр, Крит, Родос та ін. острови Східного Середземномор'я, Італію та частину Іспанії [38]. Слов'янські племена почали активно проникати на землі християнської Східно-Римської імперії. Відбувалася активізація торгових контактів, які супроводжувалися встановленням і політичних зв'язків. IX ст. стало переломним етапом для слов'янських народів.

Успіхи нової релігії на сході припадають на 60-і рр. У 862 р. почалася «моравська місія» Кирила і Мефодія, що позначила остаточну перемогу християнства в Моравії, Чехії, Словаччині. Християнство поширилося і на Південну Польщу.

Кирило і Мефодій — слов'янські просвітителі, творці слов'янської азбуки, проповідники християнства, перші перекладачі богослужбових книг з грецької на слов'янську. У 863 р. візантійський імператор відіслав їх до Моравії з метою проповідання християнства на слов'янській мові. Своєю діяльністю Кирило і Мефодій заклали

основи церковної організації в слов'янських землях, відкрили училище для підготовки слов'янського духовенства.

У 863–865 рр. християнство поширюється в Болгарії. Християнство сповідували у Хорватії, Сербії, Німеччині, воно укорінювалося в країнах Скандинавії, Угорщини. Русь, розташована поряд з Візантією та Чорним морем, не уникнула цього процесу. У червні 860 р. столиця Візантії вперше випробувала на собі військову міць «росів».

Близько двохсот кораблів раптово з'явилися біля стін Константинополя. Награбувавши здобич, варвари раптово відступили [23].

Перше хрещення Русі пов'язано було з походом князя Аскольда на Царгород.

«І народ росів, войовничий і безбожний, за допомогою щедрих дарів — золота, й срібла, й шовкового одягу — він (імператор Василь II) залучив до перемовин і, уклавши з ними мирний договір, переконав стати учасниками божественного хрещення, й влаштував усе саме так, щоб вони прийняли і архієпископа» (Цитується за Брайчевським [2, с. 58]).

За часів Аскольда поширенню нової віри сприяли тісні економічні та дипломатичні зв'язки з Константинополем. Вочевидь у 860-х рр. на Русі вже існувала єпархія. То був бурхливий період в історії християнства — гострий конфлікт між Заходом і Сходом (Римом і Константинополем), який спричинив розкол (кінець Вселенських соборів, 787–843 рр.) і призвів до тріумфу православ'я.

Східно-Римська імперія аж до XV ст. була найважливішим центром розвитку православ'я. У X ст. руські князі продовжували здійснювати воєнні експедиції проти Візантії: князь «віщий» Олег — у 907 р., князь Ігор — у 941 і 944 рр. Зазвичай вони закінчувалися мирними договорами.

На той час у Києві мешкала значна кількість християн, передусім серед купців і дружинників, які відвідали Візантію. У X ст. у містах, принаймні в Києві, вже існували християнські церкви.

У «Повести временных лет», створеної близько 1113 р. (автором її був чернець Печерського монастиря Нестор, прозваний Літописцем) згадується церква святого Миколая на Аскольдовій могилі (Миколай було хресне ім'я Аскольда) [37]. У 944 р. на Подолі розташовувалася діюча Іллінська церква. Вона була дерев'яною. У ній присягали християни Русі й грецькі посланці під час укладання Русько-Візантійського договору.

Велика княгиня Ольга, бабка князя Володимира, хрестилася в Константинополі (у 954 або 956 р.) і отримала хресне ім'я Олена (на честь рівноапостольної св. Олени, матері імператора Константина Великого).

З набуттям влади сином Ольги Святославом Ігоровичем, після її смерті в 969 р., почалася «язичницька реакція». Святослав прагнув звинуватити християн у власних політичних та воєнних невдачах. Одним із проявів цього ставлення до християн було знищення церков — Миколаївської на Аскольдовій могилі та першої дерев'яної Софіївської церкви, яка, за деякими джерелами, була споруджена Ольгою.

Русь у IX–X ст. традиційно була пов'язана з Константинополем — «Царгородом» та зі слов'янами в Центральній Європі та на Балканському півострові, який також мав тісні зв'язки з Візантією. Ці зв'язки значною мірою визначили церковну орієнтацію Русі на східно-християнський світ і на Константинопольську кафедру, до того ж київські князі могли самі обирати той напрямок християнства, який, на їхню думку, відповідав політичним потребам держави.

Початок правління князя Володимира Святославича був останнім сплеском язичництва на Русі.

Однією з перших справ Володимира на великокняжому престолі було створення нового язичницького пантеону в Києві на місці ліквідованого Ольгою на Перуновому пагорбі.

Після князювання Святослава, а потім — слабого і нерішучого Ярополка, Русь переживала важкі часи. Володимир хотів відновити досягнення епохи Аскольда. Потрібно було зміцнити авторитет Русі перед іншими країнами. Він успішно здійснив адміністративну, військову й судову реформи, але головною його реформою була — релігійна. Язичництво гальмувало духовний прогрес. Розвиток суспільного життя країни диктував введення монотеїстичної релігії [2].

Літописний переказ говорить, що Володимир вибрав «грецьку віру». На Русі цінували найвищий рівень розвитку духовної культури, досягнутий у Візантії, яка в X ст. перебувала на вершині політичного і культурного розвитку. Звернення Київської Русі до візантійського варіанту християнства мотивувалося ще й естетичними критеріями — красою візантійського церковного обряду, красою служби, співу, самого храму (Софії Константинопольської).

«І ввели нас туди, де вони служать Богові своєму, і не знали — на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища та краси такої» [37].

Провідну роль в архітектурі Візантії відігравала церковна архітектура, в образотворчому мистецтві — церковний розпис, фреска, мозаїка, іконопис, мініатюра. Щоправда, вони повинні були слідувати затвердженням церковним канонам, але видовище всередині храму не втрачало від цього своєї пишноти [15]. Зв'язок християнської релігії й краси завжди зберігався у вітчизняній культурі й слугував джерелом натхнення для багатьох письмових, мистецьких та архітектурних шедеврів.

Прийняття християнства було прискорене ходом політичних взаємин між Київською Руссю і Візантією.

У 987–988 рр. при імператорі Василії II Візантійська імперія перебувала у важкому становищі через воєнні невдачі та внутрішні конфлікти. Імператор потребував військової допомоги Київської Русі. Володимир зажадав компенсації — руки грецької царівни Анни. Цим союзом він сподівався зміцнити свій авторитет і престиж всієї держави. Володимир припиняє переговори з імператором, які тривали довго і безуспішно, й обирає Херсонес (найближче до Русі візантійське володіння і центр єпископії) для демонстрації військової міці. Облога Херсонеса тривала шість місяців. Василій II під загрозою перенесення військових дій у Царгород, погодився на шлюб Володимира з Анною, за умови його попереднього хрещення. Володимир і сам на той час усвідомив необхідність полишити язичництво [2].

Після здійснення обряду (хрещення та вінчання) Київське шеститисячне військо рушило через море до Константинополя. За його допомогою заколот проти імператора був придушений.

До того як Володимир хрестився, у Києві вже існувала і діяла єпархія, створена ще в 60-і рр. IX ст. до хрещення Володимира. Так, наприклад, у списку кафедр Константинопольської патріархії є російська кафедра в ранзі митрополії (під номером 60) за списком 80-х рр. X ст. [2].

Після хрещення Володимира навернення у християнство за допомогою херсонеських і константинопольських ченців стало розповсюдженням на Русі [42]. Цим політичним актом Київська Русь (і пізніші державні структури — спадкоємиці давньоруських князівств), увійшла до сім'ї європейських держав як православна держава.

Багато хто з священиків, які здійснювали християнізацію Київської Русі, були болгарами. До того часу вони широко користувалися слов'янською писемністю та мовою. Євангеліє і основні церковні тексти, головним чином, літургія, були вже перекладені на церковнослов'янську

і разом з пізнішими перекладами з грецької потрапляли до Київської Русі.

Безпосереднім наслідком прийняття християнства Володимиром і розповсюдження його на Руській землі було будівництво церков і монастирів, що досягло свого розквіту в XII–XIII ст. [57].

Митрополит, якого призначав Константинополь, перебував у кафедральному соборі св. Софії в Києві. Спочатку собор був дерев'яним і неодноразово горів, поки в 1037–1040-х рр. не збудували кам'яний храм* [42] (рис. 16). Проте, ще до кафедральної церкви в 989–996 рр. звели перший кам'яний храм Києва — Десятинну церкву [50] (рис. 17).

За вказівкою князя Володимира церква отримувала десятку частину податків з княжого двору — «церковна десятина», церкви і монастирі ставали власниками землі та майна (Рис. 17, 18).

Були зведені собори Видубецького (1070–1088 рр.), Києво-Печерського (1073–1079 рр.) монастирів. У Чернігові — Борисоглібський собор кремля (1120–1123 рр.), в 1030 р. закладено Преображенський собор (рис. 17, 18).

Київську Русь, яка «опановувала» Кирило-Мефодіївський варіант християнства, не зачепив церковний розкол 1054 р.; вона була толерантною як до східної, так і до західної традиції. Однак, Константинополю після розколу було важливо долучити Київську митрополію до орбіти візантійського християнства. Митрополит Київський призначався патріархом з грецького кліру, а єпископії відповідали князівській (світській) владі. Єпископи на місцях у більшості випадків були слов'янами, тому що ініціаторами утворення єпископських кафедр були руські князі [42].

* Згідно з останніми дослідженнями, Софіївський собор заклав київський князь Володимир Великий у 1011 р., а побудований він був не пізніше 1018 р. (за офіційною версією, собор побудований у 1037 р. на честь перемоги Ярослава Мудрого над печенігами, що зазначено в «Повести временных лет»).

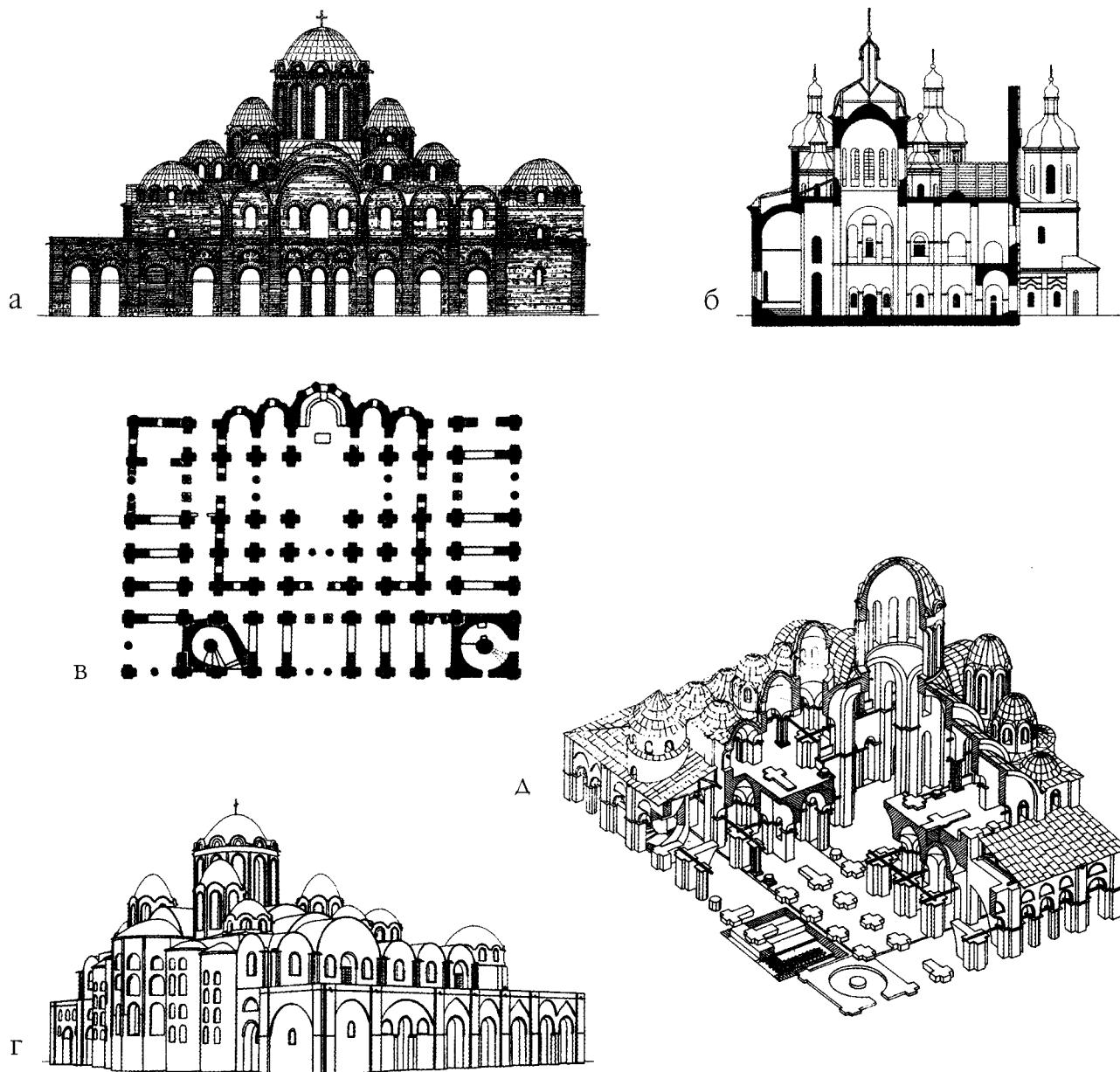

Рис. 16. Київ. Софіївський собор, 1037 р. — початок 1040-х рр. (за іншою версією 1011 р. — не пізніше 1018 р.)

а. Західний фасад, макет (реконструкція М. І. Кресального, Ю. С. Асєєва, В. П. Волкова).

б, в. Розріз і план другого ярусу за вимірами Д. І. Іванова. 1810 р.

г. Загальний вигляд, реконструкція Н. І. Кресального.

д. Аксонометричний розріз (креслення Н. Г. Логвиної).

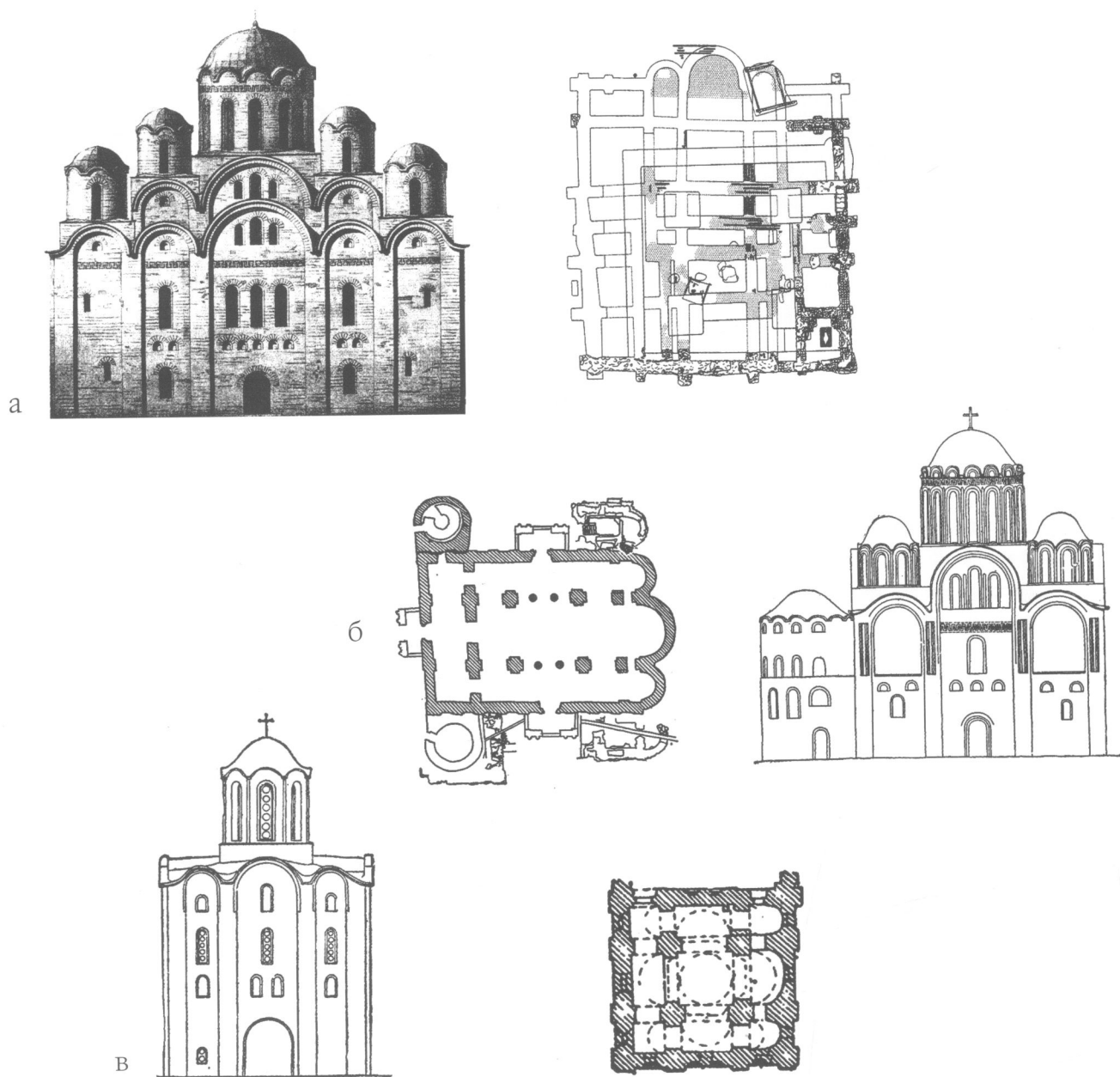

Рис. 17. Православні храми Київської Русі кін. X — сер. XII ст.

а. Київ. Десятинна церква, 989–996 рр. Реконструкція фасаду за М. Холостенко та Ю. Асєєвим, план (за розкопками).

б. Чернігів. Спаський собор, XI ст. План, північний фасад.

в. Київ. Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря, 1108 р. Західний фасад, план.

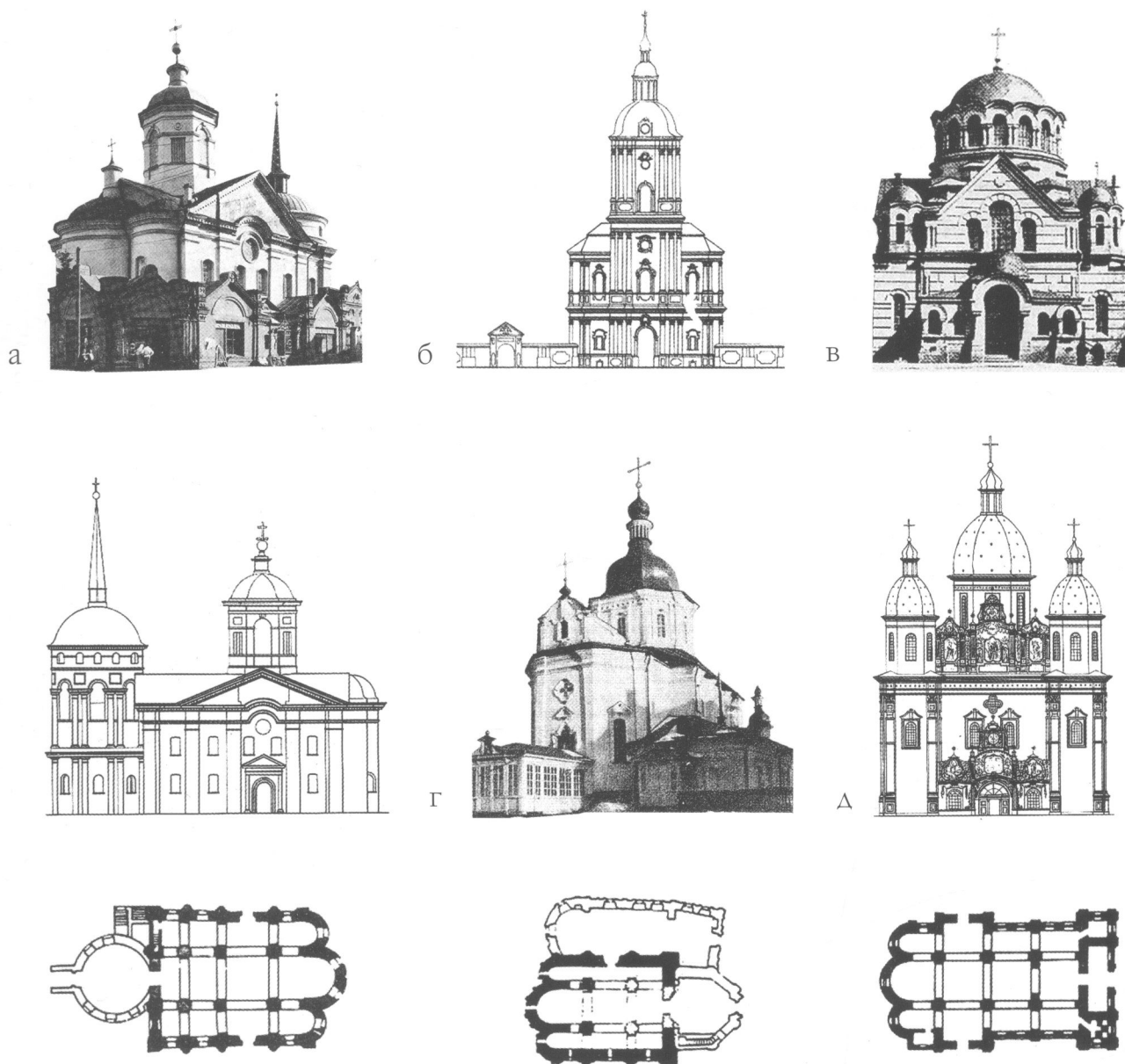

Рис. 19. Втрачені храми Києва

- а.** Соборна церква Успіння Пресвятої Богородиці Пирогоща, 1132 р. Останній раз перебудована в XIX ст., зруйнована в 1935 р. Загальний вигляд, південний фасад, план (1935 р.)
- б.** Дзвіниця і брама Кирилівського монастиря, 1760 р. Дзвіниця перебудована в 1850-х рр., зруйнована в 1937 р. Головний фасад (1840-і рр.)
- в.** Церква Св. Олександра Невського, 1889–1890 рр. Архит. В. Ніколаєв. Зруйнована в кінці 1920-х або на початку 1930-х рр. Загальний вигляд (1900-і рр.)
- г.** Василівська (Трьохсвятительська) церква, 1183 р. Перебудована в 1690-х і 1700-х рр., зруйнована в 1934–1935 рр. Загальний вигляд, план (1840-і рр.)
- д.** Богоявленська церква Братського монастиря Богоявлення, 1690-і рр. Зруйнована в 1935 р. Західний фасад, план (1840-і рр.)

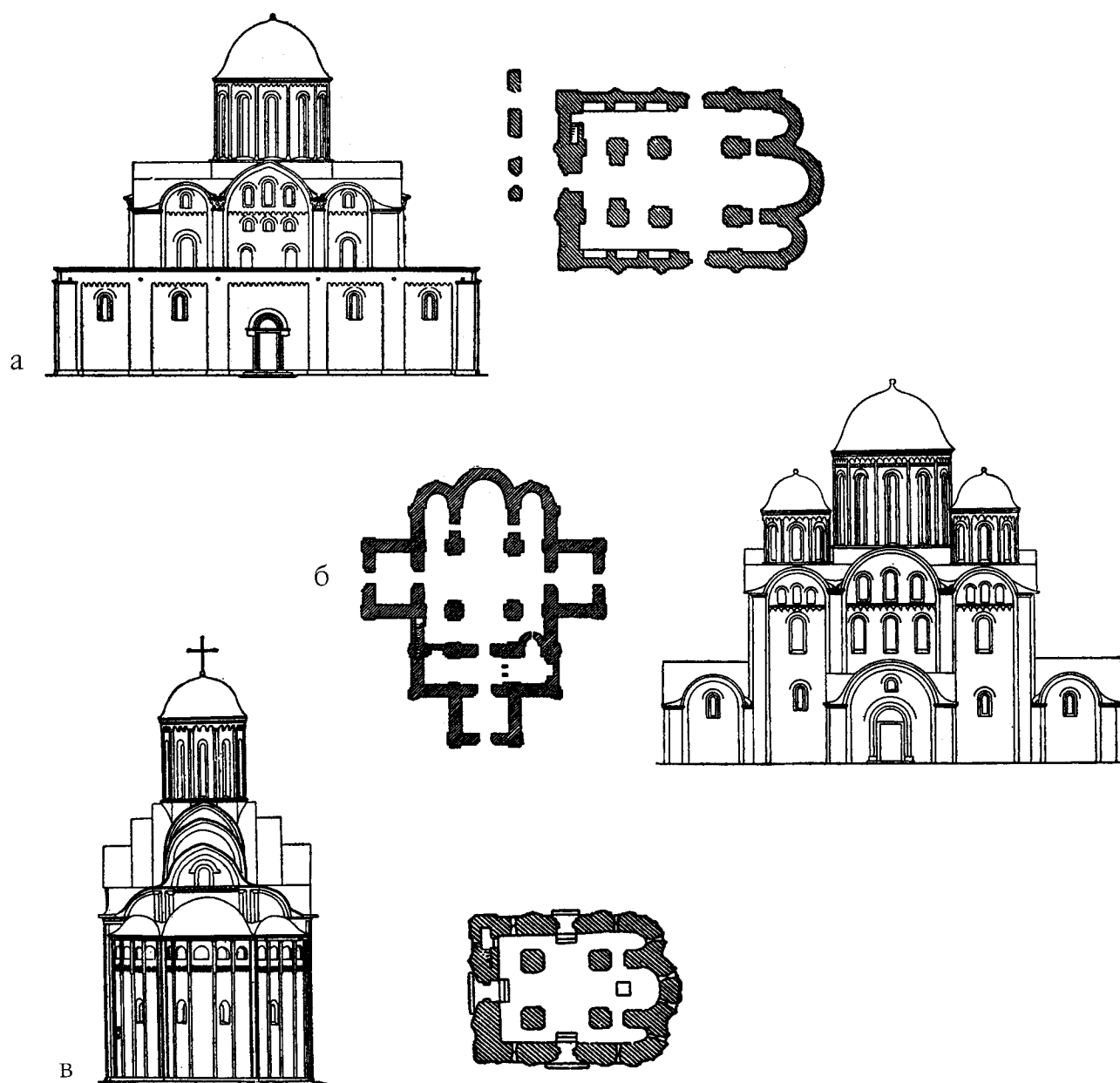
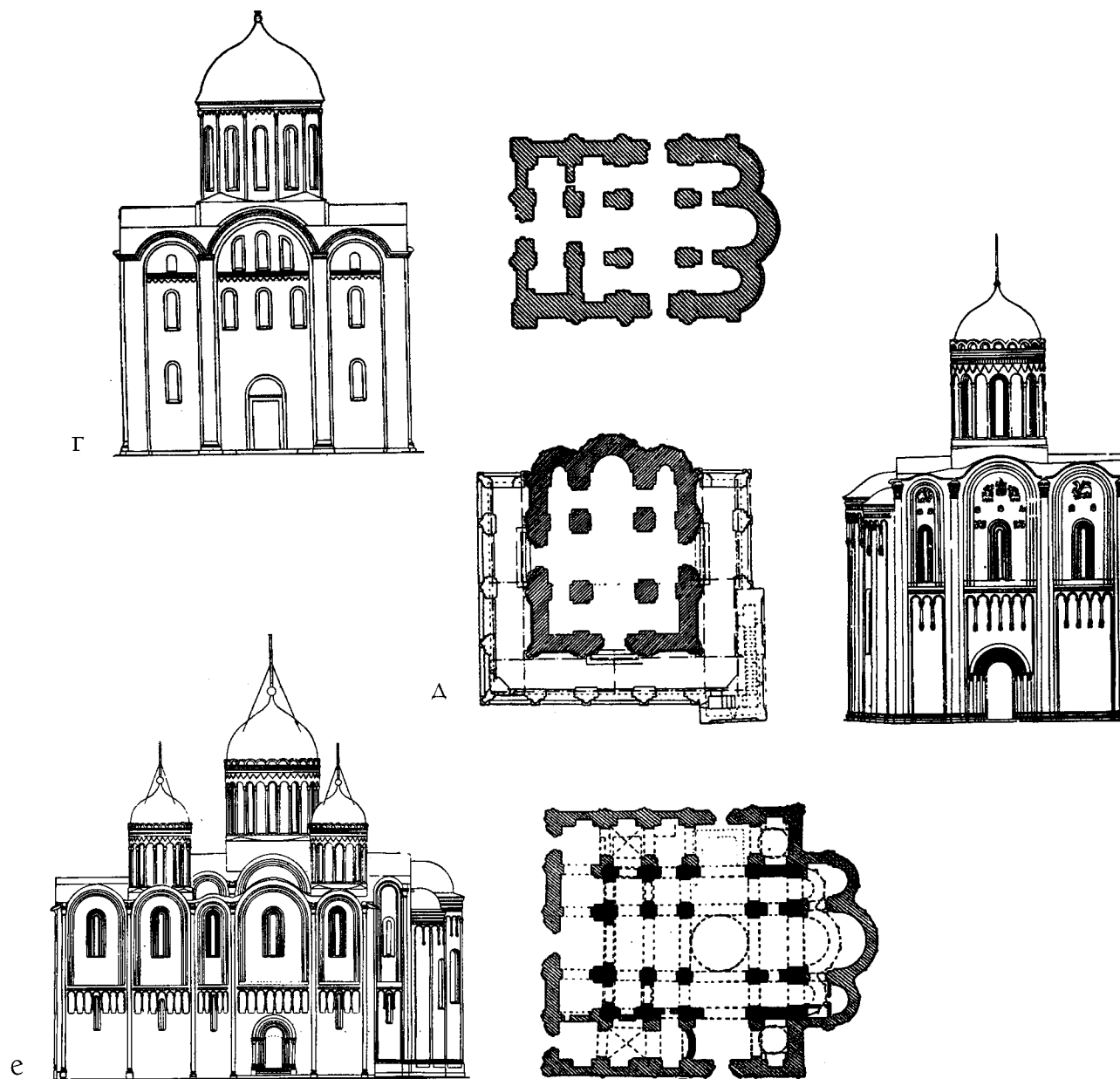

Рис. 18. Православні храми Київської Русі кін. X — сер. XII ст.

а. Чернігів. Борисоглібський собор, XII ст. Західний фасад, план.

б. Чернігів. Успенський собор Єлецького монастиря, сер. XII ст. План, західний фасад.

в. Чернігів. П'ятницька церква, кін. XII — поч. XIII ст. Східний фасад, план.

г. Володимир-Волинський. Успенський собор, XII ст. Західний фасад, план.

д. Боголюбово під Володимиром. Церква Покрови на Нерлі, 1165 р. План (з галереями), північний фасад.

е. Володимир. Успенський собор (забудова), 1185–1189 рр. Південний фасад, план.

Умови Русі не копіювали сліпо церковну структуру Візантії, а відповідали руській державній структурі. «Біле духовенство», тобто священнослужителі, було виборним і обиралося місцевими громадами. Київська митрополія мала певну незалежність від Матері-Церкви і велику внутрішню автономію.

До монгольської навали налічувалося 16 єпископій. Кафедри були в Чернігові, Великому Новгороді, Переяславі, Перемишлі, Володимирі-Волинському, Полоцьку, Турові, Смоленську, Галичі, Рязані, Луцьку, Суздалі, Белгороді, Юр'єві, Твері, Ростові. Деякі з них охоплювали значні території.

Після завоювання Київської Русі монголо-татарами навіть в столиці Золотої Орди — Сараї — в 1261 р. була утворена єпархія.

Як писав відомий історик XIX ст. С. М. Соловйов, «Багато століть пройшло з тих часів, як перед християнською Візантією з'явилися перші російські човни; це було знаком того, що на півночі в цій Скіфії і Сарматії, де панували кочові азіатські орди, з'явилося володарство з європейським характером, на яке було покладено обов'язок постійної запеклої боротьби зі степовими кочовими ордами, обов'язок захищати від них Європу» [49].

Після хрещення Русі Церква відіграла велику роль в консолідації давньоруських удільних князівств, але впродовж перших двох століть вона ще не стала чинником влади, який вплинув би на долю союзу князівств, не спромоглася запобігти міжусобицям, роз'єднанню, братовбивчій ворожнечі (приклад — віроломне вбивство князів Бориса і Гліба їхнім братом Святополком).

У 1238–1240 рр. монголо-татарам вдалося завоювати Київську Русь. Київ був зруйнований і втратив значення культурного і релігійного центру. Останньою твердинею християнства на заході Русі залишалося Галицько-Волинське князівство.

Втім, завойовники не втручалися в справи Православної церкви, їм потрібна була стабільність на завойованих землях. Протягом усього періоду під монголо-татарським ярмом (1240–1480 рр.) Православній церкві довелося вирішувати завдання, якому важко дати іншу назву, ніж національне.

У порівнянні зі статусом Київського і удільних князів Церква перебувала в привілейованому становищі, могла відстоювати свої інтереси. Князям доводилося просити підтвердження своїх повноважень у хана Золотої Орди в Сараї (підкріплюючи свої прохання розкішними подарунками), але призначення церковних ієрархів приймалося ханом Орди, зазвичай, беззастережно. Новому єпископу не потрібно було їхати з поклоном до Сараю. Митрополити та єпископи отримували «ярлик» на вільне богослужіння, вони також звільнялися від податків.

Православна церква стала єдиним міжрегіональним чинним слов'янським інститутом під час правління загарбників. Належність до «церковних людей» давала можливість селянам і ремісникам виживати на економічному рівні. Це посилювало християнізацію населення.

У XII–XIII ст. велику роль в суспільній структурі та в житті церкви відігравали монастирі. Відомо про існування 70 монастирів у першій половині XIII ст., з них 17–18 — в Києві і Новгороді [42]. З першої половини XI ст. в Києві одним з найважливіших у соціально-політичному і культурному відношенні був Печерський монастир. Він стає власником сіл і земель, подарованих вельможами, що відвідували його. Монастирі були центрами ідеологічного життя Русі. Там переписувалися книги для князівських і боярських родин та інших споживачів. Проводилася підготовка єпископів, забезпечувалися умови для перемовин князів [42]. За стінами монастирів, які не були зруйновані під час навали, продовжувала розвиватися духовна культура. Монахи переписували й розповсюджували церковну літературу,

займалися перекладами візантійських підручників та енциклопедій, і таким чином зберігали для нащадків культурну спадщину Київської Русі.

Збережені літургійні книги та ікони є свідченням того факту, що іноземне завоювання сприяло християнізації Русі. У XIV ст. було в два рази більше рукописних Євангелій, ніж у XI і XIII ст. разом узятих [42].

Розорення і знищення тисяч сіл і міст, винищення населення в роки навали, призвели до занепаду господарства та культури руських земель. Населення йшло до глухих лісових районів, посилювалася роздрібленість руських князівств.

«Степові хижаци не дали Русі пустити державне коріння на півдні, на берегах Дніпра, внаслідок чого сили народні і головна історична сцена перенеслася з південного заходу на північний схід» [49, с. 503].

У 1299–1300 рр. митрополит-грек Максим «не стерпів насильства татарського», залишив Київ і переніс свою кафедру у Володимир-Суздальський. З Володимира в 1325 р. кафедру перенесли до Москви. Це сприяло створенню окремої митрополії з центром у Москві [2]. Таким чином в прикордонних районах Київської Русі утворилося два центри — Володимир, Твер і Москва на північному сході і Галицько-Волинське і Полоцьке князівства — на заході. Східне слов'янство розділилося на російський, білоруський і український народи.

Впродовж XIII–XV ст. московські князі підпорядкували собі слов'янські князівства між Білим морем, Новгородом та Черніговом (так зване, «збирання руських земель») й стали потужною силою східного слов'янства.

Чимала заслуга церкви в тому, що її кращі представники не змирилися з поневоленням і надихали на боротьбу князів, які платили данину хану Золотої Орди. Святий Сергій Радонезький надихнув і благословив князя

Дмитра прийняти бій з татарами в 1380 р. на Куликовому полі. Ця битва скінчилася важливою перемогою московського війська, яка неабияк вплинула на зростання національної самосвідомості русичів.

У західних землях у XIII–XIV ст. князі Данило Галицький і його нащадки Лев Данилович і Юрій Львович багато зробили для зміцнення авторитету Православної церкви та збереження Київської митрополії. Галицько-Київська митрополія проіснувала до 1391 р., доки більша частина земель не опинилася під владою Великого князівства Литовського, а решта — під Польщею. Великі Литовські князі прийняли православ'я [10], але після об'єднання Литви і Польщі Православна церква втратила статус державної.

Остаточний поділ традиційної Київської митрополії на Київську та Московську почався в 1448 р., коли собор московських єпископів без погодження з Константинополем призначив свого митрополита Іону. Він був останнім, хто мав титул «Київського і вся Русі». Його наступник Феодосій іменувався вже «Московський і вся Русі». Таким чином, Руська Православна церква стала автокефальною (автокефалія, від грец. «самопроголошення» — адміністративна самостійність національної помісної церкви).

Більш ніж століття по тому — в 1589 р. прийшло визнання Московської митрополії з боку всього старого патріархату (Константинопольського, Олександрійського, Антіохійського та Єрусалимського) [10]. Київська митрополія залишилася під юрисдикцією Константинопольського патріархату, але, навіть не маючи офіційного статусу, вона захищала і представляла українських і білоруських віруючих у католицькій Польсько-Литовській державі. Поширення католицької та уніатської віри, як засіб поневолення польськими феодалами українського народу, послаблювало вплив православної церкви.

Намагаючись захистити свою мову, культуру і віру, населення міст, міряни починали брати активну участь у церковно-релігійному житті, активі-

зувалася всезагальна духовна освіта, створювалися так звані братства і братські школи при церквах. В них вчилися діти міщан, духовенства і шляхти. Крім деяких магнатів і шляхти, опорою православ'я залишалося міщанство, «біле духовенство» і монастирі. Вони проповідували християнські цінності — чесність, любов, милосердя, взаємодопомогу. Братські школи та братські друкарні стали важливими захисниками православ'я.

У 1615 р. до Київського Богоявленського братства вступив Петро Сагайдачний з Військом Запорізьким. Через п'ять років за участю його та Київського братства був канонічно відновлений православний єпископат на чолі з митрополитом Київським Іваном Борецьким.

Легалізація єпископату відбулася тільки в 1632–1633 рр. після смерті короля Сигізмунда III, затяглого супротивника Православ'я [10].

Нова віха в історії православ'я в Україні почалася з корінних перетворень церковного життя, які розпочав Київський митрополит Петро Могила (1632–1647 рр.).

Виходець з родовитої молдавської родини, Могила прийняв чернечу рясу і почав служіння Православній церкві в Україні послушником Києво-Печерської лаври. Глибока християнська побожність, тонкий розум і характер борця висунули його на головну роль у культурно-національному і релігійному відродженні України.

У 1632 р. православні депутати Варшавського Сейму обрали Петра Могила Митрополитом Київським, Галицьким і всія Русі. У наступному році Могила отримав привілей на Київську митрополію і Печерську архімандрію від польського короля, благословення патріарха Константинопольського і титул «Екзарха святого апостольського Константинопольського трону» [56].

Могила об'єднав зусилля Львівського, Луцького, Вінницького, Кременецького, Віленського та Мінського братств і козацтва у справі відро-

дження Православ'я. Реформи Петра Могили стосувалися всіх напрямів релігійного і церковного життя, а також — освіти. Були повернуті землі, відібрані в різний час у церкви та монастирів, в тому числі у Києво-Печерської лаври.

Святині православ'я були оновлені та впорядковані — відремонтовано храм св. Софії, Трьохсвятительську церкву, церкву Спаса на Берестові; Михайлівський, Видубицький монастирі у Києві. П. Могила залишив тисячу золотих на відновлення Десятинної церкви.

Літургійна реформа стосувалася розробки та оформлення православного богослужіння, зміцнення дисципліни духовенства.

Найважливіші праці Могили — «Катехізис» (1629–1639 рр.) і «Требник» (1646 р.) принесли йому й співавторам світове визнання богословів і докторські мантиї.

Затверджений вселенськими патріархами «Требник» став основою віровчення для всього православного світу.

Надзвичайно важливою була реформа в галузі освіти і культури.

Київський Колегіум, заснований за зразком західноєвропейських шкіл, з викладанням грецькою, латинською і слов'янською мовами, надавав богословсько-філософську освіту. Високоосвічені випускники Колегіуму сприяли зміцненню православ'я і національному відродженню України.

Невипадково, майбутній великий російський вчений М. В. Ломоносов, студент московського слов'яно-греко-латинського колегіуму, прийшов до Києва по додаткові знання. І хоча, в Києві він перебував недовго, але знання, отримані в Київському колегіумі з латині, поезики, риторики, мовознавства, історії, філософії та вищої математики, безумовно, сприяли розвитку його майбутніх талантів. Він не дійшов до богословського класу тільки тому, що був викликаний для продовження освіти в Європі [25, с. 12].

С. М. Соловйов докладно пише про те, яке значення мала для росіян православна богословська освіта в Києві [49].

Московські люди, які цікавилися питаннями релігії, прагнули до Києва в тамтешні школи, до тамтешніх вчених, поспішали в Київ для задоволення потреби в знаннях. Навчання молоді з усіх кінців Росії в Колегіумі почало носити масовий характер. Згодом Колегіум отримав статус Академії та вищого навчального закладу. Права її були підтверджені царською грамотою Петра I в 1701 р.

Петро Могила впроваджує, крім слов'янського, польський і латинський шрифти, що сприяло входженню української культури до європейського світу. Малозрозуміла православним віруючим церковнослов'янська мова замінюється на українську книжну. Використання народної мови в релігії та літературі слугувало розвитку української літературної мови.

Петро Могила створив Лаврську школу, або гімназіум, яка готувала високоосвічених вчених богословів, грамотних і дисциплінованих священиків і ченців. Вона була подібна до польських і західноєвропейських богословських закладів [56].

У друкарні Києво-Печерської лаври видавалися богослужбові книги, богословські твори та шкільні підручники.

За всю історію свого існування найбільш самостійною та авторитетною Київська митрополія була саме за часів Петра Могили. При цьому вона зберігала лояльність до польської влади і не втратила зв'язку з єдиновірною московською [10].

Наступний після Петра Могили митрополит Сильвестр Косів вітав наступ Богдана Хмельницького на Київ у 1648 р. Визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького сприймалася широкими масами як «війна за віру» [10]. Православ'я для росіян, білорусів та українців було

головною формою усвідомлення їх духовної єдності. Релігійне єдиновірство стало важливим чинником возз'єднання Росії та України в середині XVII ст.

З 1654 р. Київ «мать городов русских» — знову став одним з головних духовних і культурних центрів Російської держави, місцем поклоніння загальноруським святиням. Гетьман Іван Мазепа (1687–1708 рр.) підтримував православне духовенство. Він вкладав величезні кошти в будівництво та відновлення Київських церков і монастирів. Також зводилися нові церкви у Глухові, Лубнах, Дехтярах, Рильську, Іванівському (тепер Курська обл.).

У 1600-і відновили монастирі на Сумщині, Рівненщині, Полтавщині, у Слоб'яногірську, Ізмаїлі, у Криму.

За Петра I, який розумів перевагу київської релігійної та богословської школи, місцеблюстителем патріаршого престолу Руської Православної Церкви був призначений архієрей з малоросіян Стефан Яворський. Його призначення супроводжувалося прогресивними реформами і перетвореннями. З Києва викликали вчених монахів і поставили їх на архієрейські кафедри в Росії. Гроші з монастирського приказу (які стягувалися з монастирських маєтків) йшли на друкування книг і розвиток шкіл [49].

У 1721 р. Петро I оголосив, що не бачить кращого шляху для «исправления чина духовного» як соборний уряд, внаслідок чого затвердилася духовна колегія — Синод [10]. Синод замінив собою патріаршество. Управління церквою ставало колегіальним.

До обов'язків Синоду входило: організація чорного духовенства (чернецтва), протидія розколу, переслідування забобонів, поширення релігійно-моральної освіти в народі [49].

На думку Петра I, церква як «моральное учреждение» повинна була приносити загальну користь. Петро I поставив перед церквою завдання — народна освіта і благодійність. Так, монастирі повинні були «служить страждущему

человечеству», надавати освіту церковній владі, чоловічі монастирі стали інвалідними будинками, монахині доглядали за старими та хворими і займалися вихованням сиріт. Монастирі також могли використовуватися як шпиталі для поранених солдат, притулки для солдат на пенсії і солдатських вдів.

Було утворено Монастирський приказ на чолі з Мусіним-Пушкіним. За наказом дітей церковників потрібно було віддавати до шкіл під страхом позбавлення права спадкування місця батьків.

Заради зміцнення держави церква перетворювалася на складову частину урядово-адміністративної системи. Феодально-абсолютистська держава повинна була спиратися на церкву [42].

Після смерті гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського Петро I запровадив колегіальне управління і в Україні. Так, «Духовний регламент» Петра I, що проголошував синодальне управління, створив для церковного устрою України такі ж складні умови, в яких вже перебувала і Російська Православна церква.

За правління імператриці Єлизавети Петрівни, яка була прихильною до України, Київський митрополит Тимофій Шербицький (1748–1757 рр..) намагався повернути митрополії старі права, але Синод його не підтримав.

Імператриця Катерина II ліквідувала Гетьманщину, і Українська Православна Церква остаточно втратила залишки самоврядування.

Величезні багатства церкви (їй належала одна третина всіх орних земель) при постійно порожній державній казні викликали необхідність навести лад в управлінні церковним майном і, перш за все, майном монастирів. Це зробила Катерина II.

У своїй промові Синоду з нагоди секуляризації (переведення церковної та монастирської власності у власність держави) імператриця оголосила думку уряду щодо місця і ролі духовенства в державній

системі. Воно повинно було зміцнювати та пропагувати ідеологічні основи існування соціального і політичного режиму.

З цього часу церковна організація і церковне життя як Росії, так і України «були уражені» спільною недугою, перебуваючи в цілковитому підпорядкуванні державного апарату.

У XVII–XIX ст. монастирі продовжували свою «духовну, культурну та благодійну» місію. Відбувалося впорядкування духовних шкіл, видавалися журнали. При колегіумі Харківського Покровського монастиря, відомого з XVII ст., виникла перша бібліотека, перший хор.

У бібліотеці були рідкісні видання — Біблія Острозького друку 1581 р., Требник Петра Могили 1646 р. і багато інших.

У колегіумі викладав поезику чудовий український філософ і поет Г. С. Сковорода. Було створено умови для організації Харківського університету.

Найцінніші книги зберігалися в монастирській бібліотеці Софронієвського монастиря на Сумщині.

При Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі заснували Слов'янську семінарію, учнями якої були: український письменник і поет І. Котляревський, В. Гоголь-Яновський (батько майбутнього письменника), С. Гаєвський (згодом ректор Петербурзької Медико-хірургічної Академії).

Києво-Печерська Лавра — духовний, соціальний, культурний та просвітницький центр не тільки Києва, а й усієї Російської імперії, стала своєрідною Академією православних ієрархів, її визнавали у Польщі, Болгарії, Вірменії.

Лавра була відома своєю місіонерською діяльністю, організацією богадільні, власної початкової школи, духовного училища, двокласного народного училища. Від її імені призначалися стипендії учням духовних училищ, робилися пожертвування на військові потреби (у 1806–1812 рр.).

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. втручання світської влади у справи Церкви продовжується. Цю стратегію успадкували уряди і Павла I, і Олександра I.

Павло I, наприклад, прагнув виказати віротерпимість до уніатів: київське, мінське, білоруське, брацлавське та житомирське єпархіальне начальство попередили, що не можна примушувати уніатів приймати православну віру, а слід «возбуждать добровольное желание».

Проте духовенство відіграло чималу роль у Вітчизняній війні 1812 р., Севастопольській обороні, визвольній війні болгар проти турецького ярма. Особливою ланкою в церковній організації і в самому духовенстві були священнослужителі, які обслуговували царський двір, армію і флот.

Призначений Миколою I митрополит Філарет за Олександра II був автором маніфесту царя про звільнення селян. Однак його консерватизм виявився у відгуку на події 60-х рр. Він різко критикував Київського митрополита Арсенія (Москвіна) за злиття церковно-парафіяльних шкіл з народними і призначення в них спеціальних заковчичелів, а не священиків.

Система управління церквою, яка склалася при Миколі I, з дуже великими змінами зберігалася аж до 1917 р.

Не зважаючи на складні взаємини Церкви і держави, XVIII і XIX ст. характеризуються більшим розмахом церковного будівництва в Україні.

Були зведені Спасо-Преображенський Кафедральний Собор в Одесі та Свято-Тихвинський жіночий монастир у Катеринославі. Велоса кам'яне будівництво Свято-Преображенського Собору в Юзівці, відновили збережену південну частину Миколаївської церкви в Білій Церкві. Збудували Успенський Собор, теплу церкву, церкву св. Великомучениці Варвари з дзвіницею і Троїцький Собор у Почаївській Лаврі.

Велике нове будівництво храмів, відновлювальні та реставраційні роботи проводилися в Києві.

Була зведена Андріївська Церква, реконструювали Кирилівську церкву і побудували кам'яні монастирські будівлі, перебудували Михайлівський Золотоверхий Собор, прибудували дзвіницю до церкви Спаса на Берестові, провели реставраційні роботи Михайлівського Собору Видубицького монастиря, реставрували Успенський Собор Києво-Печерської Лаври; звели величну будівлю Володимирського Собору.

У будівництві брали участь чудові архітектори і художники: Б. Растреллі, І. Григорович-Барський, Є. Васильєв, А. Шусєв, В. Ніколаєв, І. Ніколаєв. М. Врубелю доручили розчищення фресок Кирилівської церкви. Володимирський собор розписувався В. Васнецовим, М. Врубелем (правий неф), М. Нестеровим, А. Свєдомським, В. Котарбінським.

У житті Церкви XIX ст. проявилися ознаки кризи, її соціальна доктрина мала архаїчний характер. Коли в 1863 р. студентам духовних семінарій дозволили вступати до університетів, церковне відомство домоглося скасування дозволу. Суспільство все це добре усвідомлює [42].

Крихти демократизації церкви (право обирати викладачів) були нівельовані іншими змінами — виключення з програми семінарій фізико-математичних, природничих наук, основ сільського господарства і медицини. Були виключені біблійна історія, церковна археологія, полемічне богослов'я, тобто все, що стосувалося науки і вимагало критичного мислення.

Взаємовідносини Церкви і держави хвилювали не лише суспільство. У надрах самої церкви виникло критичне ставлення до її внутрішнього ста-

ну. Багато з цих проблем обговорювалися в середовищі освічених представників православного суспільства. Від середини XIX ст. в Росії почало розвиватися так зване світське богослов'я. Його кращими представниками були А. Хомяков, В. Соловйов, М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Флоренський.

А. С. Хомяков (1804–1860), поет, художник, публіцист, богослов. Приділяв увагу релігійним питанням історії російського православ'я.

В. С. Соловйов (1853–1900), філософ, богослов, поет, публіцист, літературний критик. Його предком по материнській лінії був український філософ Г. С. Сковорода.

Н. А. Бердяєв (1874–1947), релігійний філософ, народився у Києві, вчився на природничому і юридичному факультетах університету св. Володимира. Помер в еміграції в Парижі.

С. Н. Булгаков (1871–1944), філософ, теолог, священник Православної церкви. З 1901 р. професор Київського Політехнічного інституту. Помер в еміграції в Парижі.

П. А. Флоренський (1882–1937), православний священник, богослов, блискуче освічений вчений, поет. Розстріляний у 1937 р.

«Золоту добу» російської літератури, що мала глибоко християнську основу, уособлювали Ф. М. Достоевський та Л. М. Толстой. Але Толстой за критичне ставлення до сучасної церкви, яка, на його думку, ставила свої інтереси вище християнських ідеалів, був відлучений Синодом від Православної церкви.

Вимоги щодо оновлення Церкви стали настільки актуальними, що імператор Микола II дав згоду на скликання Помісного Собору (після 200-літньої перерви). На Соборі передбачалося вирішити питання про відновлення патріаршества та інші проблеми, що накопичилися на той час. Однак, Перша світова війна завадила його скликанню. Матеріали Передсоборної

комісії лягли в основу роботи Помісного Собору, що відбувся після лютневої революції аж у серпні 1917 р. Найважливішим його результатом було відновлення патріаршества і обрання митрополита Тихона (Беллавіна) патріархом Московським і всія Русі. Таким чином при тимчасовому «демократичному» уряді Керенського було проведено відділення Церкви від держави.

Решта рішень Собору — щодо структури Церкви, зміцнення парафій, ролі православних мирян у сенсі соборності і т. ін. не були реалізовані через жовтневу революцію.

Умови для роботи Собору ставали все складнішими, й в середині 1918 р. члени Собору були змушені розійтися. Тільки Помісний собор, скликаний у 1988 р. з нагоди Тисячоріччя Хрещення Русі, повернувся до багатьох рішень Собору 1917–1918 рр. й частково вніс їх в нове Положення про Церкву.

Після 1917 р. розпочалася активізація національно-церковного життя в Україні. На Всеукраїнському Соборі 1918 р. була проголошена автономія Київської митрополії у складі Московського патріархату. Але більшовицька влада вирішила всі проблеми церкви на свій розсуд, не мало значення — це Москва чи Київ.

Після жовтневої революції більшовики об'єднали боротьбу за владу з боротьбою проти Православної Церкви. Багато єпископів і тисячі священиків, монахів, монахинь і віруючих мирян зазнали репресій. Першим був убитий митрополит Київський Володимир (Богоявленський). Сотні єпископів і священиків у 20–30-х рр. перебували в концтаборі — колишньому монастирі на Соловецьких островах [43].

Після смерті Патріарха Тихона в 1925 р. (фактично зацькованого більшовиками), уряд не дозволив обрати нового патріарха. Церква потерпала

від переслідувань і терору. В Україні розпочався «перший етап» закриття монастирів і руйнування храмів. Першими (з 1917 до 1929 р.) були ліквідовані монастирі міст: Полтава, Лубни, Харків, Слоб'янськ, Херсон, Корещь, Суми, Дніпропетровськ, а також в Сумській області і Криму.

Найстаріший Георгіївський монастир у Криму (за переказами, заснований у 891 р.) пов'язували з іменами Грибоєдова, Пушкіна й багатьох видатних людей. Роботи по його збереженню проводилися з 1814 по 1898 рр. У листопаді 1929 р. монастир зачинили, його було майже зруйновано, а храм св. Георгія взагалі знесли.

Настоятелів і монахів, зазвичай, звинувачували в неблагонадійності й ворожому ставленні до радянської влади. Монастирське майно розграбовували, знищувалися бібліотеки та унікальні цінності, ченців відсторонювали або розстрілювали. На колишніх монастирських територіях й у будівлях, які збереглися, влаштовували табори військовополонених, дитячі колонії НКВС, патронати для дітей «ворогів народу», радгоспи, бази заготівлі зерна, різні установи. Разом із закриттям монастирів зносилися або поступово руйнувалися їхні храми та монастирські будівлі.

У 1933 р. зруйнували Донецький Свято-Преображенський Кафедральний собор (освячений у 1883 р.). У 1936 р. в Одесі цілком знищили один з найбільших храмів Росії — Спасо-Преображенський.

Спасо-Преображенський Кафедральний Собор (1794–1808 рр.), вміщував до 9 тис. осіб. Висота дзвіниці Собору 72 м.

Кінець 20-х і 30-і рр. були сумно ознаменовані найбільш значними втратами в духовній і матеріальній спадщині Православної Церкви.

Зачинялися і руйнувалися храми Ленінграда. Москва також відчутно постраждала. Причиною була не тільки антирелігійна кампанія —грандіозним планам реконструкції Москви і створенню столиці

«першої в світі соціалістичної держави» «стали на заваді» близько двохсот храмів і монастирів.

Величезних втрат зазнав Київ. Про них окрема мова, оскільки руйнувалися не тільки чудові пам'ятки й ансамблі релігійної архітектури, але й святині, пов'язані зі становленням Православ'я на Русі (рис. 19).

У середмісті Києва це були: церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна церква, 996/1828–40-і рр.); Михайлівський Золотоверхий Собор (1108–1113/XVII ст.); Церква Василівська Трьохсвятительська (1183 р.). На Подолі: Соборна церква Успіння Пресв. Богородиці («Пирогоща» 1132 р.). Монастир св. Миколая («Пустинний», «Малий Микола», XII ст.), Свято-Кирилівський монастир з дзвіницею і Брамою (XII ст.).

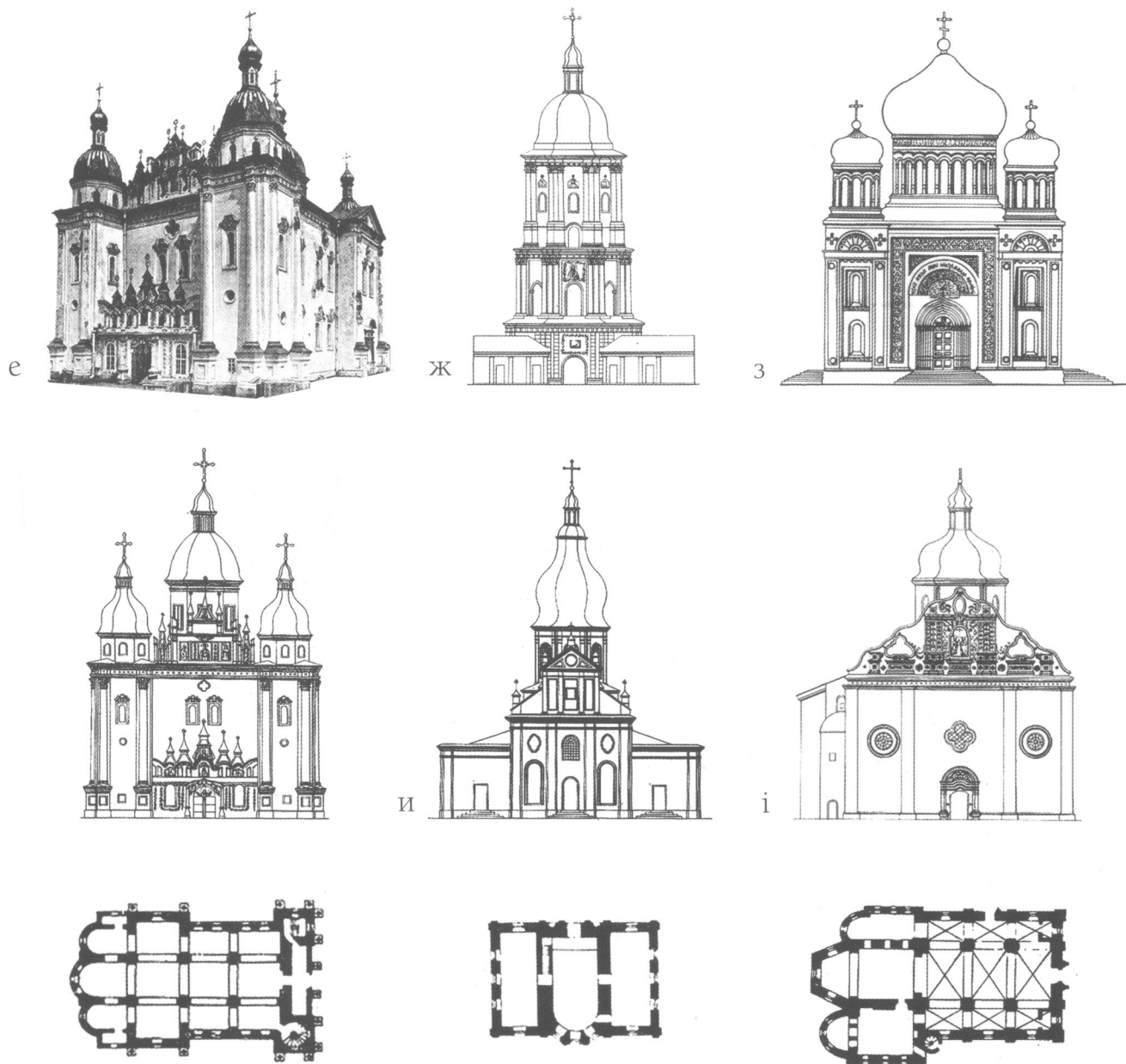
Ще одна група втрат — храми і монастирі XVII ст., в яких Українська Православна Церква після тяжких часів, що супроводжувалися чужоземними вторгненнями й війнами, почала відновлювати свою духовну культуру.

Руйнування храмів і храмових комплексів цього періоду також були численні.

Перерахуємо головні з них [9].

На Подолі: Петропавлівська церква з дзвіницею (початок XVII–серед. XVIII ст.); Церква Воскресіння Христового з дзвіницею (друга пол. XVII ст.); Братський монастир Богоявлення (1690-і рр.); Церква свв. Бориса і Гліба (Борисоглібська, з дзвіницею, 1692 р.); Собор св. Миколая («Великий Микола», 1690-і рр.) — на Печерську.

До третьої групи втрат можна віднести об'єкти XVIII–XIX ст., коли в час зміцнення Української Православної Церкви у складі Російської імперії, Київська митрополія здійснювала широке будівництво православних храмів і монастирів. Багато з них були знищені.

- е. Собор Св. Миколая («Великий Микола», «Військово-Микільський собор») монастирського комплексу, 1690-і рр. Зруйнований у 1934 р. Загальний вигляд, західний фасад, план (1840-і рр.)*
- ж. Дзвіниця Великого Миколи, 1690-і рр. Перебудована в 1890-х рр., зруйнована в 1934 р. Головний фасад (1840-і рр.)*
- з. Церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна церква), 1828–1842 рр. Архит. В. П. Стасов. Зруйнована в 1935 р. Західний фасад.*
- и. Нікольська «Слупська» церква Монастиря Св. Миколая «Пустинний» («Малий Микола», «Слуп»), 1715 р. Перебудована в середині XIX ст., церква і дзвіниця зруйновані в середині 1930-х рр. Західний фасад, план (1840-і рр.)*
- і. Петропавлівська церква, початок XVII ст. Перебудована в середині XVIII ст., зруйнована в 1935 р. Фасад, план (1840-і рр.)*

На Подолі: Церква св. Миколая («Миколи Доброго», 1706/1800–1807 рр.); Церква свв. Константина і Олени (1730-і рр.); Флорівський монастир (XVIII–XIX ст., закритий у 20-і рр.); Церква Різдва Христового (1810–1814 рр.; у 1861 р. тут відбувалося прощання з Т. Г. Шевченком перед його останньою дорогою до Канева). На Печерську: Церква на Аскольдовій могилі і цвинтар (1810 р.); Церква св. Ольги, 1839 р.); Військово-Миколаївський Собор з дзвіницею (1840-і рр.); Церква св. Олександра Невського (1889–1890 рр.). На тодішній периферії міста: церква Всіх Святих і кладовище на горі Щекавиці (1782/1800); Петропавлівська церква на Куренівці (1759 р.) [9].

Сталінські чистки 1937–38 рр. спричинили величезну кількість жертв. Мабуть, ніколи не буде встановлена достеменна кількість служителів церкви, постраждалих від репресій.

Російська православна церква, як установа, фактично, припинила своє існування. Наприкінці 30-х рр. залишилося лише кілька єпископів (у 1914 р. їх було — 163), які виконували свої обов'язки. З них у 1939 р. склався (Тимчасовий) Священний Синод. Деяким єпископам вдалося вижити або в глибинці, або під виглядом простих священиків. На всій території Радянського Союзу були відчинені для богослужіння лише кілька сотень храмів.

Почалася Друга світова війна. Згідно пакту Молотова-Ріббентропа, укладеного 29 серпня 1939 р. між Німеччиною і Радянським Союзом, радянські війська 17 вересня 1939 р. увійшли до східних областей Польщі, які раніше згідно Ризького миру 1921 р. належали Польщі.

Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. встановив кордон між РРФСР і Україною з одного боку, і Польщею — з іншого. Польщі

відходили Західна Україна і Західна Білорусія, що перебували у складі Російської імперії до революції 1917 р. (Гродненська, Волинська та ін. губернії).

Разом з цими територіями до складу Радянського Союзу увійшло глибоко віруюче населення: уніати (українці та білоруси); православні (українці та білоруси); значна кількість поляків римо-католицького віросповідання.

З початком Великої Вітчизняної війни церковне керівництво в особі Місцєблюстителя Патріаршого престолу митрополита Сергія, у дусі національної та релігійної традиції Руської Православної Церкви, негайно виступило з посланнями та промовами на захист Вітчизни. У перший день німецького вторгнення в Радянський Союз 22 червня 1941 р. митрополит Сергій звернувся з посланням до «Пастирів і пасомих».

«Розбійники-фашисти напали на нашу батьківщину. Нехтуючи будь-якими договорами і обіцянками, вони раптово накинулися на нас, і от кров мирних громадян вже лється на рідній землі. Повторюються часи Батия, німецьких лицарів, Карла Шведського, Наполеона. Православна наша церква завжди поділяла долю народу. Разом з ним вона і тягар несла, тішилася його успіхами. Не полишить вона свій народ і тепер. Благословляє вона небесним благословенням і майбутній всенародний подвиг. Положимо ж душі своя разом з нашою паствою» [43, док. 120].

У ці важкі для країни часи Сталін тимчасово потребував допомоги Церкви для морально-психологічної підтримки населення і зовнішньополітичної пропаганди. Коли німецька армія захопила всю Україну, погрожуючи Москві, стояла під Ленінградом і Сталінградом, Верховний Головнокомандувач у вересні 1943 р. в Кремлі провів перемовини з представниками патріархії РПЦ — Місцєблюстителем митрополитом Сергієм,

Ленінградським митрополитом Алексієм і Екзархом України, Київським і Галицьким митрополитом Миколаєм. Завдяки цим історичним перемовинам Церква отримала можливість для свого відновлення, як «офіційно» зареєстрована Церква. Заява митрополита Сергія про намір найближчим часом скликати Собор єпископів для обрання патріарха Московського і всієї Русі й утворення Священного Синоду не викликала заперечень*.

Сотні єпископів і тисячі священників були звільнені. Через кілька місяців після цих подій Патріарх помер і незадовго до закінчення війни (в листопаді 1944 р.) Помісний Собор обрав патріархом митрополита Ленінградського Алексія (Симанського). Цей Помісний Собор (на ньому були присутні представники семи Православних Автокефальних Церков) знову зблизив Російську Православну Церкву зі світовим православ'ям, від якого вона була ізольована після революції.

Визвольна війна радянського народу закінчилася, і тепер Церква повинна була грати ту зовнішньополітичну роль, яку відводила їй держава. Починаючи з 1945 р. Московська Патріархія виказала свою лояльність до влади, приймаючи участь у боротьбі за мир, радянській політиці «мирного співіснування».

Охолодження міжнародних відносин радянської держави із Заходом, «холодна війна», звичайно, позначилося на міжнародних зв'язках Церкви.

Утім, в цей час в країні відбувалося досить активне відновлення церковних структур. У 50-і рр. РПЦ налічувала, за власними даними, близько 22 тис. парафій з тридцятьма тисячами священників. Щоправда, освіту священникам давали тільки вісім духовних семінарій (тоді як у 1914 р. їх було —

* Урядова газета «Известия» від 5 вересня 1943 р. повідомляла про ці перемовини [44, док. 127].

57) і дві духовні академії (у порівнянні з чотирма у 1914 р.). У 1945 р. була діючою тільки Троїце-Сергієва лавра в Сергієвому Посаді (Загорськ) [43].

Церква поступово відновлювала свої позиції серед віруючого населення країни. Але навіть після смерті Сталіна в 1953 р., ще не могло бути мови про вільну церкву і свободу віросповідання.

Рада у справах РПЦ, створена в 1943 р. при Раді Міністрів СРСР, стала контролюючим органом, який міцно тримав Церкву у своїх руках.

У відродженні релігійної свідомості населення радянська влада в особі наступників Сталіна бачила небезпеку для своєї головної мети — «побудови комунізму до 1980 р.». Переслідування Церкви і антирелігійна пропаганда відновилися з новою силою в 1959 і в 1960-і рр., коли генеральним секретарем компартії був М. Хрущов.

Втрати церкви були значні. З відроджених парафій залишилося близько 12 тис., із 69-монастирів — до 1964 р. — лише 17. Духовні семінарії діяли тільки в Ленінграді, Москві та Одесі, духовні академії — під Москвою (у Загорську) і в Ленінграді.

Духовні семінарії в Києві, Мінську, Саратові, Ставрополі, Луцьку (на Волині) були зачинені.

Приміщення зачинених храмів використовували в якості спортивних залів, складів, кінотеатрів, зерносховищ, автовокзалів. Заразом зафарбовувалися цінні фрески, знищувалися ікони. Багато зі зруйнованих храмів були пам'ятками архітектури, культури, історії.

Саме тоді була цілком розграбована й зруйнована церква у Форосі в Криму, після чого там влаштували ресторан. У 1962–63 рр. тільки завдяки опору віруючих, вдалося врятувати Почаївську лавру від остаточного закриття.

Після 1964 р. руйнування храмів припинилося, але парафіяльне життя було обмежене суто «культовим дійством». І згодом влада не скасувала жодного репресивного заходу 1960-х рр. Більш того, залишилося тільки 7 тис. офіційно зареєстрованих парафій.

У 1975 р. зміни і доповнення, внесені Указом Президії Верховної ради РРФСР, в постанову 1929 р. «Про релігійні об'єднання», зробили статті, що стосуються закриття храмів, ще більш жорсткими.

У той же час влада дала дозвіл РПЦ та іншим церквам в СРСР на встановлення екуменічних* контактів, з метою приховати факт переслідування релігії. У 1961 р. РПЦ клопотала про прийняття її у Всесвітню Раду Церков (ВРЦ), і це клопотання було відразу задоволено. Екуменічні контакти призвели до обміну візитами із Західними країнами. У певному сенсі це слугувало захистом для РПЦ. Вочевидь, що лицемірна церковна політика влади полягала в репрезентації Церкви на міжнародному рівні в поєднанні з ідеологічною боротьбою і переслідуванням всередині країни.

Помісний Собор після скону патріарха Алексія у 1971 р. обрав митрополита Крутицького і Коломенського Пімена (Ізвекова) новим патріархом. Важливим рішенням цього собору було скасування анафеми, накладеної на старообрядців з 1666–1667 рр. Їх обряди були визнані такими ж «рівночасними» і «спасительними», як і «ніконівські».

Кінець 70-х рр. характерний «релігійним відродженням». Інтелігенція виявляла велику цікавість до православ'я, розуміючи його як хранителя культурних та національних цінностей. У колах інтелектуалів і національно свідомих громадян знову виник інтерес до релігійних питань і до православ'я. Набуло поширення релігійне дисидентство, представники якого вимагали

* Екуменізм (від грец. «об'єднання») — рух християнських церков за згуртування церковних сил і усунення роз'єднаності.

більшої незалежності Церкви від держави і створення повноцінного життя в парафіях.

З обранням у 1984 р. М.С. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС у країні почалася «перебудова». Вона не обмежилася тільки економікою (як передбачалося спочатку). Гласність і демократизація позначили новий етап в адміністративно-юридичній, політичній і культурній сферах життя радянського суспільства. Наприкінці 1987 — початку 1988 рр., нарешті, вималювалася нова якість радянської церковної політики. Російській Православній Церкві було запропоновано підготувати великі заходи на честь Тисячоліття Хрещення Русі.

У грудні 1987 р. РПЦ були повернуті руїни багатьох традиціями Оптиної Пустині, пізніше — Толгський монастир, Данилів монастир у Москві, що став адміністративним центром Церкви, повернута частина Києво-Печерської Лаври.

Святкування Тисячоліття Християнства на Русі як знаменної віхи на багатовіковому шляху розвитку вітчизняної історії, культури, російської державності, — отримало не тільки релігійне, але й суспільно-політичне значення. Ця подія позначила справжню зміну державної релігійної політики [43].

Тепер РПЦ здобула право не тільки на отримання великої кількості церковних будівель — храмів, монастирів, але й можливість без проблем реєструвати нові парафії, духовні заклади, братства і товариства милосердя. На РПЦ, як національну Церкву, було покладено завдання національного масштабу — шляхом широкого поширення християнських цінностей (практично, це означало катехизацію населення) знову стати духовною опорою народу. З кожним днем збільшувалася кількість парафій і монастирів. До кінця 1991 р. Московський Патріархат нараховував вже понад 100 монастирів, зокрема відомі, що мали у минулому багату традицію — Данилів

і Донський монастирі в Москві, Соловеський — на Білому морі, комплекс Балаамського монастиря на Ладозькому озері.

Патріарх Московський і всія Русі Алексій II (Рідігер, (1929–2009 рр.), обраний Помісним Собором після смерті Пімена, домігся оголошення Різдва вихідним днем.

Церкві були повернуті моці багатьох святих, і серед них — моці святого Серафима Саровського. Канонізували тих подвижників, які раніше не могли бути зараховані до лику святих, — Ксенію Петербурзьку та Іоанна Кронштадтського.

Виникли православні братства і товариства милосердя. Знову відчинилося Російське Біблійне товариство. Його очолив візантіїст, православний мирянин і богослов, член-кореспондент Академії Наук С. С. Аверинцев.

У грудні 1989 р., після зустрічі Горбачова з Папою Іоаном Павлом II, вийшла з «підпілля» Греко-католицька (уніатська) церква в Україні, яка з часів Львівського Собору 1946 р. існувала нелегально.

Нова церковна політика держави сприяла також відродженню Української Автокефальної Православної Церкви. Вона була заборонена після визволення України в 1944 р. нібито через її співпрацю з німцями.

Автокефалісти оселилися на еміграції в Америці, де знаходилася і резиденція глави церкви митрополита Мстислава (Скрипника).

У жовтні 1989 р. єпископ Іоанн (Бондарчук) Житомирський і Овруцький оголосив про свій вихід з єпископату Московської Патріархії і про відновлення Української автокефальної Православної Церкви [43, док. 346]. Як Греко-Католицька, так і Автокефальна Православні Церкви мають базу не тільки на заході України, але й у великій кількості на сході і в центрі.

РПЦ надала Українському Екзархату РПЦ статус незалежної, «автономної» Церкви в межах Московського Патріархату. Архієрейський собор

РПЦ прийняв відповідне рішення в жовтні 1990 р. Це означало, що автономна православна церква, Українська Православна Церква (УПЦ), залишається частиною Російської, але має адміністративну незалежність.

Висвячення єпископів, переведення їх на нову кафедру та чимало інших питань Українська Церква вирішує самостійно. Дозвіл Матері Церкви вимагається лише при затвердженні митрополита Київського і всієї України. До того ж, Московська Патріархія наділяє автономну Українську Церкву святим миром.

З розпадом Радянського Союзу і утворенням незалежних держав — Російської Федерації, Білорусії та України — відбулися зміни і у відношенні нових суверенних держав до релігійного оновлення. Демократична Україна отримала можливість у повному обсязі реалізувати свободу віросповідання і свободу церковного устрою. У результаті сформувалася і оголосила про свою незалежність від Московського патріархату Українська православна церква Київського патріархату.

У статті 35 нової Конституції України [20, с. 14–15] йдеться:

Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Але свобода віросповідання в Україні не виключає найголовнішого — великої древньої православної традиції, яка є підґрунтям духовного життя українського народу. Православ'я, як ми бачили, прийшло в Київську Русь ще в IX ст., а в 988 р. після хрещення князя Володимира канонічно стало

державною релігією Київської Русі. Православ'я існувало впродовж століть. На нього зважали й монголо-татарські й польські завойовники. Київська митрополія завжди захищала християнську мораль і християнські цінності.

Нова віха в історії православ'я в Україні ознаменувалася, насамперед, починаючи з 90-х рр. розмахом церковного будівництва всіх православних конфесій.

Кабінет Міністрів України постановою від 23.04.1999 р. № 700 затвердив програму відновлення видатних пам'яток історії та культури України. За період з 1990 по 2010 роки були відтворені такі Київські православні святині як Михайлівський Золотоверхий собор і Успенський собор Києво-Печерської лаври. Відновлено храм Різдва Христового («Шевченківська церква»), церква Успіння Богородиці «Пирогоша» і Введенська церква св. Олександра Невського — на Подолі (рис. 20).

Тільки в Києві реставровано, відбудовано і знаходиться в стадії будівництва понад шістдесят храмів і храмових комплексів. Парафіяльні храми вже діють у нових житлових районах Києва. Для них характерна всебічна програма відродження не тільки релігійного, але і духовного та культурного життя віруючих — відчиняються недільні школи, бібліотеки, дитячі гуртки музичного та художнього виховання, художні майстерні [19]. Будівництво ведеться за проектами провідних київських архітекторів старшого покоління і молодих.

Те саме відбувається і по всій Україні.

В Одесі відновлено Спасо-Преображенський Кафедральний собор. Реставрація і капітальна реконструкція повернула віруючим Свято-Троїцький Кафедральний собор у Дніпропетровську. Спасо-Преображенський Кафедральний собор у Донецьку побудували (поблизу висадженого в 1931 р.) в ідентичних архітектурних формах. Повернуто

церкві (з 1928 р. пристосований під театр і клуб) Христо-Воздвиженський кафедральний собор у Тульчині.

Нові собори побудовано в Запоріжжі, Полтаві, Кривому Розі, Макіївці, Мелітополі та інших містах. Будується Свято-Володимирський Кафедральний собор у Луганську.

Отже, зрозуміло, що матеріальне та організаційне життя Православної Церкви відроджується. Але це лише її зовнішня єдність — єдність традиції та віри. Проте існує ще один бік і він найголовніший — духовний, його богослов С. М. Булгаков визначав як «внутрішню єдність». Як сказано в молитві Ісуса Христа, «щоб були всі одно»

«Щоб були всі одно: як Ти, Отче, в Мені, і Я — в Тобі, так і вони нехай будуть в Нас одно ...» (Євангеліє від Івана, гл. 17–21).

Ця єдність має бути зрозумілою і сприйматися всіма — від ієрархів до віруючих усіх конфесій.

«Зближення, примирення, спільні екуменічні дії спрямовані до морального, духовного відродження українського народу в процесі державного будівництва» [16] — це і є дорога, яка веде до Храму.

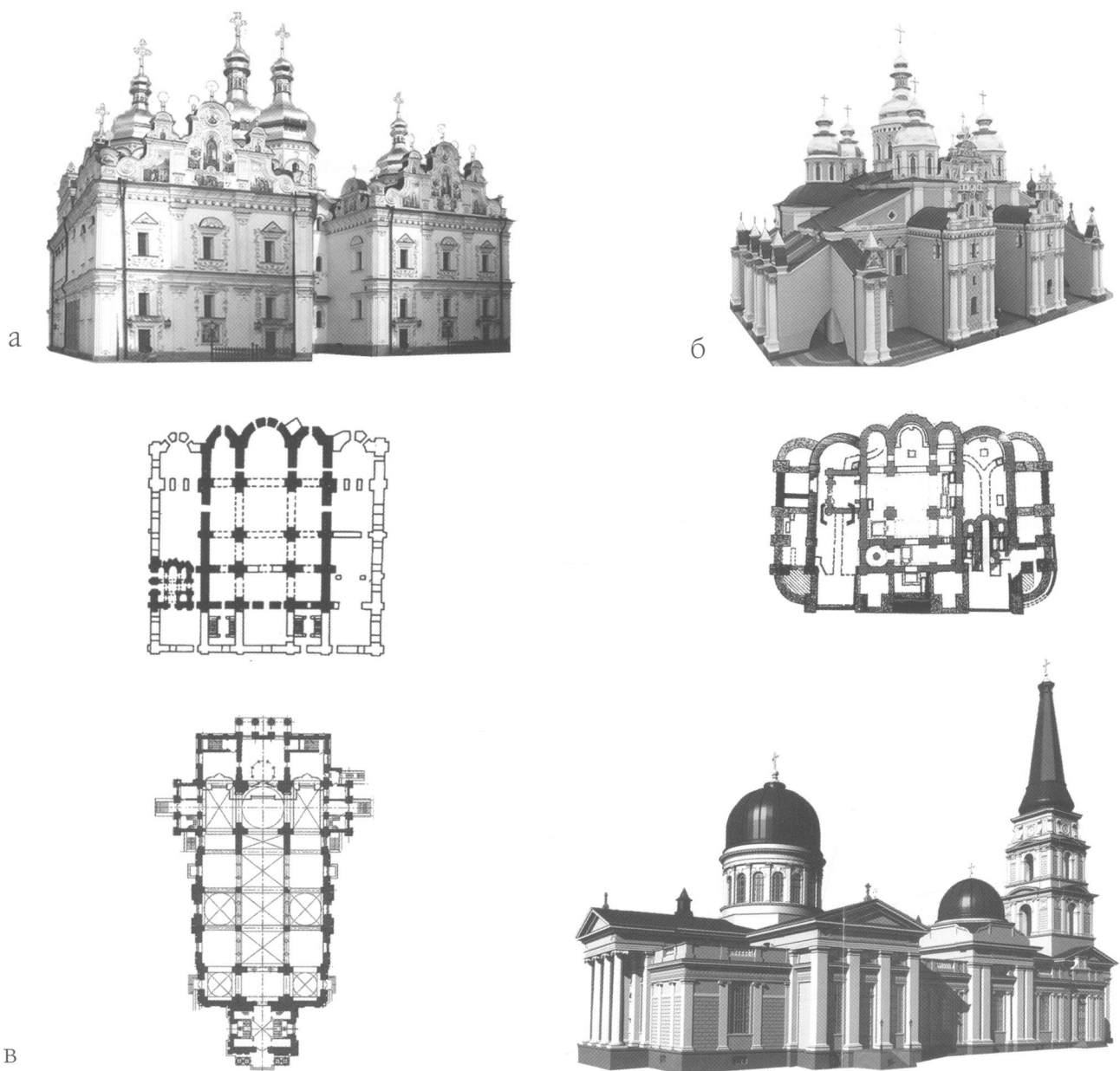

Рис. 20. Відтворені храми України

- а.** Київ. Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073–1078 рр. Перебудований в 1720-х рр., зруйнований у 1941 р. Відтворено в 2000 р. Архіт. П. Я. Макаренко, Т. В. Філіпова, Н. П. Шепітько. Державна премія України в області архітектури 2004 р. за відновлення храму. Об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загальний вигляд, план.
- б.** Київ. Михайлівський Золотоверхий монастир, 1108–1113 рр. Перебудований у XVII–XVIII ст., зруйнований у 1935–1936 рр., відтворений у 1997–2000 рр. АТ «Київпроект», ТАМ «Ю. Лосицький», інститут «Укрпроектстальреконструкція». Загальний вигляд, план.
- в.** Одеса. Спасо-Преображенський кафедральний собор, 1794–1808 рр. Архіт. Фр. Фраполлі. Перебудований у 1841 р. Архіт. Д. Гейденрейх. Остання реконструкція в 1900–1903 рр. Зруйнований у 1936 р. Відтворено у 2000–2006 рр. Архіт. В. М. Мецєряков, А. В. Мартиненко, І. А. Худяков. План, загальний вигляд.

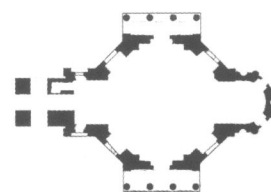
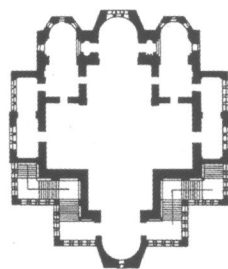
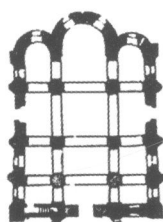
Г

Д

е

з

Ж

- г. Київ. Церква Успіння Богородиці Пирогощі, 1132–1136 рр. Останній раз перебудована в XIX ст., зруйнована в 1935 р. Відтворена в 1997–1998 рр. Загальний вигляд, план.
- д. Севастополь, Херсонес Таврійський. Володимирський собор, 1861–1876 рр. Архит. акад. архит. Грім Г.Д. Частково зруйнований у 1942 р. Відтворений у 2000–2004 рр. Київський інститут «Укрпоект-реставрація», арх. Є. Осадчий. Загальний вигляд, план.
- е. Київ. Церква Різдва Христового, 1810–1814 рр. Архит. А. Меленський. Зруйнована в 1935 р, відтворена в 2002–2004 рр. Архит. Ю. Лосицький. Загальний вигляд, план.
- ж. Донецьк. Свято-Преображенський кафедральний собор, 1883–1886 рр. Відтворений в 1997–2006 рр. Загальний вигляд.
- з. Київ. Дзвіниця колишнього грецького монастиря Великомучениці Катерини, 1913–1915 рр. Архит. В. Ейснер. Розібрана у 1929 р., відтворена в 1996 р. Архит. Ю. В. Дмитревич, Н. А. Стеценко, Державна премія України в галузі архітектури 1999 р. за відновлення храму. План, загальний вигляд.

Питання до частини I

(для відповідей рекомендовано також користуватися таблицями)

1. Як зароджувалося християнство?
2. Які ви знаєте стародавні храми?
3. Що являли собою ранньохристиянські «катакомбні» храми?
4. Які ви знаєте версії походження архітектурної ідеї християнського храму?
5. Назвіть основні особливості візантійського храмобудівництва.
6. Що таке базиліка? Центричний храм? Хрестовокупольний храм? Звідки походить їх архітектурна форма? Назвіть основні візантійські приклади.
7. Стисло змалюйте особливості архітектури православних храмів Грузії та Вірменії, Валахії (Румунії) та Молдавії, Болгарії, Сербії та Македонії, Греції та Кіпру.
8. Стисло змалюйте картину історичного розвитку православ'я в Україні.
9. Назвіть основні архітектурні пам'ятки храмового будівництва Київської Русі (на території України і Росії). Чим на вашу думку ці храми відрізнялися від візантійських?
10. Назвіть основні композиційно-просторові типи українських православних храмів XIV–XVIII ст.
11. Поясніть, що таке ротондальні і тетраконхові храми. Назвіть приклади.

12. Поясніть, що таке «корабельні» та тричастинні храми в українському храмобудівництві. Назвіть приклади.
13. Змалюйте об'ємно-просторову форму українських «козацьких» церков т. з. «українського бароко». Чим на вашу думку вони відрізняються від звичайного бароко? Назвіть приклади.
14. Назвіть приклади українських православних храмів ХІХ ст. Чим на вашу думку вони відрізняються від давньоруських храмів, а також від українських храмів ХІV–ХVІІІ ст.?
15. Зробіть стислий огляд збережених і відновлених храмів Києва.

Собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій.

Олесь Гончар, «Собор», 1968

Частина II

Символіка
і об'ємно-просторова форма
в архітектурі
православного храму

Православний храм — Дім Божий

« . . . І кажу Я тобі, що ти Петро — скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, — і сили пекельні не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі; а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небесах» (Євангеліє від Матвія, гл. 16: 18,19).

Православний храм в його символічно сформованих формах означає Царство Боже в єдності трьох іпостасей — Божественної, Небесної і земної, тобто будівля храму символізує Церкву Небесну.

Символіка, як ми бачили, була необхідною частиною християнської культури, що зароджувалася. Уподібнення церкви кораблю, кошарі використовувалося в розписах катакомб, як і зображення корабля, що пливе морем, або якоря, або різних варіантів Доброго пастиря. Згодом принцип символічної організації храмового простору тісно пов'язався з літургією [29].

Храм — це складний символ. Його розташування, архітектурна форма, оздоблення і розпис виражають цілу систему духовного розвитку віруючих (рис. 21–26). Значення й сенс архітектурних форм і деталей православного храму стають зрозумілими тільки тоді, коли архітектор знає його духовний, символічний зміст (оскільки професійна мова архітектора завжди пов'язана з його світоглядом).

Основні богословські вимоги до архітектури храму — наступні:

ТРИЧАСТИННІСТЬ (іноді — двочастинність)

Притвор, середній храм і вівтар є в будь-якій планувальній структурі, незалежно від того, якого типу храм. Три частини — символ Трійці, Небесного і земного світу.

СИМВОЛІЧНА КІЛЬКІСТЬ ГЛАВ

Кількість куполів храму може бути різною, але вона завжди символізує ієрархію устрою небесної церкви. Один купол — єдність Спасителя, п'ять — Христа і чотирьох євангелістів, сім — сім таїнств Церкви, сім Вселенських соборів, 13 маківок Софії Київської символізували Христа і дванадцять апостолів.

У Київській Русі існувало поняття «верх», що означало не верхівку храму, а хрест. Перша Десятинна церква Пресвятої Богородиці була о 25-ти верхах, тобто включала 25 хрестів, які могли бути не тільки на банях-куполах, але і на фронтонах, козирках і т. д.

ОРІЄНТАЦІЯ ЗА СТОРОНАМИ СВІТУ

Вівтар повинен бути орієнтованим на схід, який є символом раю, на той бік, де сходить сонце й від нього засяє Боже Світло.

У стародавньому архітектурному стилі церков як візантійському, так і візантійсько-руському (київському, новгородському, володимирському) чотири стіни храму відповідали чотирьом сторонам світу. Головна стіна — східна — це ділянка Світла, країна райського блаженства.

Прийняття християнства допомагало сприйняттю стародавньою Руссю досягнень візантійської архітектури, яка, в свою чергу, була спадкоємицею

античних традицій. Зодчі перших руських кам'яних храмів опановували і використовували прийоми, вироблені за сотні років у візантійській церковній архітектурі відповідно до вимог східної християнської церкви, що встановила певні правила зведення будівель, їх конструктивної системи та прикрашання.

Храми православної церкви будувалися по-різному, але кожний символічно відповідав церковному віровченню. Зокрема, храми у вигляді хреста означали, що Хрест Христовий — основа Церкви і ковчег порятунку для віруючих, круглі — означали кафолічність (вічність) Церкви і Царства Небесного (коло — символ вічності, яка не має ані початку, ані кінця), храми у вигляді восьмикутної зірки — Віфлеємську зірку і провідну зірку до порятунку в Царстві Божому. Були поширені «корабельні» храми, прямокутні в плані, іноді близькі до квадрату, з висунутим на схід закругленим виступом вівтарної апсиди; храми змішаних типів: за зовнішнім об'ємом хрестоподібні, а всередині (в центрі хреста) — круглі; або зовнішній об'єм прямокутний, а всередині — круглий. Храм без хреста неможливий, тому що всі храми якщо не зовні, то всередині мали образ хреста (Рис. 21, 22, 23, 24, 25, 26).

Досконалим твором архітектурної думки — функціональним, символічним і естетичним обрамленням візантійського богослужбового обряду є хрестово-купольний храм. Він має чотири стовпи в центрі, на які спираються підпружні арки, що підтримують склепіння з куполом на світловому барабані, переходом до якого слугують паруса. У плані хрестово-купольний храм утворює прямокутник. До центрального квадрату примикають прямокутні в плані кінці хреста, перекриті циліндричними склепіннями. У середині купола, там, де знаходилося джерело зовнішнього світла, стали зображати Світло Істинне, що прийшло у світ — Господа Ісуса Христа. Хрестово-купольний храм може бути тринефним або п'ятинефним (рис. 26).

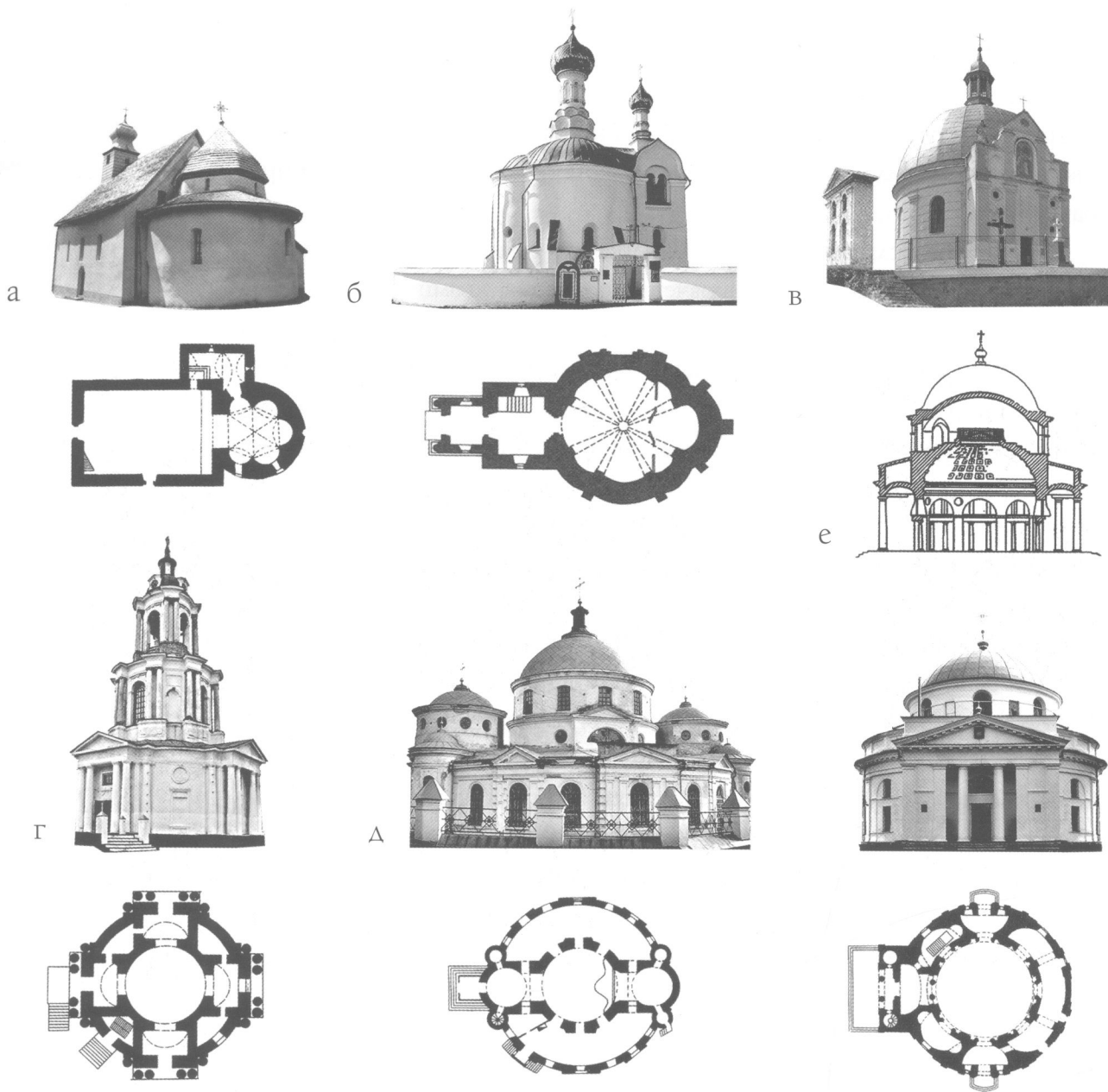

Рис. 21. Ротондальні храми

а. Ужгород. Ротонда, XII–XIII ст. Загальний вигляд, план.

б. Василіївська церква в м. Володимир-Волинському Волинської обл., кін. XIII — поч. XIV ст. Загальний вигляд, план.

в. Введенська церква і дзвіниця в с. Вибранівка Жидачівського р-ну Львівської обл., 1800 р. Загальний вигляд.

г. Введенська церква в м. Охтирка Сумської обл., 1783 р. Архит. П. А. Ярославський. Загальний вигляд, план.

д. Вознесенська церква в м. Ромни Сумської обл., 1801 р. Загальний вигляд, план.

е. Миколаївська церква в смт Диканька Полтавської обл., 1794 р. Архит. В. А. Львов. Розріз, загальний вигляд, план.

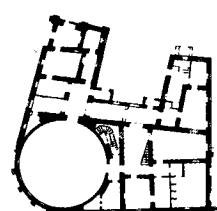
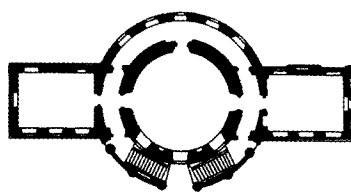
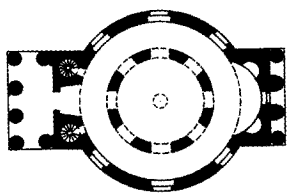
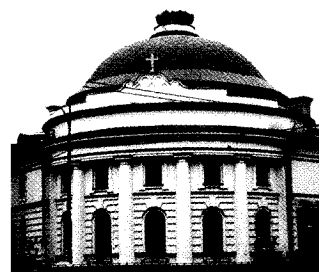
Ж

З

И

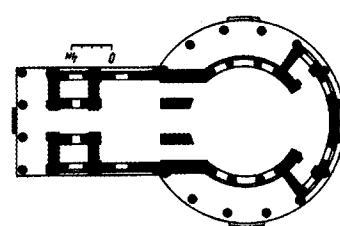
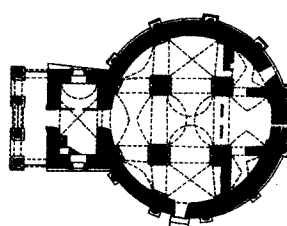
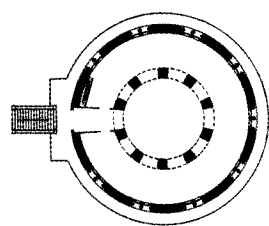
і

к

л

ж. Свято-Микільська церква в с. Рокитне Нововодолазького р-ну Харківської обл., 1805 р. Загальний вигляд, план.

з. Київ. Воскресенська церква Флорівського монастиря, 1824 р. Архит. А. І. Меленський. Загальний вигляд, план.

и. Київ. Свято-Введенська жіноча Обитель, перша пол. ХІХ ст. Загальний вигляд, план.

і. Іоаннобогословська церква в с. Маків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл., 1839–1862 рр. Загальний вигляд, план.

к. Преображенська церква в с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., 1840 р. Загальний вигляд, план.

л. Троїцька церква в м. Богуслав Київської обл., 1862 р. Загальний вигляд, план.

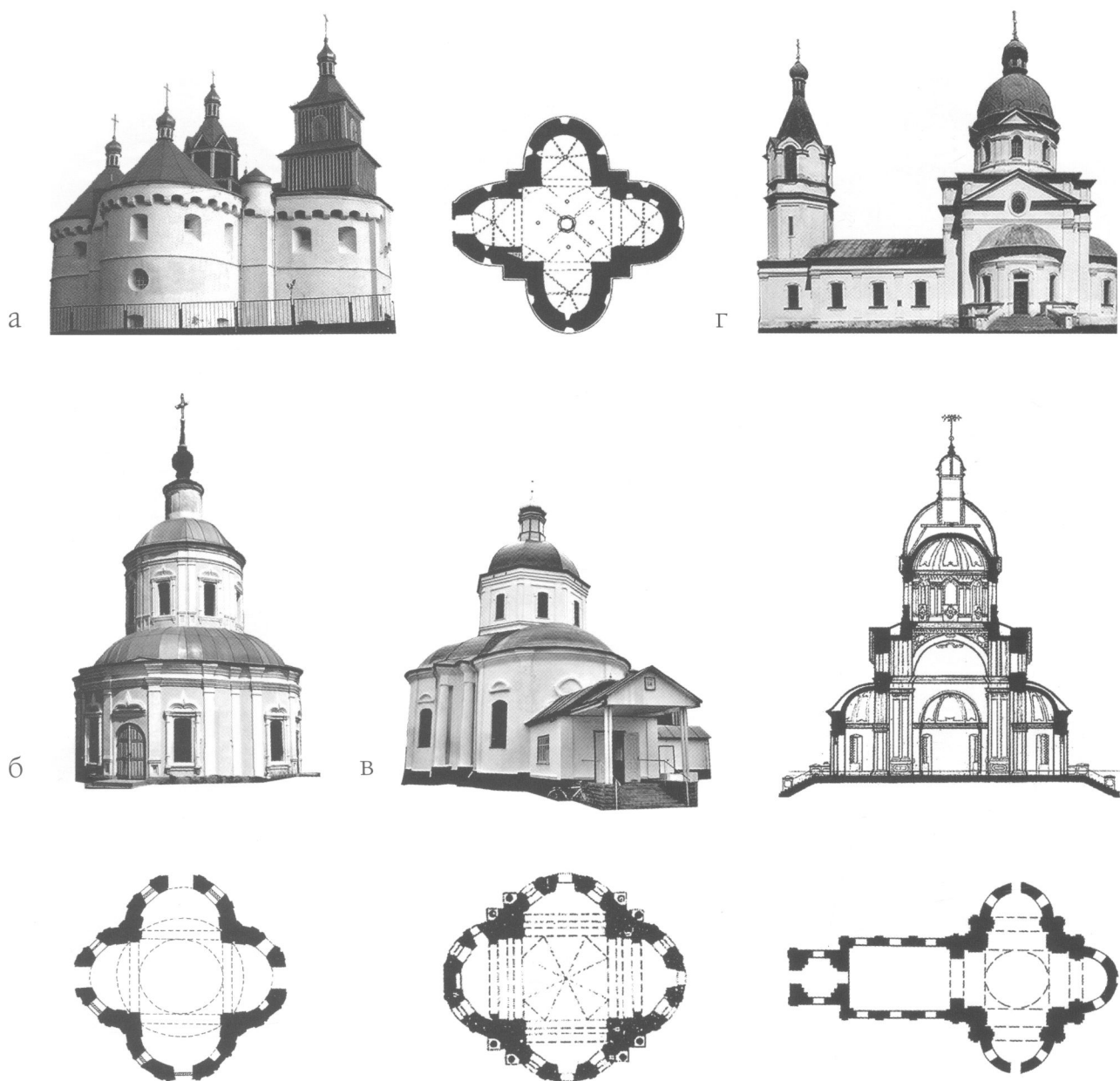

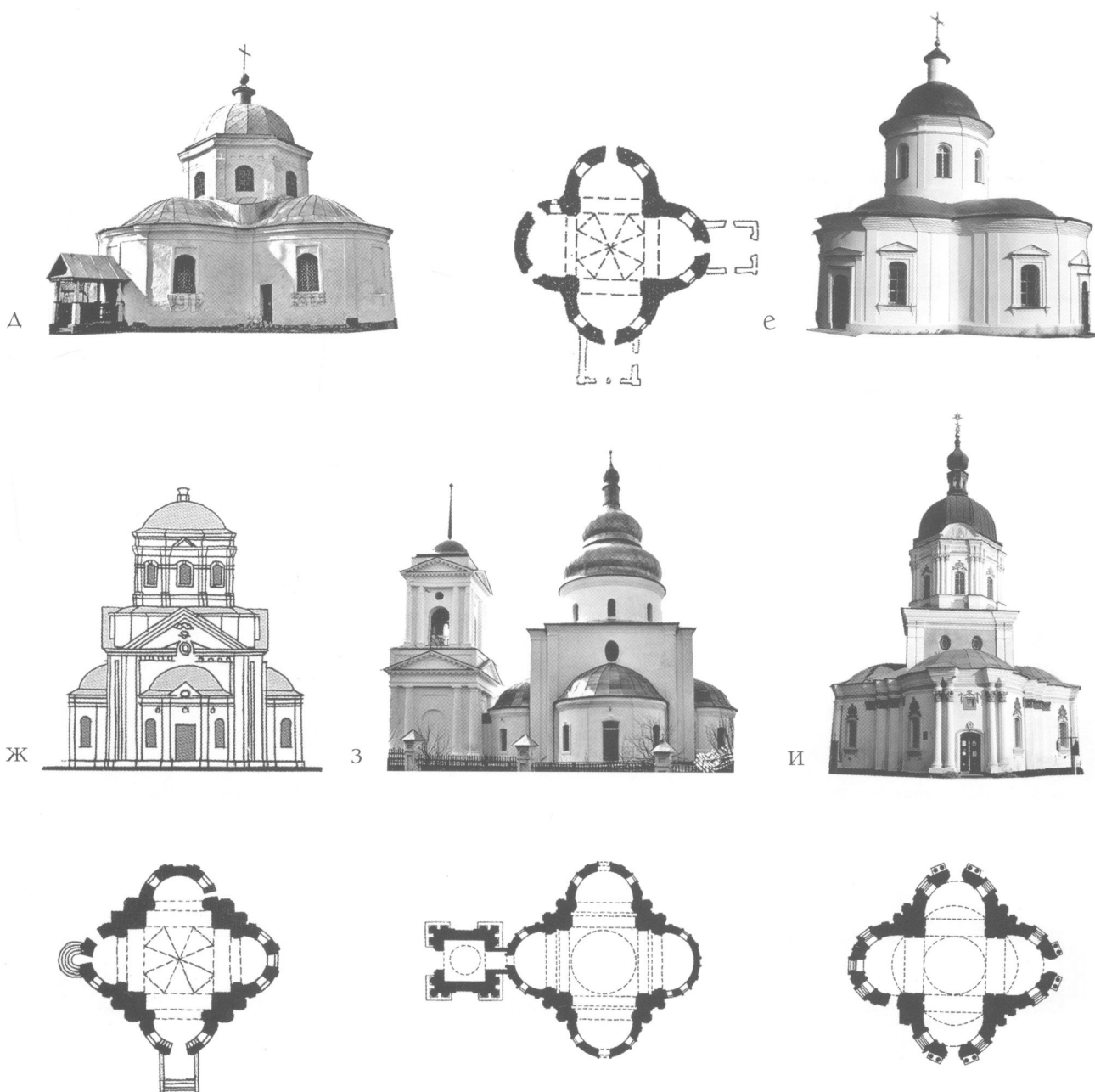
Рис. 22. Тетраконхові храми

а. Покровська церква-замок у с. Сутківці Хмельницької обл., XIV–XV, XVIII ст. Загальний вигляд, план.

б. Миколаївська церква в с. Китайгород Царичанського р-ну Дніпропетровської обл., 1757 р. Загальний вигляд, план.

в. Троїцька церква в м. Носівці Чернігівської обл., 1769 р. Загальний вигляд, план.

г. Трьохсвятительська церква у с. Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської обл., 1755 р. Архіт. І. Г. Григорович-Барський. Загальний вигляд, розріз, план.

д. Троїцька церква в с. Нові млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл., 1800 р. Загальний вигляд, план.

е. Полтава. Вознесенська церква Пушкарівського монастиря, 1762 р. Загальний вигляд.

ж. Вознесенська церква в м. Короп Чернігівської обл., 1764 р. Фасад, план.

з. Покровська церква в м. Ніжин Чернігівської обл., 1765 р. У першій пол. XIX ст. була прибудована дзвіниця. Загальний вигляд, план.

и. Троїцька церква в смт. Диканька Полтавської обл., 1780 р. Загальний вигляд, план.

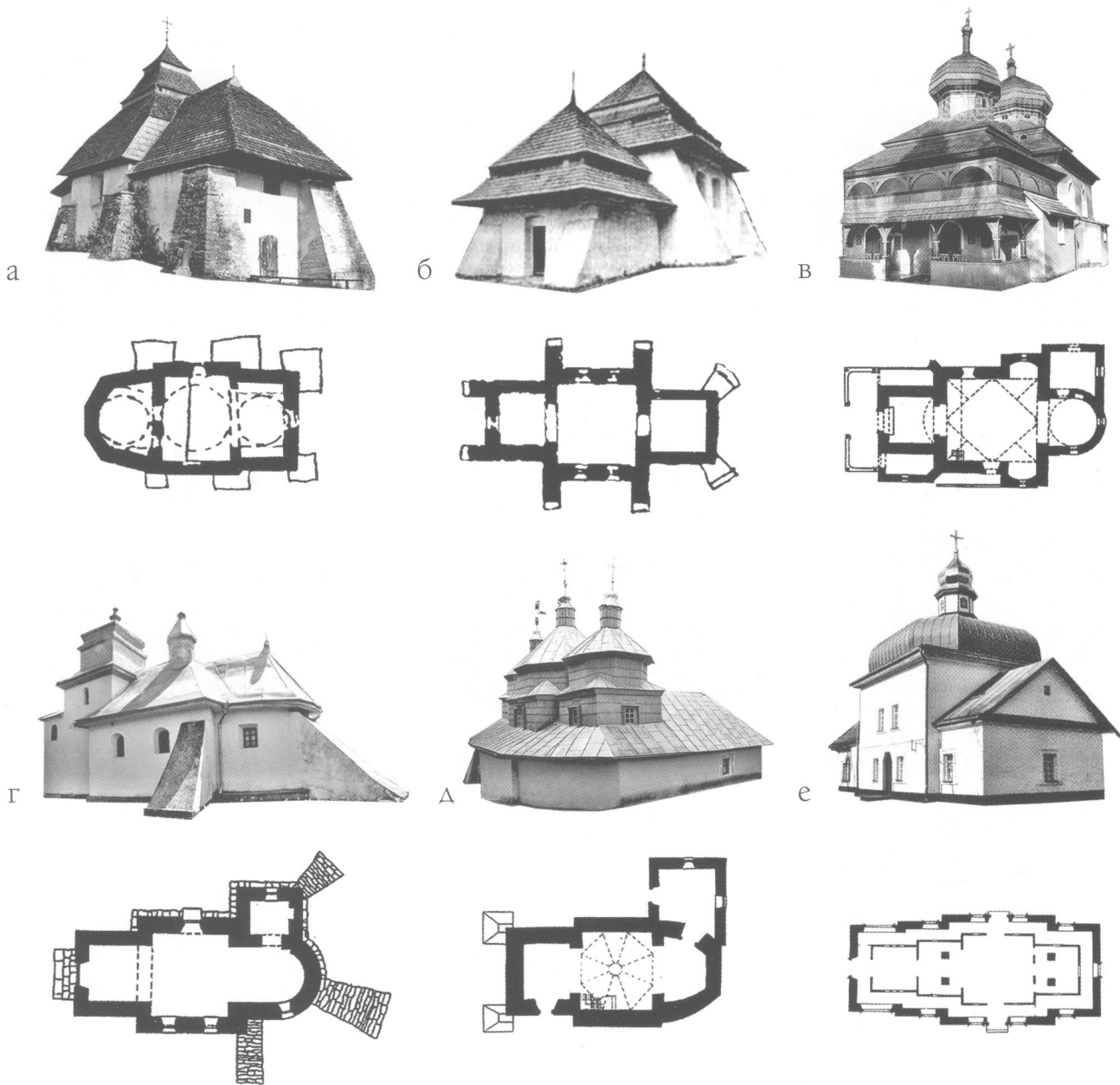

Рис. 23. Поздовжні тричастинні храми змішаної кам'яно-дерев'яної конструкції

а. Миколаївська церква в с. Чесники Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., XIV ст.

Загальний вигляд, план.

б. Церква Різдва Богородиці в с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл., XV–XVI ст.

Загальний вигляд, план.

в. Троїцька церква в с. Нижанковичі Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVI ст. Загальний вигляд, план.

г. Георгіївська церква в с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., XVI ст. Загальний вигляд, план.

д. Церква в с. Кошилівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., XVI ст. Загальний вигляд, план.

е. Полтава. Спаська церква, кін. XVII ст. У 1837–1845 рр. дерев'яна частина поміщена в кам'яний футляр.

Архит. А. Тонн. Загальний вигляд, план.

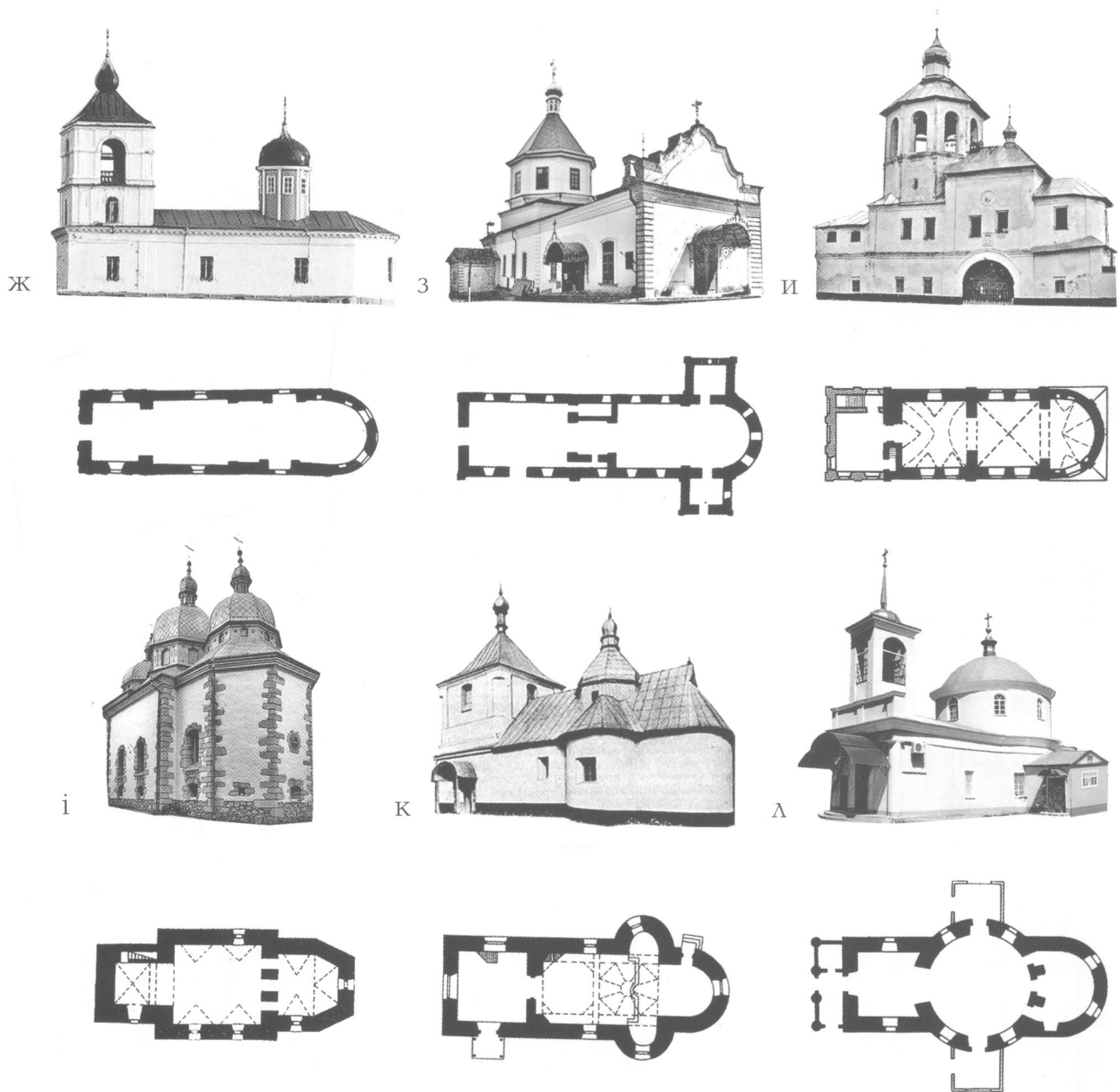

Рис. 24. Поздовжні «Корабельні» храми

ж. Грецька церква Святого Іоанна Предтечі в м. Білгород-Дністровському Одеської обл., кін. XV — поч. XVI ст. Загальний вигляд, план.

з. Київ. Церква зачаття Анни в Києво-Печерській лаврі, 1679 р. Загальний вигляд, план.

и. Надбрамна церква з дзвіницею Спасо-Преображенського собору в м. Путивль Сумської обл., 1693–1697 рр. Загальний вигляд, план.

і. Спасо-Преображенська церква в с. Залуж'є Збаразького р-ну Тернопільської обл., 1600 р. Загальний вигляд, план.

к. Покровська церква в с. Адамівка Вінковоцького району Хмельницької обл., 1773 р. У 1884 р. прибудована дзвіниця. Загальний вигляд, план.

л. Всіхсвятительська церква в м. Гадяч Полтавської обл., 1836 р. Загальний вигляд, план.

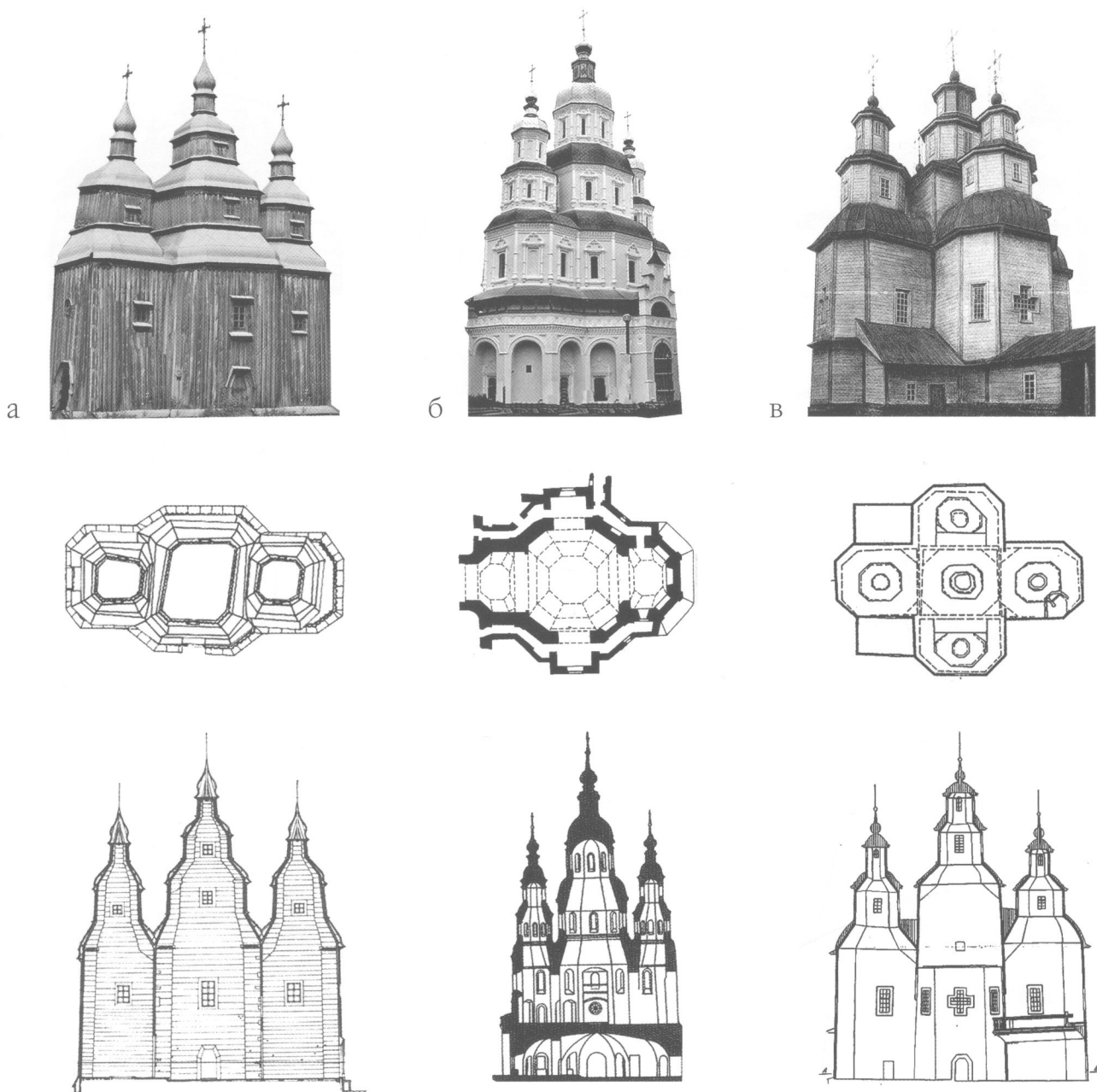

Рис. 25. «Козацькі» церкви баштового типу — дерев'яні та кам'яні (т. зв. «українське бароко»)

а. Церква Св. Параскеви із с. Зарубинці, 1753 р. Київ. Музей народної архітектури Пирогово.

Загальний вигляд, план, розріз.

б. Харків. Покровський монастир, 1689 р. Загальний вигляд, план, розріз.

в. Троїцька церква в с. Пакуль Чернігівської обл., 1710 р. Загальний вигляд, план, розріз.

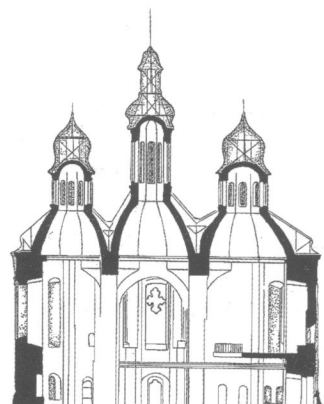
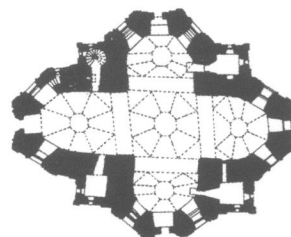
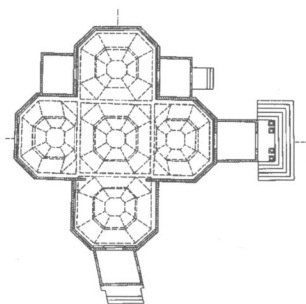
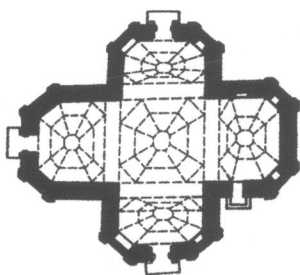
Г

Д

Е

- г. Спасо-Преображенський собор у м. Ізюм Харківської обл., 1684 р. У 1886 р. із західного боку були прибудовані притвор і дзвіниця, в 1902–1903 рр. — собор перебудований інженером М. І. Ловцовим. Загальний вигляд, план, розріз.
- д. Церква Покрови Богородиці в м. Ромни, 1764 р. Загальний вигляд, план, розріз.
- е. Чернігів. Катерининська церква, 1715 р. Загальний вигляд, план, розріз.

Купол, що підноситься над храмом, символізує небо, на ньому встановлюється хрест — головний християнський символ — символ самого Христа, його хресного шляху, який Він заповів віруючим.

Купол з барабаном — це глава храму, проте є купольні храми і без глав, лише з куполом (тобто, без барабану), наприклад, Софія Константинопольська.

На статус храму вказує його місце в церковній ієрархії.

Ставропігальний — безпосередньо підлеглий патріарху.

Кафедральний — головний храм єпархіального архієрея.

Парафіяльний — в якому відбувається богослужіння віруючих даної парафії.

Цвинтарний — розташований на кладовищі і призначений для відспівування померлих.

Для цвинтарних храмів характерні специфічні форми, вони частіше ротондальні — це пов'язано зі стародавніми традиціями мартиріїв (мавзолеїв).

Кожен храм присвячується Богу і носить ім'я тієї чи іншої події чи святого угодника. Наприклад, Преображенський, Троїцький, Вознесенський, первоапостолів Петра і Павла, Святого Володимира і т. п.

Символічне значення окремих частин, деталей і оздоблення храму є канонічним, оскільки символіка храму виражає канонічне літургійне життя церкви (рис. 27, 28, 29, 33) [29].

ВІВТАРНА ЧАСТИНА

Вівтарна частина — найбільш важлива частина храму (від грец. «високий жертовник»). Тут знаходиться найсвятіше місце в храмі — святий престол, на якому звершується таїнство Євхаристії. Вівтар завжди орієнтований на схід. Із зовнішнього боку храму ніші вівтаря відповідає апсида (рис. 28 б).

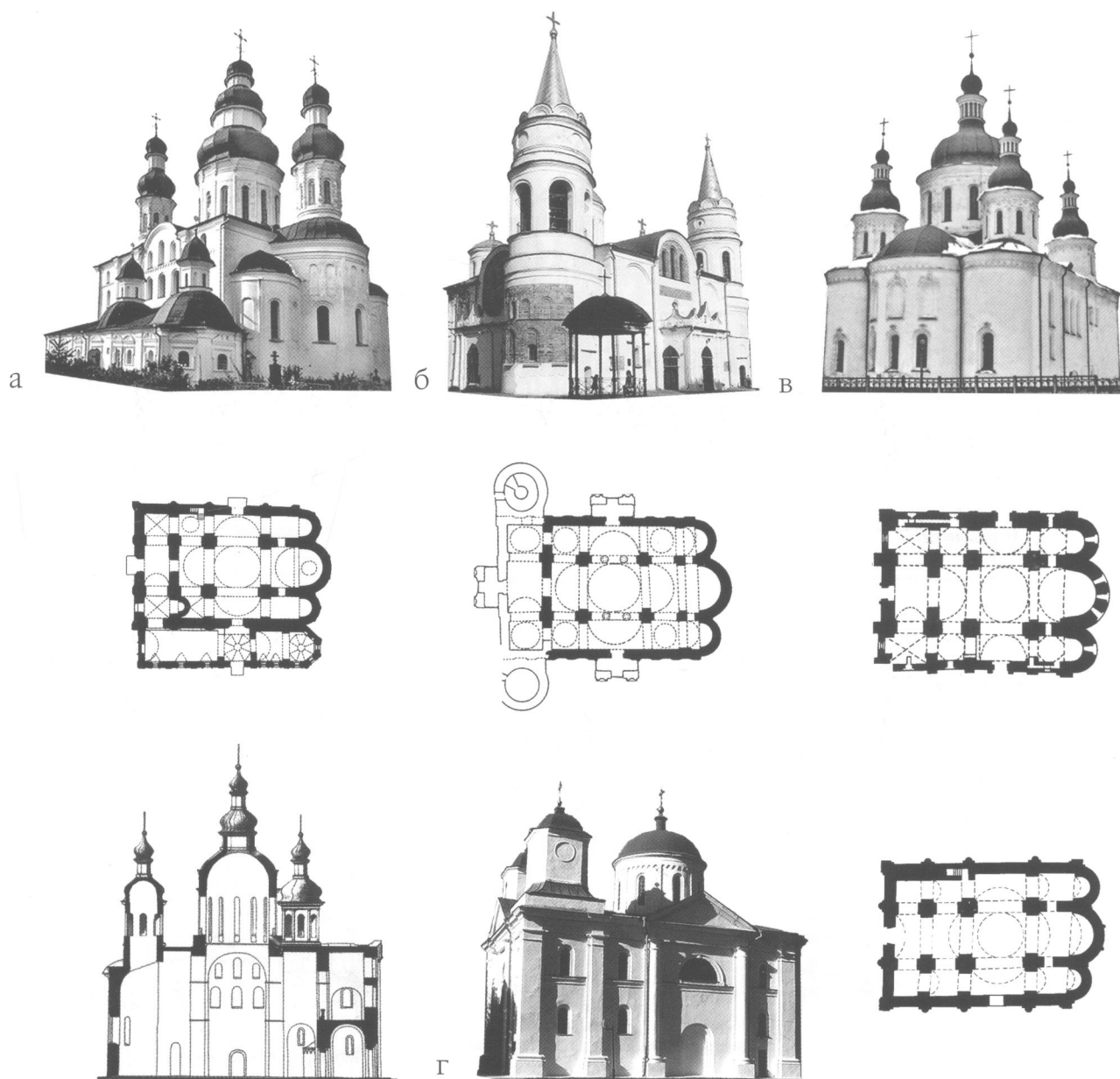

Рис. 26. Хрестовокупольні храми

- а.** Чернігів. Успенський собор Єлецького Успенського монастиря, XI — поч. XII ст. Загальний вигляд, план, розріз.
- б.** Чернігів. Спасо-Преображенський собор, 1030–1040-і рр. Загальний вигляд, план.
- в.** Київ. Кирилівська церква, 1150 р. Загальний вигляд, план.
- г.** Георгіївський собор в м. Канів Черкаської обл., 1144 р. Загальний вигляд, план.

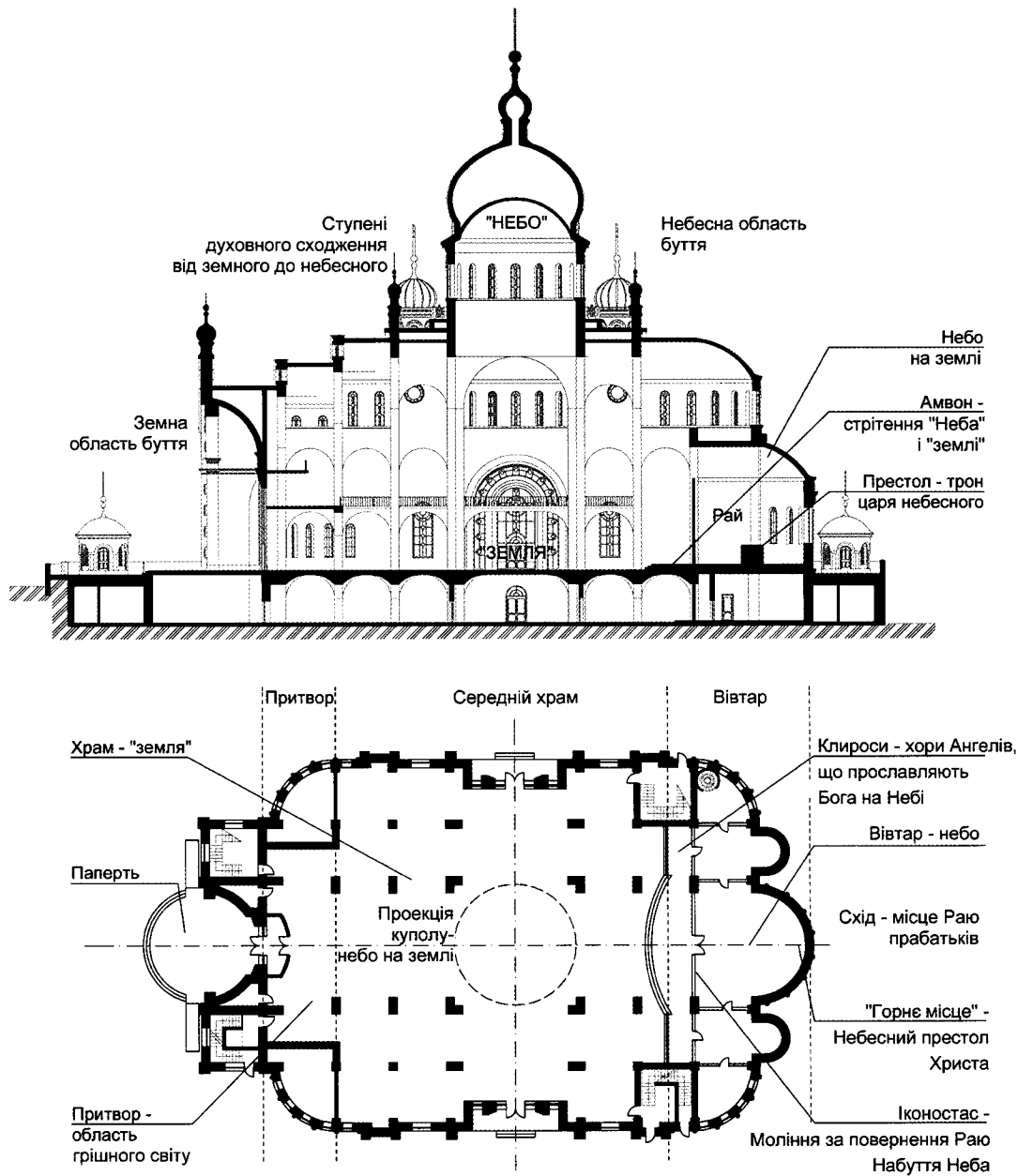

Рис. 27. Схематична модель православного храму з символічним значенням його елементів.

Духовна реальність храму виражається в його архітектурі за допомогою символів. Виходячи з догматичного вчення Православної Церкви про майбутнє перетворення неба і землі в Царство Боже, храм в цілому символізує собою Небесне Царство, повернений виправданому людству Рай.

У планувальному відношенні вівтар представляє образ Раю, духовного світу, що сходить на землю до людей. Середня частина храму є символом світу та землі, всесвіту, оновлених примиренням з духовним світом. Притвор є символом світу невинного, гріховного.

Згідно з церковною теорією співвідношення «образу з першообразом» архітектурні образи і символи храму (при виконанні в рамках канонічної традиції) можуть відображати прототипи небесного буття і долучати до них.

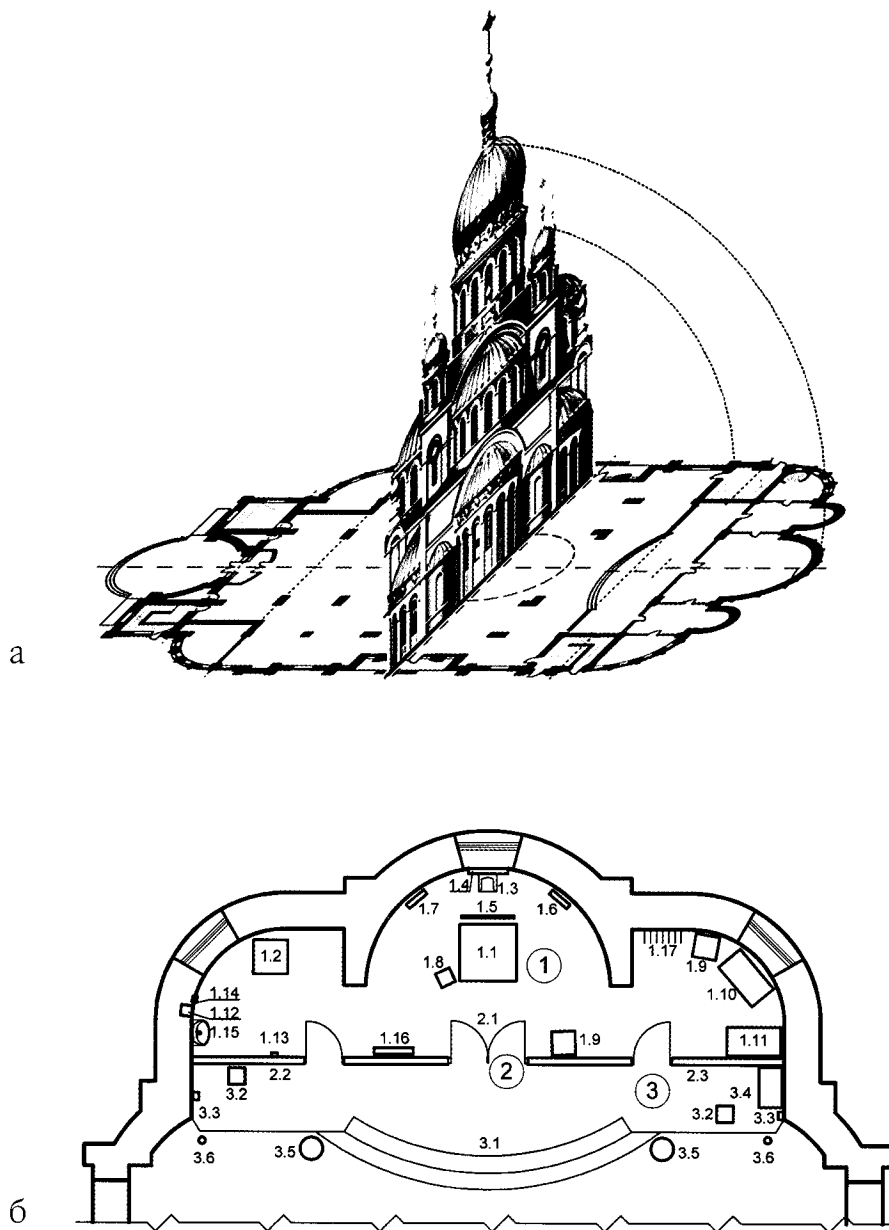

Рис. 28. а. Ієрархічне зонування простору в східно-християнському храмі. Принципова схема.
б. Планувальна схема віятаря і солей храму:

1. ВІВТАР: 1.1 престол; 1.2 жертовник; 1.3 горнє місце; 1.4 запрестольний образ; 1.5 семисвічник; 1.6 виносний хрест; 1.7 виносна ікона Богоматері; 1.8 аналой; 1.9 місце відпочинку священнослужителя; 1.10 стіл для облачень; 1.11 шафа (сейф) для посуду і богослужбових книг; 1.12 витяжний канал для кадила; 1.13 вмикач панікадила храму; 1.14 штепсельна розетка; 1.15 рукомийник; 1.16 місце для виносних свічей; 1.17 вішак для облачень.

2. ІКОНОСТАС:

2.1 «Царські врата»; 2.2 північні дияконські двері; 2.3 південні дияконські двері.

3. СОЛЕЯ З КРИЛАСАМИ:

3.1 амвон; 3.2 аналой регента; 3.3 вмикач місцевого освітлення; 3.4 шафа для богослужбових книг; 3.5 підсвічник; 3.6 місце для хоругви.

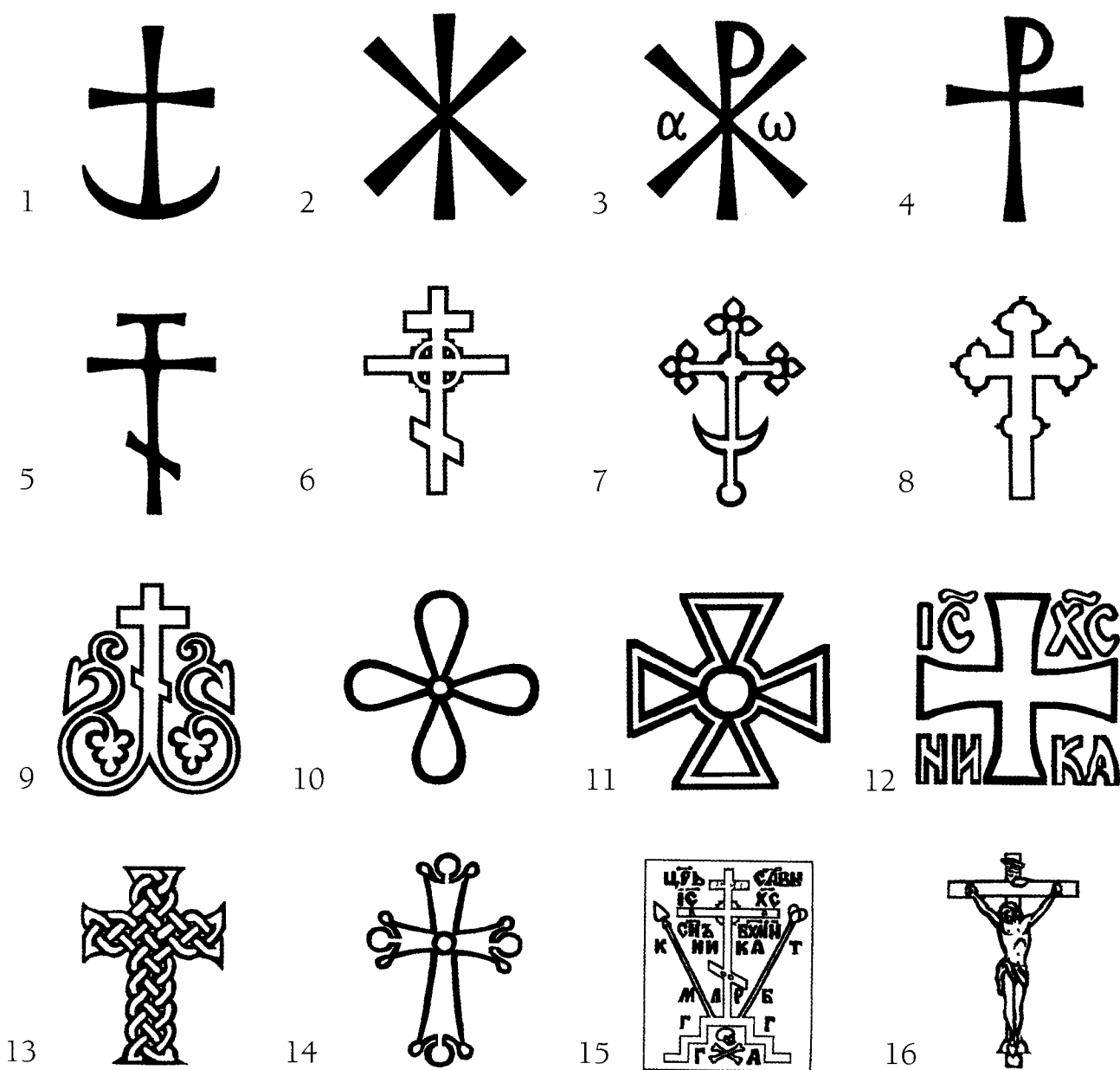

Рис. 29. Типи хрестів

1. «якореподібний».
2. монограмний «доконстантинівський».
3. «монограма Константина».
4. монограмний «післяконстантинівський».
5. семиконечний.
6. «терновий вінець».
7. «накупольний» з півмісяцем.
8. «трилистниковий».

9. «виноградна лоза».
10. «пелюстковий».
11. «мальтійський» або «георгіївський».
12. «просфорний-константинівський».
13. старопечатний «плетений».
14. четвероконечний «каплевидний».
15. схимницький або «Голгофа».
16. «розп'яття».

Історія вівтаря бере свій початок у ранньому християнстві, коли в катакомбних храмах у передній частині, відгородженій низькою решиткою або колонами від решти простору, ставилася, як святиня, кам'яна гробниця з рештками святого мученика. На домовині відбувалося таїнство Євхаристії — перевтілення хліба й вина в Тіло і Кров Христові.

Вівтар символізує ту «прибрану, вистелену світлицю», де відбулася Таємна вечеря. Він теж встеляється килимами.

Впритул до середини вівтарної апсиди, навпроти престолу, споруджується підвищення. У кафедральних архієрейських соборах і в багатьох парафіяльних храмах на цьому підвищенні стоїть крісло для єпископа, як символ престолу, на якому невидимо сидить Вседержитель. У парафіяльних храмах підвищення та крісла може й не бути, але в будь-якому випадку це місце символізує невидиму присутність Господа, і називається воно Горне місце. У великих храмах і кафедральних соборах навколо Горнього місця півкругом розташовані лави для духовенства, яке служить єпископу. Якщо у храмі влаштовують декілька вівтарів, кожен з них освячується на згадку про особливу подію чи святого. Усі ці вівтарі називаються придільними, або приділами.

У Десятинній церкві, наприклад, окрім головного вівтаря, було ще два (приділа) — св. Володимира і св. Миколая [50].

ІКОНОСТАС

Іконостас відокремлює вівтар від внутрішнього простору храму. Ця стіна-перетинка до Русі прийшла у формі іконостасу (рис. 30, 31, 33).

Іконостас формується у Візантії після періоду «іконоборства» (IX–X ст.), головною причиною цього є брак коштів на мозаїки та фрески. Вівтарна перепона підвищується за рахунок вставлення

Елементи храму		Символічне значення		
Розмі-щення	Орієнтація вітваря на схід	Схід сонця - прихід майбутнього Царства Божого, «восьмий день творення». «Країна живих», країна райського блаженства. На схід від Іерусаліма знаходилось місце вознесіння Христа.		
Функціонально-планувальні елементи	Притвор	Область земного буття, людське тіло Христа та тіло людини		
	Середній храм	Сфера небесного буття, людська душа Христа і душа людини		
	Вівтарна частина	Явна присутність Бога і спілкування його з людиною при здійсненні таїнства (Євхаристії)		
	Солея	Підвищення - зовнішній престол		
	Амвон	Гора для проповіді. Символ проповіді Христа на Горі		
	Кліроси	Прославлення Бога через піснеспів		
Іконостас	Становлення і життя Церкви у часі			
Планувальні схеми	Прямокутні	Ноев ковчег		
	Круглі	Вічна церква		
	Хрестові	В ознамуванні Христового Хреста		
	Восьмикутні	Віфліємська зірка		
Об'ємно-просторова структура	Структурні елементи	Чотири стіни	Народи, що прийшли з чотирьох сторін світу. Закон Божий	
		Підлога	Ознаменовує собою землю	
		Стовпи	«Стовпи Церкви» – апостоли, святителі, вчителі Церкви.	
		Склепіння,	Склепіння - небесна твердь.	
		Купол	Купол - символ неба. Глава на куполі, символ Христа - Голови Вселенської Церкви, уособлення Божественної мудрості.	
	Кіл-ть підйомів	3 (троїчність)	Перший рівень - паперть,	
			Другий рівень - солея	
	Кіл-ть об'ємів і куполів		Третій рівень - підвищення перед престолом	
			1	Єдиний Бог
			2	Божественна і людська природа Христа, душа та тіло людини
	3	Свята Трійця; Вівтар - сфера божественного вічного;		
		Середній храм - сфера небесного буття, ангельський світ, людська душа Христа і душа людини; Притвор - область Земного Буття, людське тіло Христа і тіло людини		

Рис. 30. Православні канони. Символічне значення основних елементів храму

Складено по джерелам: 2, 21, 27, 28, 30, 49, 51, 52, 57

Підрозділ: «Образно-художні елементи» розроблений автором

Елементи храму			Символічне значення	
Об'ємно-просторова структура	Кіл-ть об'ємів і куполів	5	Ісус Христос і 4 євангеліста	
		7	Сім таїнств церкви і сім Вселенських Соборів	
		9	Дев'ять ангельських чинів	
	Кіл-ть верхів	13	Ісус Христос і дванадцять апостолів	
		25	Апокаліптичний образ Престола Святої Трійці в оточенні двадцяти чотирьох старців	
Образно-художні елементи	Освітлення	33	Земний вік Ісуса Христа	
		Троїчність джерел світла	Вікна, лампади, свічки	Світло - символ Світла миру (Христос), Світло від Світла (символ Віри) і Світло Істинне
	Колористика (колір)	Білий	Стіни, купола	Спаситель, Чистота
		Золотий, жовтий	Купола, стіни	Святість, Святий Дух
		Червоний	Стіни	Святість
		Блакитний, синій	Купола, стіни	Слава Божія
		Зелений, бірюзовий	Купола, стіни	Жертовна кров (Агнца) Христа і мучеників
	Деталі	Зірки на куполах		Богородиця
		Хрест		Трійця Преподобних
	Зображення	Зірки на куполах		Зірки на небі
		Хрест		Завершення спасительного подвигу Христа
		Колосся, виноградна лоза, чаша		Євхаристія
		Голуб		Святий Дух
		Риба		Ісус Христос
		Пастух (Пастор)		Ісус Христос
		Агнець		Господь як жертва
		Олень		Символ людської душі, яка жадає спілкування з Богом
		Павлин		Райський птах
		Розкритий гранат		Символ вічності, воскресіння
		Орнамент		Символ Раю; Рослинні символи природи

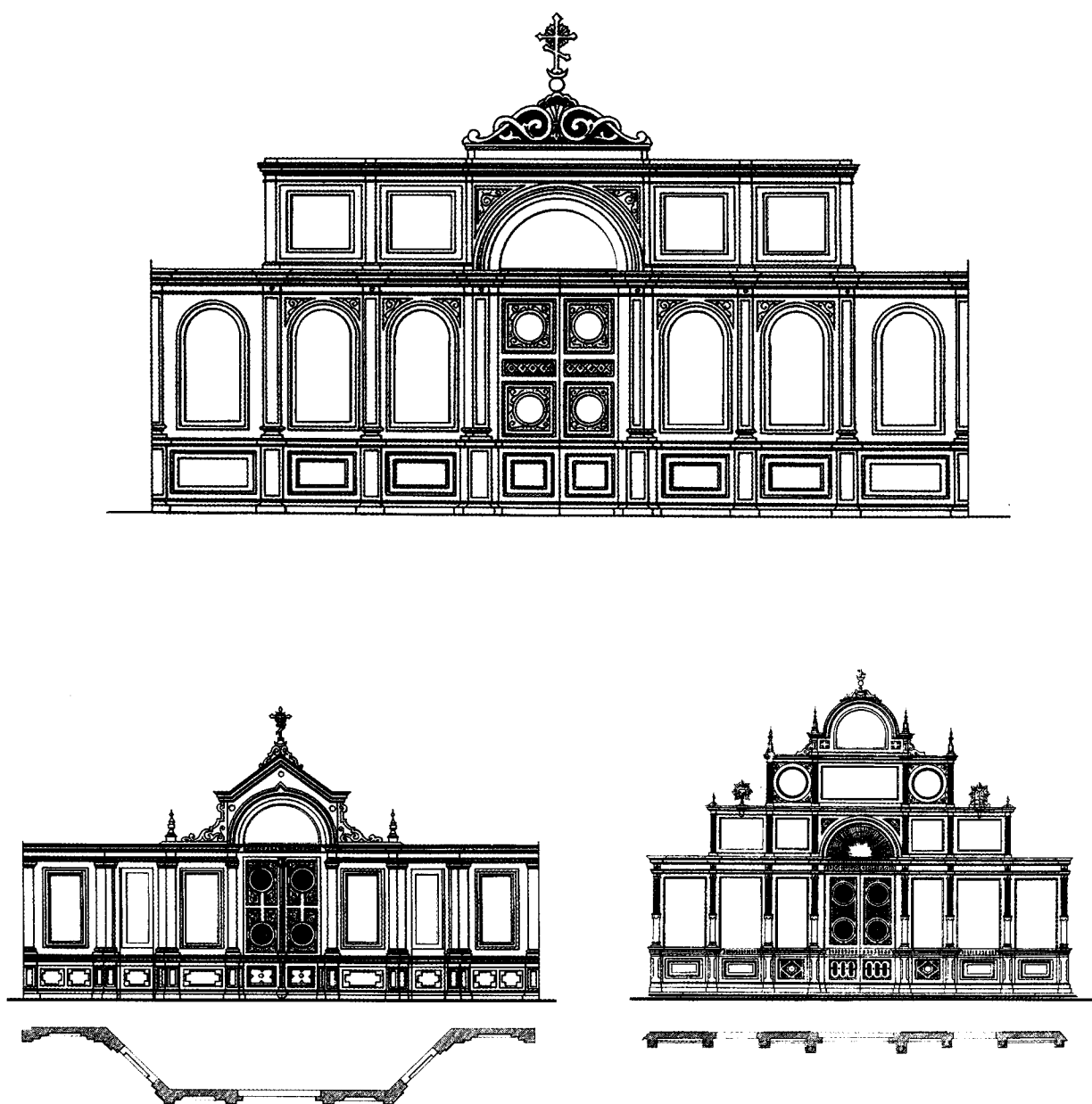

Рис. 31. Приклади одно-, дво-, тріярусних іконостасів.

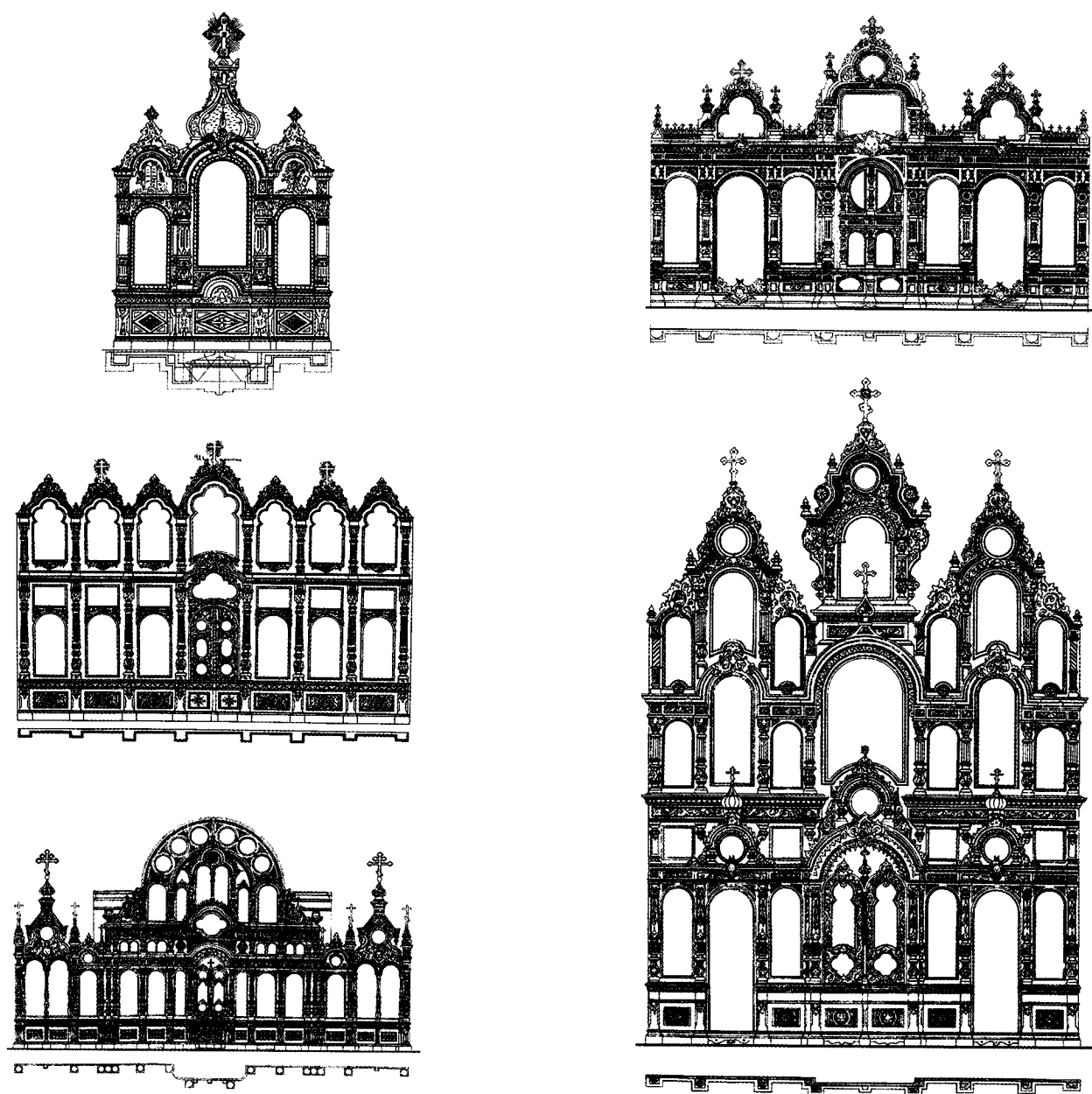

Рис. 32. Иконостасы из альбома А. М. Салько «Руководство к устройству каменных и деревянных церквей». Саратов, 1899 г.

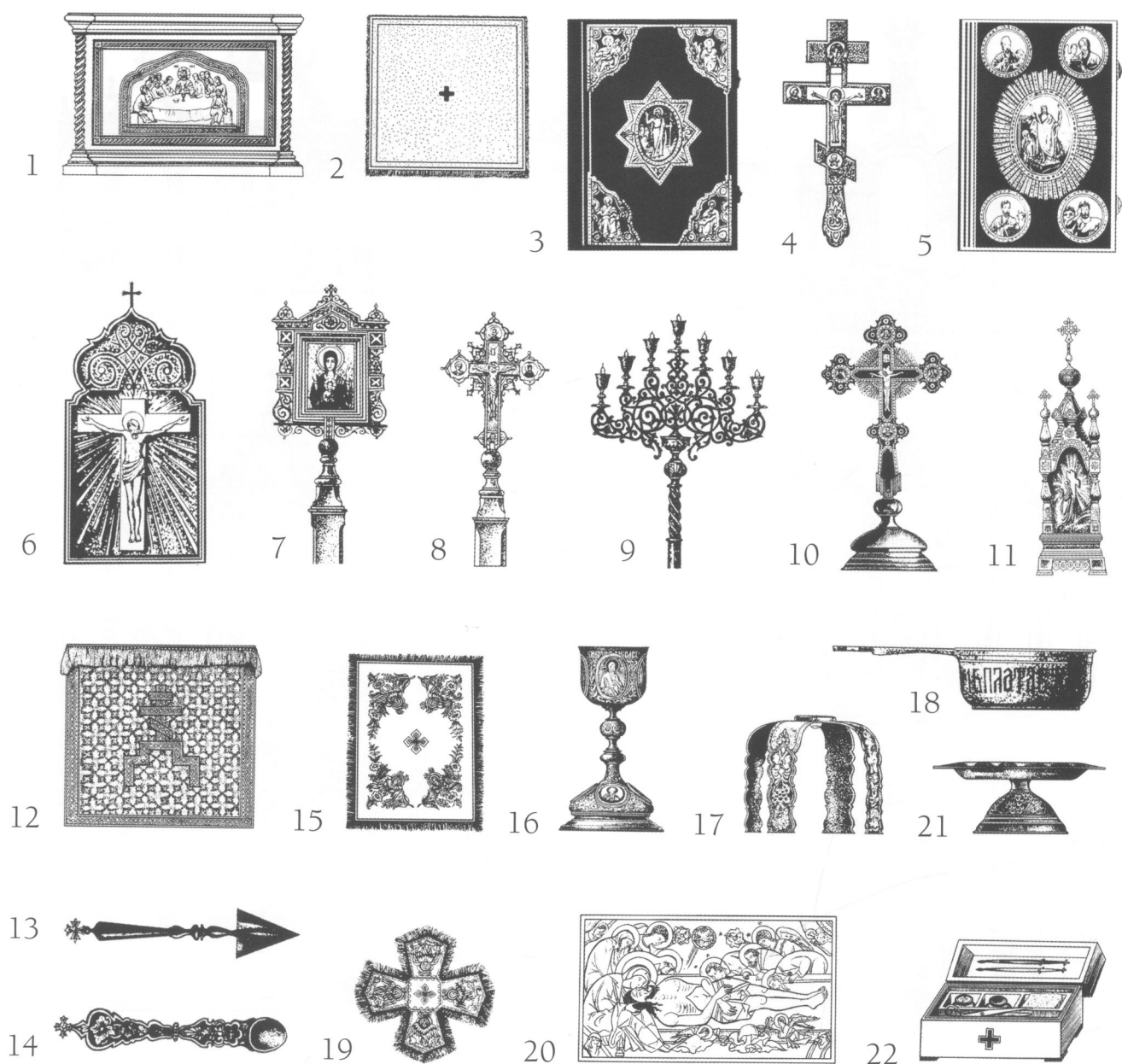
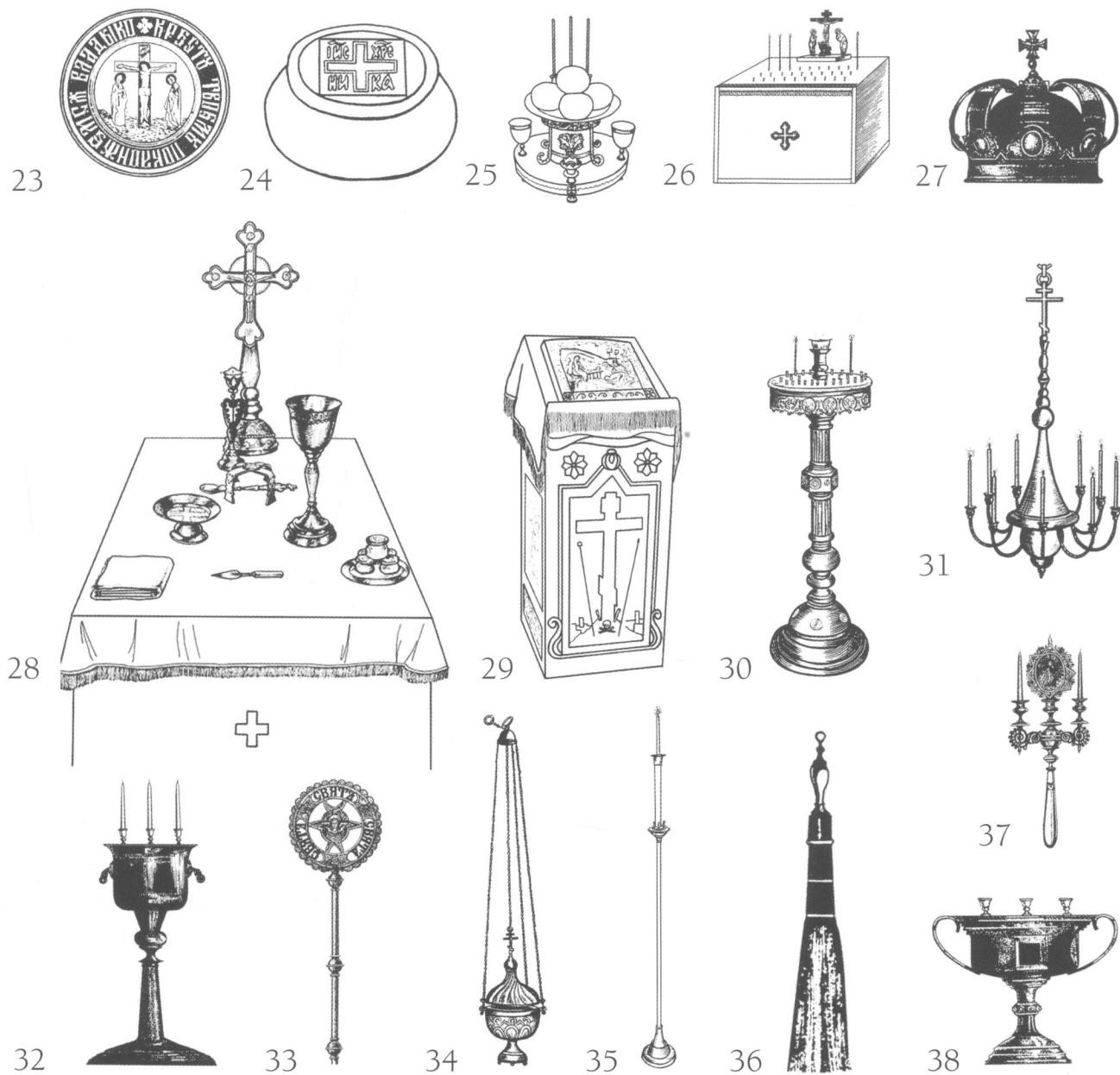

Рис. 33. Приладдя віттаря і церковне начиння

1. Святий престол (вид спереду).
2. Святий престол (вид зверху).
3. Євангеліє требне (мале).
4. Хрест на престольний.
5. Євангеліє на престольне (велике).
6. Дароносиця.
7. За престольна ікона Божої Матері «Знамення».
8. За престольний (виносний) Хрест-Розп'яття.
9. Семисвічник за престольний.
10. Хрест-Розп'яття (на жертівнику)

11. Дарохранильниця.
12. Жертівник.
13. Копіє.
14. Лжиця.
15. Великий покров — воздух.
16. Свята Чаша (потир).
17. Звідиця.
18. Ківш богослужбовий.
19. Малий покрівець — воздух.
20. Свята плащаниця.

21. Таріль богослужбова.

22. Хрестильний ящик.

23. Дискос.

24. Просфора.

25. Літійна посудина з благословенними хлібами, пшеницею, вином і єлеем.

26. Канун (панахидний столик).

27. Вінець для здійснення таїнства Шлюбу.

28. Жертовник з усіма предметами перед звершенням проскомидії.

29. Аналой з іконою свята Різдва Христового.

30. Свічник стаціонарний (многосвічник).

31. Панікадило.

32. Купіль для здійснення таїнства Хрещення.

33. Рипіда.

34. Кадило.

35. Підсвічник виносний.

36. Кропило для кроплення святою водою.

37. Трисвічник пасхальний.

38. Чаша для освячення води.

*ікон; вівтар відділяється від настви, стає таємним місцем для «по-
свячених» (рис. 30, 31, 32).*

В іконостасі троє дверей. Середні двері називаються Царською брамою (через них невидимо проходить Господь). Царська брама, через яку можуть проходити тільки священнослужителі, прикрашається іконами Благовіщення і чотирьох євангелістів — апостолів Матвія, Марка, Луки, Іоанна. Над Царською брамою розміщується ікона Таємної вечері. Бічні двері іконостасу називаються дияконською брамою — через них проходять диякони.

Іконостас, який ще називають «іконою церкви», символізує становлення й життя церкви у часі. У залежності від умов і статусу церкви, іконостас може включати від одного до п'яти ярусів ікон, які розташовані в певному символічному порядку.

Верхній (п'ятий) ярус становить старозавітну церкву від Адама. На ньому зображуються праотці (Адам, Ной, Авраам і ін.), він називається «праотчий».

Наступний (четвертий) ярус — старозавітна церква від Мойсея до Христа, де зображуються пророки, первосвященики (фігури у центрі — Давид, Соломон, Даниїл).

Третій ярус — деїсус (молитва, моління) символізує моління Церкви за весь світ. З лівого та правого боку від Спасителя розміщуються ікони Богоматері, Іоанна Хрестителя, апостолів, архангелів, святих.

Другий ярус — «святковий». З XIV ст. на ньому зображується земне життя Ісуса (Різдво Богородиці, Введення у храм, Благовіщення, Різдво Христове, Вхід в Єрусалим, Вознесіння, Трійця, тобто все літургійне коло), у другому ярусі він розміщується з XVII–XVIII ст.

Долішній (місцевий) ярус включає зображення святих, яких шанують

у даному приході, ікону свята, якому дана церква присвячена (друга праворуч від царської брами). Тут завжди є ікона Богоматері (зліва) і Спасителя (праворуч) від Царських врат.

На самісінькій верхівці іконостасу встановлюється хрест, що зображає розп'ятого Ісуса Христа.

СОЛЕЯ

Солея також називається зовнішнім престолом (на відміну від внутрішнього, що знаходиться у вівтарі). Це — підвищення, яке значно видається вперед до середньої частини храму. На цьому підвищенні стоять вівтар та іконостас. По краях солеї, біля стін храму, влаштовуються криласи для читців і співаків, які символізують ангелів, що співають хвалу Господу. В криласах стоять хоругви — ікони на матеріалі або металі, прикріплені до довгих держал у вигляді стягів. Їх носять під час хресних ходів, як церковні стяги (рис. 28 б).

АМВОН

Амвон — це середня частина солеї, навпроти Царської брами. На амвоні диякон читає Євангеліє. Амвон символізує «сходження». Це й гора, й камінь, відкинутий від дверей Гробу Господнього. Саме на амвоні відбувається таїнство причащення віруючих святими дарами, і це таїнство вимагає підвищеного місця (рис. 28 б).

РИЗНИЦЯ

Ризниця — це сховище священних посудин, богослужбового одягу, богослужбових книг, ладану, свічок, вина, просфор — предметів, необхідних для літургії (рис. 28 б).

Ризниця колись знаходилася в правому південному приділі віттаря. Тепер вона розташовується або тут же біля стін, або в іншому місці, поза віттарем.

Через розмаїття предметів, що зберігаються в ризниці, вона зрідка розміщується в одному місці. Священні ризи зберігаються в особливих шафах, посудини — в шафах або жертovníку, книги на полицях, інші предмети — в шухлядах столів й тумбочок. Якщо віттар храму невеликий і в ньому немає приділів, ризниця влаштовується в будь-якому місці храму, переважно — в правій південній частині (рис. 32).

СЕРЕДНІЙ ХРАМ

Ця частина храму (у греків, «офолікон» — Всесвіт) символізує тварний світ. Тут знаходяться віруючі, які готуються до сприйняття благодаті, яку вони отримують в таїнстві євхаристії. Середній храм називають ще «кораблем»: образ Церкви як притулку і порятунку християн в життєвому морі (рис. 27).

У кафедральних соборах постійно, а в парафіяльних за потребою в центрі середнього храму, навпроти амвону передбачається підвищений квадратний майданчик, поміст для єпископа. У випадках, передбачених Статутом богослужіння, тут встановлюється сідалище — кафедра.

Звідси й пішла назва — кафедральний собор — головний храм області обраного архієрея, в якому постійно знаходиться його кафедра. Це місце прикрашається килимами, на ньому здійснює службу тільки єпископ.

У середньому храмі неодмінним є образ Голгофи — велике дерев'яне розп'яття (зазвичай у повний зріст), долішній кінець якого закріплений у підставці, яка має вигляд кам'яної гірки. З лицьового боку підставки зо-

бражуються череп і кістки — рештки Адама. Праворуч розп'яття — образ Богоматері, ліворуч — Іоанна Богослова.

У центрі середнього храму встановлюється аналой — високий столик-підставка з похилою дошкою, щоб зручніше було читати покладене на нього Євангеліє або Апостола. На аналой також кладуть святці (зображення святих) або ікону на честь святого, якому присвячується свято.

На рівні другого поверху середнього храму може бути влаштована галерея або хори. Вони розташовуються зазвичай із західного боку або оперізують неф з південного, західного і північного боків.

Спочатку (у ранньому середньовіччі) хори призначалися для представників вищих верств суспільства. (У Софії Константинопольській на хорах передбачалися місця для імператора, в Софії Київській — для князя та його родини).

На хори підіймаються частіше з притвору (іноді із середнього храму) по особливих сходах. Тут розміщуються співаки, музиканти.

Арки і склепіння середнього храму завершуються підкупольним простором, що символізує небесне склепіння, простягнуте над землею, сферу небесного буття і потяг душ людських від землі до небесного життя. Долішня частина храму — підлога, це земля, але в архітектурі православного храму небо і земля не протиставлені, а знаходяться в щільній єдності. Якщо в храмі один вівтар (а отже, і престол), то в середній частині — один купол. Якщо під однією покрівлею, крім головного, центрального, ще кілька приділів, то над середньою частиною кожного з них споруджується купол і зсередини вони теж мають відкритий підкупольний простір. Проте бувають куполи, які підносяться тільки над покрівлею, зсередини закриті склепіннями стелі і не мають підкупольного простору.

У пізніші часи, з кінця XVII ст., на покрівлях храмів подекуди встановлювали безліч куполів незалежно від кількості приділів у храмі. Водночас, зазвичай, центральний купол мав відкритий підкупольний простір.

У західній стіні храму влаштовуються двостулкові двері (або брама), що ведуть з середнього храму — в притвор. (Іноді перетинка між притвором та середнім храмом відсутня). Це головний вхід до церкви. Тому у Статуті брама називалася «красною» й нерідко прикрашалася особливим чином.

У Візантії вона називалася «царською», тому що православні імператори перед входом через неї у храм знімали з себе знаки свого царського сану (корони, зброю) й відпускали варту та охоронців [38].

Нерідко цю браму оформляли арочним так званим «перспективним» порталом, що складається з декількох арок і напівколон, які уступами йдуть всередину, до самих дверей, наче звужуючи вхід. Ця архітектурна деталь не випадкова. Вона символізує вхід у Царство Боже.

Нагірна Проповідь виголошує: «Увійходьте тісними ворітьми; бо просторі ворота й широка дорога, що веде до погибелі, — і нею багато-хто ходять. Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя вічного, — і мало таких, що знаходять її!» (Євангеліє від Матвія, гл. 7: 13,14).

Крім західної «красної» брами, існує ще два входи — в північній та південній стінах. Всі три входи — образ Святої Трійці, що вводить віруючих у життя вічне, до Царства Небесного, символом якого і є храм.

ПРИТВОР

Притвор знаходиться в західній частині храму, яка протилежна вівтарю — символу раю. Через притвор віруючі проходять перш ніж увійти в «красну» браму храму (рис. 27, 33).

Притвор є образом двору старозавітної скинії Мойсея. Двір скинії — символ не оновленого світу, що перебуває у гріху. Тут стоять оглашенні (ті, хто готується увійти в церкву, стати її членами, тобто хреститися) і ті, хто кається. У добу прийняття християнства Київською Руссю в церкві вже не було чіткого розмежування між оглашеними (бо хрестили ще в дитинстві) і тими, хто каявся. Потреба в спеціальному приміщенні зникла, але приміщення залишилося, й змінило функцію.

Необхідність у притворі знову виникла, коли до двочастинних храмів стали прибудовувати третю частину. Вона ще називалася «трапезою», тому що в давнину в ній влаштовували частування для жебраків з нагоди свята чи поминання померлих. Тепер фактично всі храми мають притвор.

У притворі знаходиться церковний ящик (прилавок) — місце для продажу свічок, просфор, хрестиків, ікон, реєстрації хрещень, вінчань. У притворі також ставлять стіл з чотирикутною мармуровою або металевою дошкою з «канонем» — безліччю відділків для свічок і невеликим Розп'яттям. Тут служать панахиди за спочилими.

Якщо у притворі недостатньо місця — «канон» переміщують у середній храм і встановлюють біля північної стіни.

Перед вхідними дверима в притвор влаштовується паперть — майданчик, на який ведуть декілька сходинок. Символічно паперть означає, що Церква знаходиться на духовному узвишші серед навколишнього світу і це є «Царство не від світу цього» (рис. 27, 33).

СВІТЛО І СВІТИЛЬНИКИ

Світло в православному храмі — образ небесного Божественного світла, воно символізує Христа: «... і сказав їм: Я Світло для світу; хто піде за Мною, той не ходитиме в темряві, але матиме світло життя» (Іоанн, гл. 8:12).

Древні візантійські храми мали вузькі вікна, які створювали напівтемряву навіть у сонячний день. Ці вікна символізували джерело Божественного світла, освітлення храму відповідало словам Євангелія: «І світло в темряві світить, і темрява не обгорнула його» (Іоанн, гл. 1:5) Таким чином, у середину храму потрапляло обмаль зовнішнього світла.

Власне Світлом для храму є світло Божественне. Цим і визначається характер внутрішнього освітлення. Воно не призначене для того, щоб «було світліше» в повсякденному сенсі. Світильники мають символічне значення і запалюються тоді, коли йде служба, навіть удень. У центрі середнього храму з-під купола спускається великий світильник з безліччю «вогнів» (понад дванадцять) — панікадило; в бічних приділах — світильники менших розмірів (від семи до дванадцяти «вогнів»), що називаються полікадилами.

У середній частині храму лампади запалюються коло всіх ікон, біля найбільш шанованих — по кілька лампад. Крім того, встановлюються великі поставники з безліччю гнізд для свічок, які можуть ставити віруючі. Великий свічник завжди встановлюється у центрі храму, зі східного боку аналоя (рис. 32).

Символічний характер світла пояснюється ще й складом запалених свічок і лампад. У давнину в якості добровільних пожертв віруючі приносили в храм віск і єлей. Чистий віск означав чистоту людей, які його приносять. Горіння в церковних світильниках воску і єлею вказує на те, що це світло відрізняється від звичайного, яким користуються у побуті.

Панікадило, що спускається зверху в центр середнього храму, і полікадила (в бічних приділах) численністю своїх вогнів висвітлюють ту частину храму, де стоять віруючі, тобто зібрання земної Церкви.

ДЗВІНИЦІ І ДЗВОННИЦІ

Як споруди, що розташовані окремо, дзвіниці та дзвонниці відіграють велику роль у композиції храмових і монастирських комплексів.

Перші дзвіниці представляли собою круглі вежі, які стояли окремо від будівлі храму. Найдавніші з відомих нам — при соборі Св. Іоанна Хрестителя на Латеранському пагорбі та соборі Святого Петра в Римі. Високі дзвіниці на Русі, це — дзвіниця Києво-Печерської лаври (96,5 м) і Софії Київської (76 м), дзвіниця Івана Великого в Московському кремлі (81 м) (рис. 34).

На відміну від дзвіниці (споруди баштового типу), дзвонниця є спорудою «стінового» типу з декількома арочними прорізами, в яких підвішуються дзвони, що характерно для Русі (рис. 35).

На Русі дзвони задунали невдовзі після прийняття християнства, широко розповсюдились з кінця XVI ст., а в XVII–XX ст. вже впевнено увійшли в церковний ужиток й злилися з богослужінням Православної церкви.

Зазвичай, в дзвони дзвонять для скликання на церковну службу, для того, щоб сповістити про час, відзначити особливі події — свята, вінчання, відспівування. У старі часи — при пожежі, при епідеміях, для заклику до оборони міста.

У період раннього християнства, в IV ст., в єгипетських і деяких палестинських монастирях використовувалися труби з тією ж метою, для якої згодом почали використовувати дзвони. Звук труб і дзвонів — це благовістя про богослужіння. Тому звучання дзвону отримало чудову назву — благовіст.

Характер церковного дзвону впливає на архітектуру дзвіниць і дзвонниць. На Русі довгий час був поширений «очепний» дзвін.

Очепними в Стародавній Русі називали дзвони, що гойдались, або дзвони з очепом (ременем, який прилаштовувався до валу, що обертався, з насадженим на нього дзвоном).

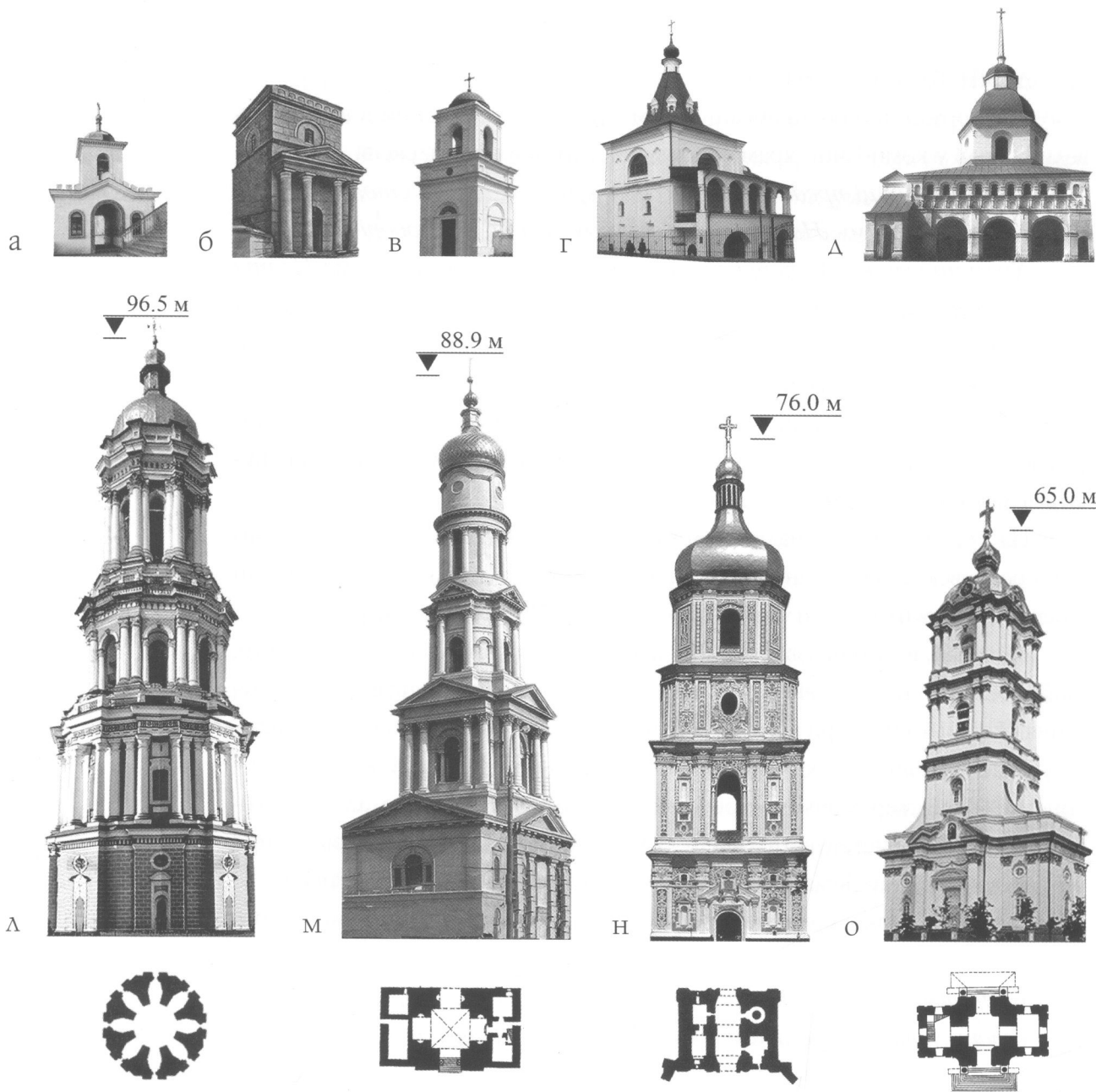
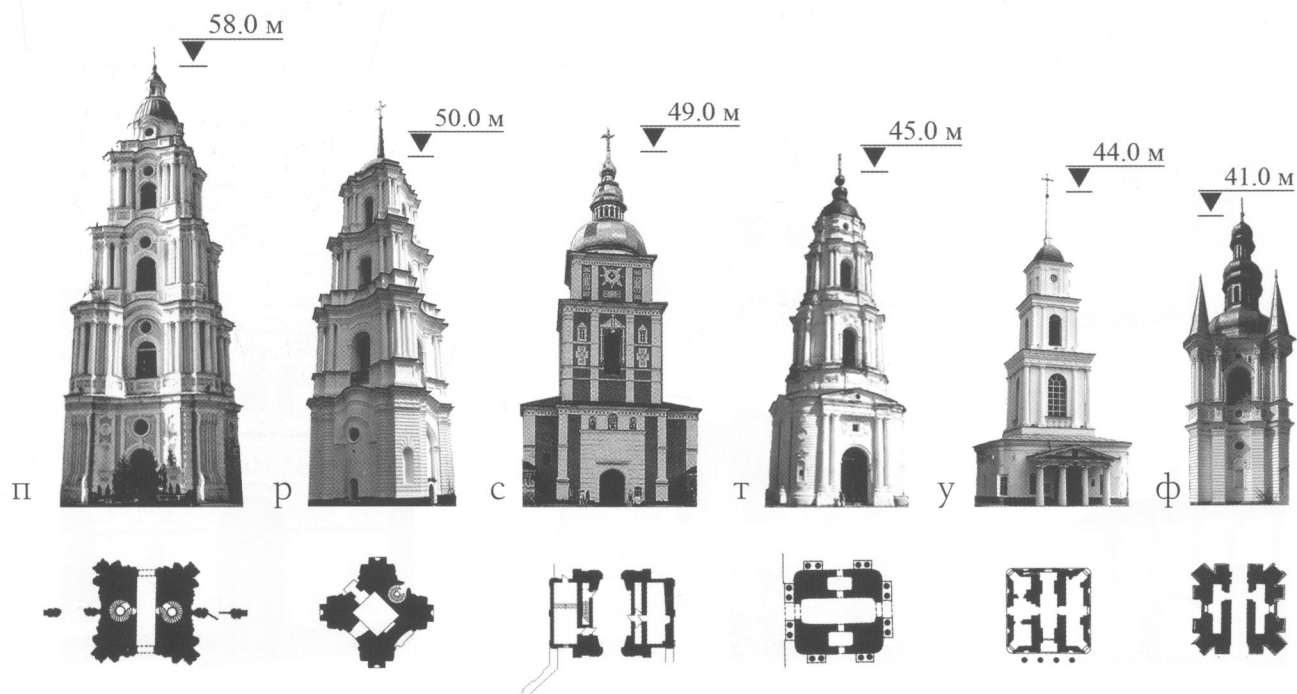

Рис. 34. Дзвіниці

- а. Дзвіниця Успенського печерного монастиря в м. Бахчисарай, сер. XIX ст.
 б. Дзвіниця Миколаївського монастиря в с. Лебедин Шполянського р-ну Черкаської обл., 1833 р.
 в. Дзвіниця Михайлівської церкви в с. Петрівське Козелецького р-ну Чернігівської обл., 1782–1796 рр.
 г. Київ. Дзвіниця церкви Миколи Доброго, 1716 р.
 д. Дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря в м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл., XVI–XIX ст.
 е. Київ. Дзвіниця Видубицького монастиря, 1727–1733 рр.
 ж. Дзвіниця Воскресенської (Різдва Богородиці) церкви в смт. Седнів Чернігівської обл., 1690 р.
 з. Чернігів. Дзвіниця Іллінської церкви, 1908–1910 рр.
 и. Дзвіниця Іванівської церкви в м. Городок Львівської обл., 1863 р.
 і. Дзвіниця Іллінської церкви в с. Суботів Черкаської обл., 1656 р.

- к. Суми. Дзвіниця Воскресенської церкви, 1906 р.
 л. Київ. Дзвіниця Успенського собору Києво-Печерської лаври, 1731–1745 рр.
 м. Харків. Дзвіниця Успенського собору, 1821–1844 рр.
 н. Київ. Дзвіниця Софіївського собору, 1698–1748 рр.
 о. Дзвіниця Свято-Успенської Почаївської лаври в м. Почаїв Тернопільської обл., 1861–1871 рр.
 п. Чернігів. Дзвіниця Троїцько-Ллїнського монастиря, 1771–1775 рр.
 р. Дзвіниця собору Різдва Богородиці в смт Козелець Чернігівської обл., 1766–1770 рр. Архит. А. В. Квасов.
 с. Київ. Дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1716–1719 рр.
 т. Полтава. Дзвіниця Хрестовоздвиженського монастиря, 1786 р.
 у. Полтава. Дзвіниця Успенського собору, 1774–1801 рр.
 ф. Київ. Дзвіниця на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври, 1754–1761 рр.

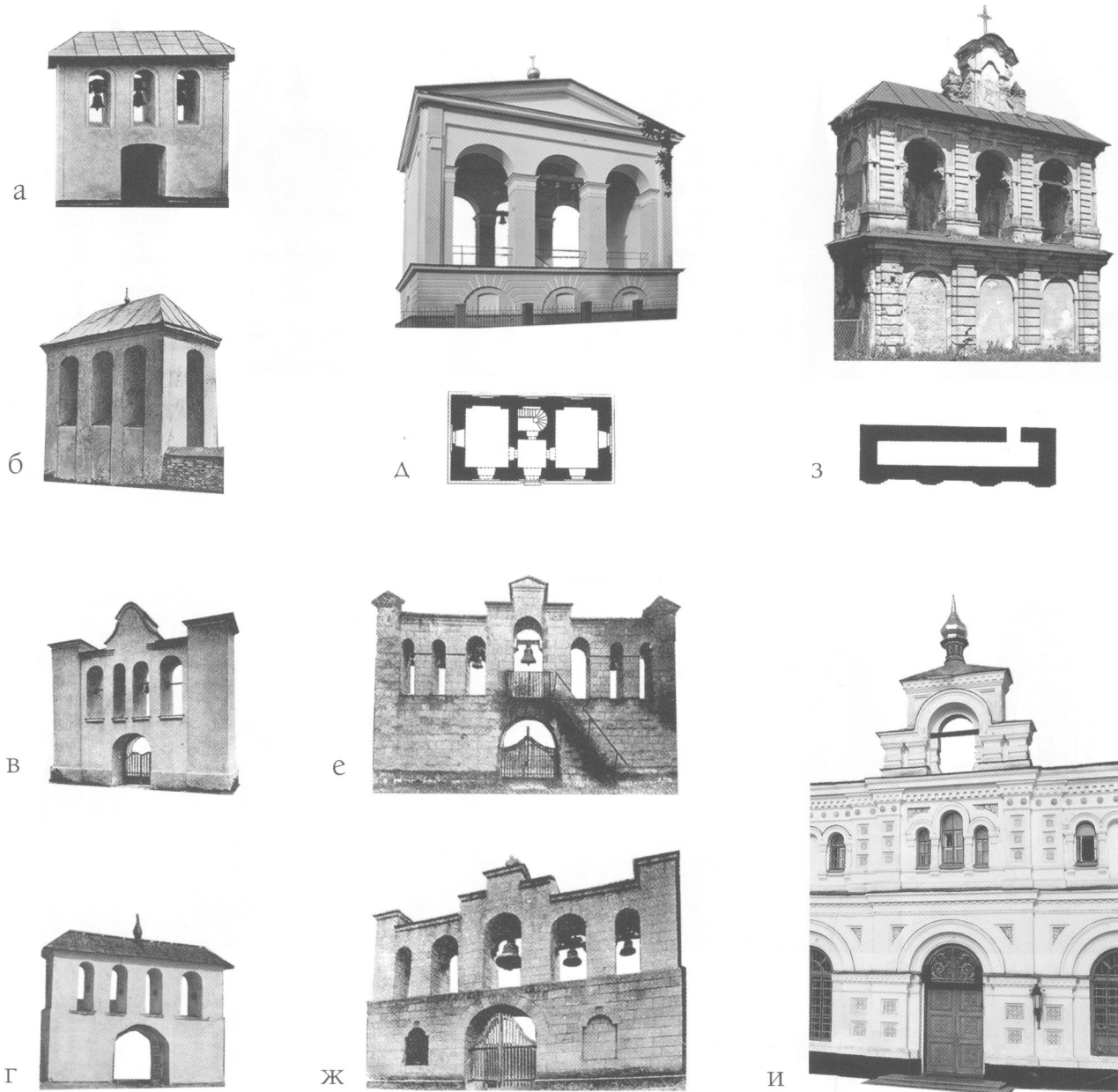

Рис. 35. Дзвонниці

- а.** Ворота з дзвонницею Дмитріївської церкви в с. Луковиця Глибоцького р-ну. Чернівецької обл., 1757 р. Буковинська школа народної архітектури.
- б.** Дзвонниця Михайлівської церкви в с. Кисилів Локачинського р-ну Волинської обл., 1777 р.
- в.** Дзвонниця церкви Собору Богородиці в с. Великополе Яворівського р-ну Львівської обл., 1781 р.
- г.** Дзвонниця Преображенської церкви в с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Франківської обл., 1851 р.

- д.** Дзвонниця Миколаївської церкви в смт Диканька Полтавської обл., 1810 р., Архит. А. Руска.
- е.** Дзвонниця Святодухівської церкви в с. Сокалівка Косівського р-ну Івано-Франківської обл., 1866 р.
- ж.** Дзвонниця Вознесенської церкви в с. Бабин Косівського р-ну Івано-Франківської обл., 1896 р.
- з.** Дзвонниця Троїцького костелу в м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл., XVIII ст.
- и.** Трапезна церква Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври, 1893–1895 рр. Архит. В. Н. Ніколаєв.

Йому добре підходили невеличкі дзвонниці-аркади, які ніби продовжують стіну храму, або ті, які збудовані поруч із ним. Іншому дзвону, коли один дзвонар керує цілим набором дзвонів, більше підходили дзвіниці у вигляді стовпа з шатровим завершенням, або увінчані верхівкою.

У великих монастирях і храмах, де використовується великий набір дзвонів і потрібні злагоджені дії декількох дзвонарів, кращим архітектурним варіантом є дзвонниця-галерея.

В архітектурі XVI–XVII ст. з'являються храми, побудовані разом з дзвіницями і дзвонницями. Дзвіниця прибудовується із західного боку храму так, що долішній поверх дзвіниці стає входом у храм і виконує функцію притвору. Будуються також храми з дзвіницями у куполах на покрівлі, так звані «церкви під дзвони».

Невеликі дзвонниці надбудовуються на стіну церкви і є продовженням стіни з одним або кількома прорізами аркового типу. Як елементи архітектури храму дзвіниці і дзвонниці надають йому своєрідності і краси (рис. 36).

Дзвіниці і дзвонниці з давніх-давен стали обов'язковою принадою міської, сільської і монастирської архітектури. Стрункі ошатні шатрові дзвінички будувалися біля невеликих парафіяльних церков, скромні дерев'яні дзвіниці і дзвонниці можна побачити в селах і селищах, велична дзвіниця або масивна дзвонниця зводилася поруч з кафедральним собором або на території монастиря і завжди була окрасою міста.

ЖИВОПИСНІ ЗОБРАЖЕННЯ В ХРАМІ

На внутрішній поверхні центрального купола храму зазвичай розміщується поясне зображення Христа Вседержителя (Пантократор). Його права рука піднята для благословіння віруючих, у лівій руці Він тримає Євангеліє, розкрите на тексті «Аз єсмь Світло для світу».

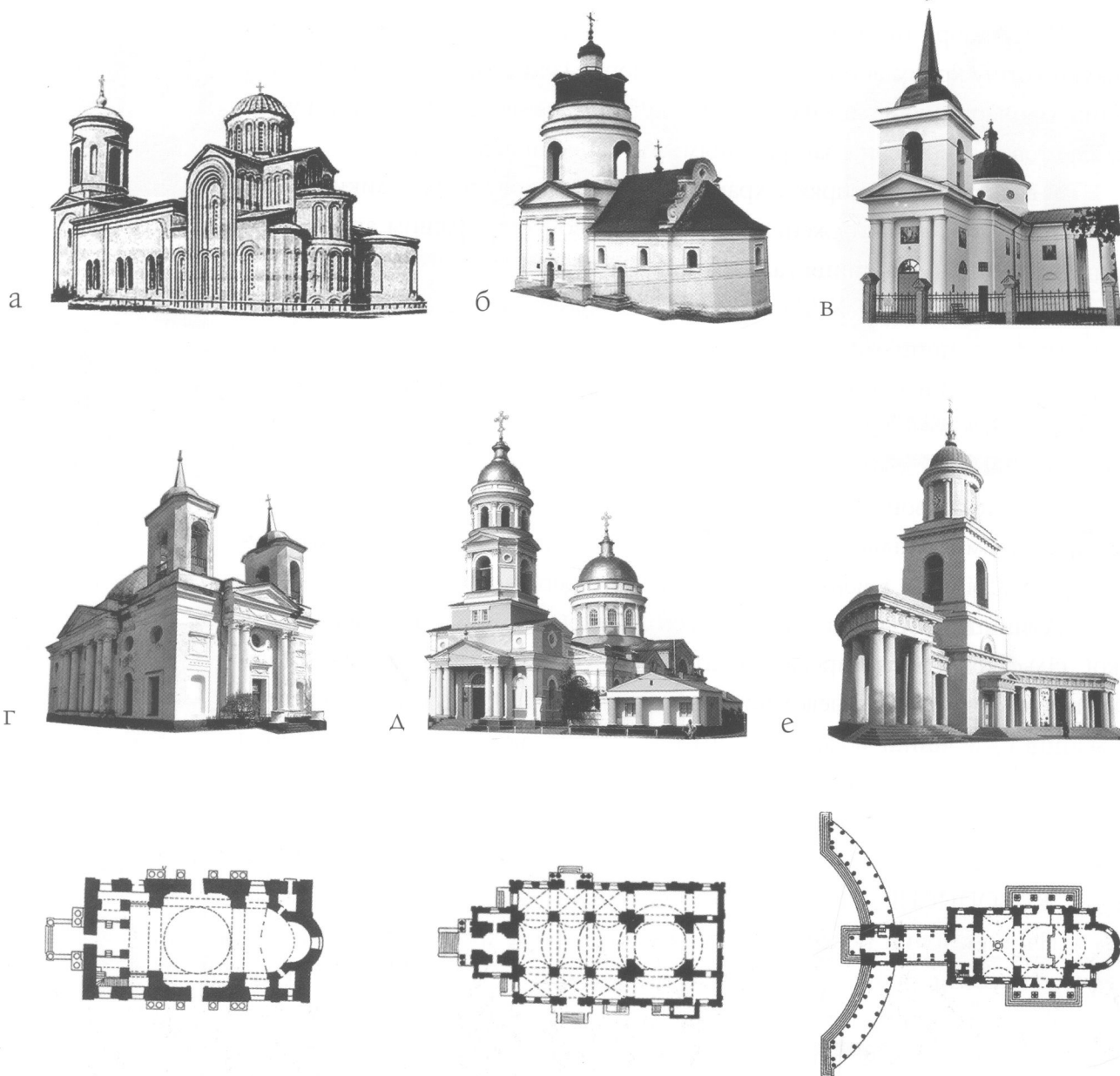
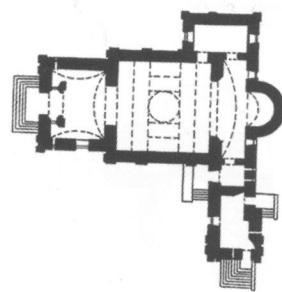
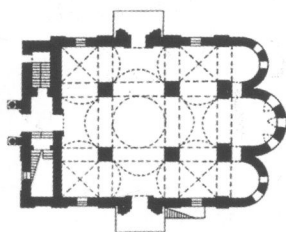
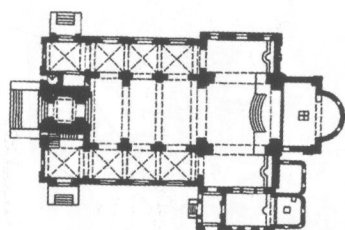
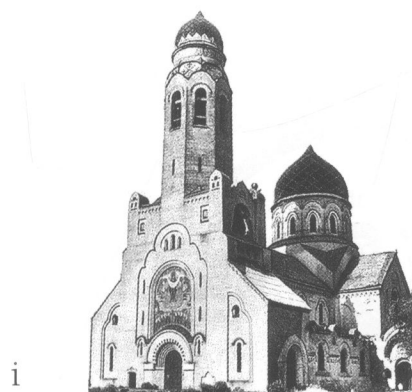

Рис. 36. Храми з дзвіницями

- а. Церква Іоанна Предтечі в м. Керч, стародавня частина XIII–XIV ст., прибудови: притвор, дзвіниця та приділ — XIX ст. Загальний вигляд.*
- б. Миколаївська церква в м. Прилуки Чернігівської обл., 1720 р. Загальний вигляд.*
- в. Воскресенська церква у снт. Батурин Чернігівської обл., 1803 р. Загальний вигляд.*
- г. Успенська церква в с. Вишеньки Коропського р-ну Чернігівської обл., 1787 р. Загальний вигляд, план.*
- д. Спасо-Вознесенський собор в м. Ізюм Харківської обл., 1819–1826 рр., перебудований в 1902–1903 рр. Загальний вигляд, план.*
- е. Покровський собор у м. Ізмаїл Одеської обл., 1822–1836 рр. Архїт. Г. І. Торічеллі. Загальний вигляд, план.*

- ж. Дніпропетровськ. Преображенський собор, 1830–1835 рр. Архіт. А. Д. Захаров. Загальний вигляд.
 з. Севастополь. Собор Св. Рівноапостольного князя Володимира, 1848–1888 рр. Архіт. К. А. Тон, А. А. Авдєєв. Загальний вигляд.
 и. Собор Казанської ікони Божої Матері в м. Феодосія, 1907–1911 рр. Архіт. Г. Л. Кейль. Загальний вигляд.
 і. Покровська церква в с. Пархомівка Київської обл., 1903–1906 рр. Архіт. В. А. Покровський. Загальний вигляд, план.
 к. Суми. Пантелеймонівська церква, 1911 р. Архіт. А. В. Щусєв. Загальний вигляд, план.
 л. Спаська церква в с. Володимирівка Краснокутського р-ну Харківської обл., 1911–1913 рр. Архіт. А. В. Щусєв, керував роботами А. М. Рухлядєв. Загальний вигляд, план.

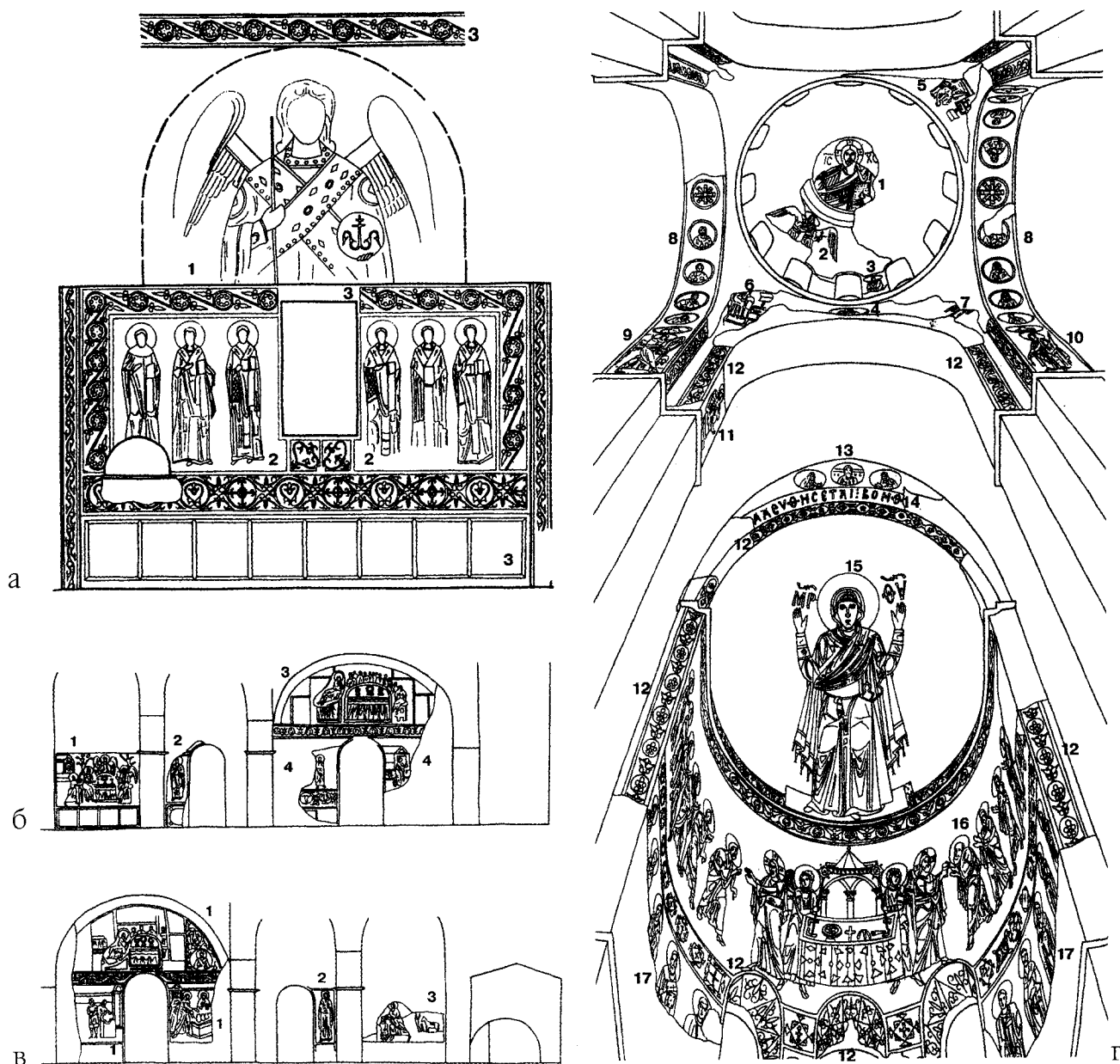
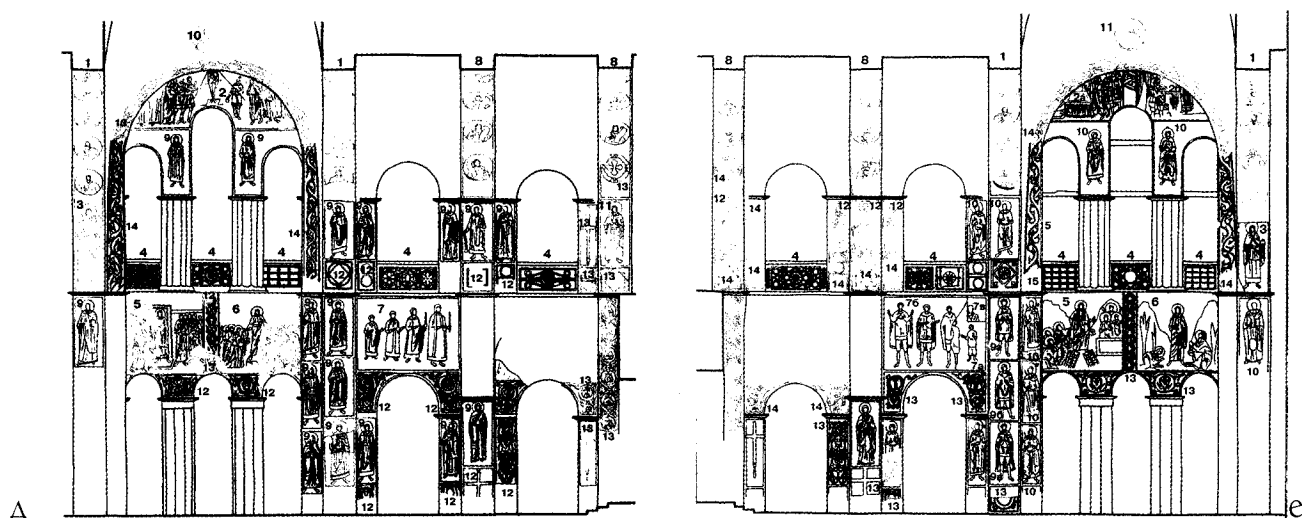

Рис. 37. Живописні зображення в Київському Софійському соборі

- а.** Вівтар архангела Михаїла: 1. Архангел Михаїл (фреска XI ст.), 2. Святителі (фреска XI ст.), 3. Орнамент (Фреска XI ст.).
- б.** Північні хори, північна стіна: 1. Гостинність Авраама (фреска XI ст.), 2. Невідомий святий (фреска XI ст.), 3. Таємна вечеря (фреска XI ст.), 4. Зрада Іуди (фреска XI ст.)
- в.** Південні хори, південна стіна: 1. Чудо в Кані Галілейській (фреска XI ст.), 2. Невідомий святий (фреска XI ст.), 3. Жертвоприношення Авраама (фреска XI ст.).
- г.** Центральний купол і головний вівтар: 1. Пантократор, 2. Архангел, 3. Апостол Павло, 4. Христос-ісрей, 5. Євангеліст Марк, 6. Євангеліст Іоанн, 7. Євангеліст Матфей, 8. Севастійські мученики, 9. Благовіщення: архангел Гавриїл, 10. Благовіщення: Діва Марія, 11. Первосвященик Аарон, 12. Орнаменти, 13. Деїсус, 14. Присвятний напис, 15. Богоматір Оранта, 16. Євхаристія, 17. Святительський чин.

д. Південна сторона центрального нефа: 1. Севастійські мученики (олійний живопис XIX ст.); 2. Розп'яття (фреска XI ст.); 3. Пророк Мойсей (олійний живопис середини XIX ст.); 4. Парапети хорів (шиферні плити XI ст.); 5. Переконання Фоми (фреска XI ст.); 6. Відсилення учнів на проповідь (фреска XI ст.); 7. Князівський груповий портрет (фреска XI ст.); 8. У медальйонах — погрудні зображення святих (олійний живопис середини XIX ст.); 9. Невідомі святі (фреска XI ст.); 10. Свята Анна (олійний живопис середини XIX ст.); 11. Святий Олександр (олійний живопис середини XIX ст.); 12. Орнаменти (олійний живопис середини XIX ст.); 13. Орнаменти (олійний живопис середини XIX ст.).

е. Північна сторона центрального нефа: 1. Севастійські мученики (олійний живопис XIX ст.); 2а. Христос перед Каяфою (фреска XI ст.); 2б. Зречення Петра (фреска XI ст.); 3. Первосвященик Аарон (мозаїка XI ст.); 4. Парапети хорів (шиферні плити XI ст.); 5. Зішестя в пекло (фреска XI ст.); 6. Явлення Христа жінкам-мироносицям (фреска XI ст.); 7а. Князівський груповий портрет (фреска XI ст.); 7б. Старозавітні отроки (фрагмент темперного стінопису кінця XVII ст.); 7в. Св. Вавила (фрагмент олійного живопису середини XIX ст.); 8. У медальйонах — погрудні зображення святих (олійний живопис середини XIX ст.); 9. Старозавітні отроки (фреска XI ст.): а) Ананія, б) Мисаїл, в) Азарія; 10. Невідомі святі (фреска XI ст.); 11. Святий Іоаким (олійний живопис середини XIX ст.); 12. Невідомі святі (олійний живопис середини XIX ст.); 13. Орнаменти (фреска XI ст.); 14. Орнаменти (олійний живопис середини XIX ст.); 15. Орнаменти (мозаїка XI ст.).

Уздовж долішнього краю сфери купола зображують серафимів, в барабані купола — вісім архангелів, небесних чинів, покликаних охороняти землю і народи.

Архангели здебільшого зображуються зі знаками, що позначають їх особу і служіння. Так, Михаїл має при собі вогненний меч, Гавриїл — райську гілку, Уріїл — вогонь.

Під куполом, в «парусах», які утворюють перехід чотирикутних стін середнього храму в круглий барабан купола, розміщуються образи чотирьох євангелістів з таємничими тваринами, що відповідають їх духовному характеру: Іоанн Богослов з орлом, Лука з телям, Марк з левом і Матвій з істотою в образі людини.

На північній і південній стінах зверху вниз зображуються ряди апостолів і святих, преподобних і мучеників. Настінні розписи, зазвичай, не досягають підлоги.

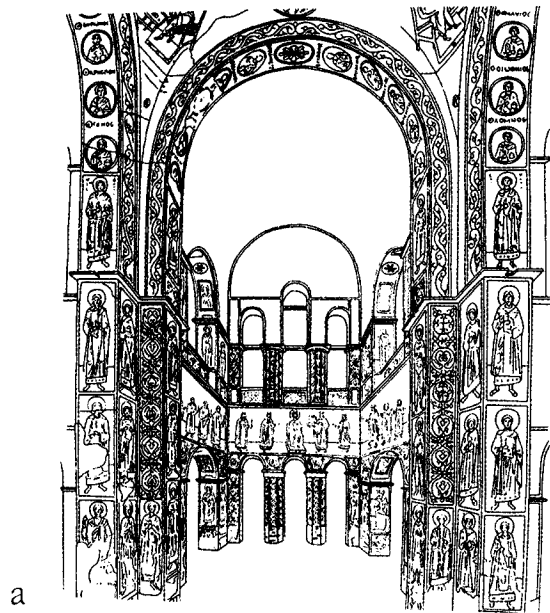
Панелі від підлоги до зображень залишають для того, щоб при великому скупченні віруючих розписи не стиралися. Також, вони немов би залишають місце на найнижчому шаблі для людей у храмі.

На північній і південній стінах, окрім того, можуть бути представлені події зі Старого та Нового Завіту (рис. 37, 38).

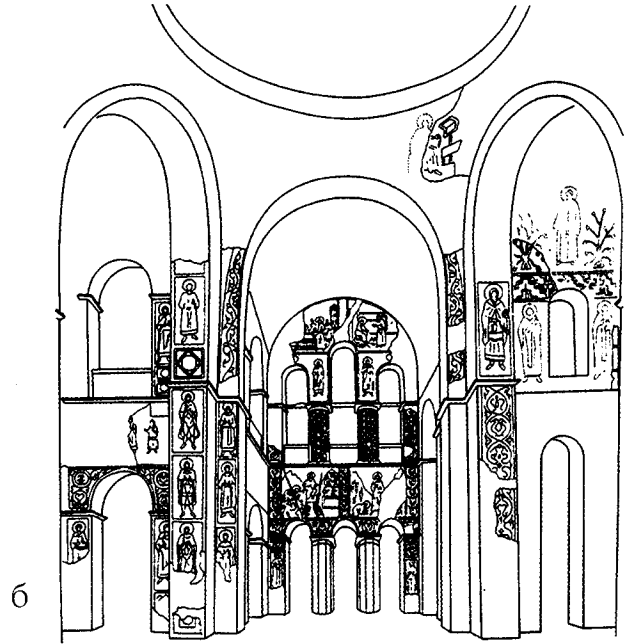
Обабіч вхідної західної брами іноді розташовуються зображення «Христос і грішниця» й «Порятунок потопаючого Петра». Над брамою зображено «Страшний суд», а над ним, якщо вистачає місця, образ шестиденного створення світу. Розписи західної стіни показують початок і кінець земної історії людства.

На стовпах середнього храму зображують мучеників, святих, яких шанують у даному приході. Відстані між зображеннями заповнюються рослинними орнаментами та геометричними фігурами.

Тема живопису притвору — райське життя первозданних людей, Адама і Єви, їх спокушення і вигнання з раю [30].

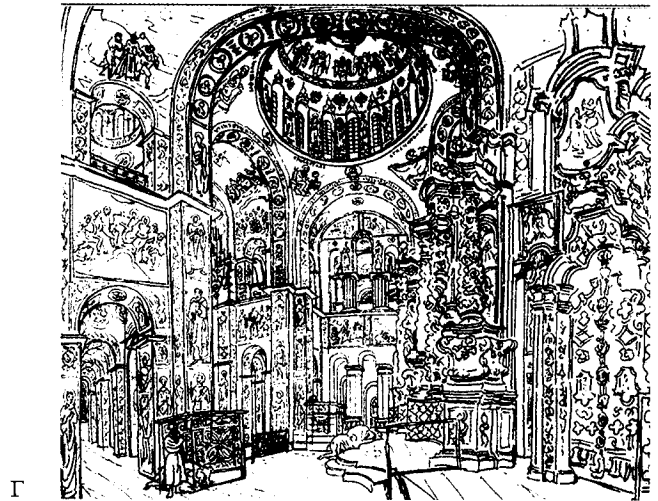
а

б

в

г

Рис. 38. Живописні зображення в середній частині Київського Софійського собору
а. Схема розміщення фресок у західній частині головного нефа. Інтер'єр (фото Г. Н. Логвина).
б. Схема розміщення фресок в північній частині трансепту.
в. Інтер'єр.
г. Головний трансепт. Вид з півдня, К. Мазер, 1851 р.

У розміщенні живописних композицій в центральній частині храму, і в інших його частинах немає шаблону, але є певні канонічно дозволені варіанти композиції, що дають відносну свободу живописцям (рис. 37, 38).

Розписи Володимирського собору в Києві, наприклад, розвивають тему: «Справа спасіння нашого». Тут ми бачимо масштабні композиції на євангельські сюжети і символічно викладену історію Руської Церкви. У тридцятьох фігурах руських святих: мучеників, святих, князів, святих жінок-міститься вся історія російського православ'я.

Символіка церкви, яка втілюється в її архітектурному образі — це підвищення. Паперть — перше підвищення, солея, де стоять обрані з мирян — читці та співаки, що зображують ангельські лики — це друге підвищення, престол, на якому відбувається таїнство Євхаристії — третє підвищення. Вони відповідають трьом головним шаблям на духовному шляху віруючого — до Бога: початок духовного життя, подвиг за ради спасіння душі, що триває все життя християнина, і, нарешті, життя вічне в Царстві Небесному.

Як писав поет-символіст «срібного століття» В'ячеслав Іванов, у кожному творі символічного мистецтва починається драбина Якова, бо істинний символізм не відривається від землі, а з'єднує коріння і зірки. Ця думка стосується і архітектури храму, яка вся пронизана символами: «... і побачив уві сні: ось драбина поставлена на землю, а верх її сягав аж до неба; ось ангели Божі виходили й сходили по ній, і ось Господь стоїть на ній... Істинно Господь присутній на цьому місці. Це не що інше, як дім Божий, і це брама небесна, а цей камінь, який я поставив за пам'ятника, буде домом Божим (Біблія, книга Буття, гл. 28, 12–13, 16–17, 22).

Проектуючи храм, архітектор перетворює світ речей у віддзеркалену проекцію світу духовного і прагне «від землі до світла» (Ф.Л. Райт) — в цьому його завдання.

Питання до частини II

1. Які ідеї втілює архітектура православного храму?
2. Які основні символічні засади організації плану і просторової композиції православного храму?
3. Поясніть символіку окремих архітектурних деталей і декору православного храму.
4. Назвіть канони орієнтації православного храму по сторонах світу і поясніть їх сенс.
5. Змалюйте символіку внутрішнього простору православного храму у вертикальному напрямку (від основи до глав) і горизонтальному напрямку (від входу до вівтаря).
6. Які основні планувально-просторові типи православних храмів ви знаєте?
7. Чим українські ротондальні храми відрізняються від тетраконхових? Хрестові від центричних?
8. Чим «тридільні» храми відрізняються від базилікальних?
9. Для чого призначені, і як архітектурно оформлюються, дзвіниці і дзвонниці? У чому полягають їх відмінності? Як вони виникли і розвивалися у часі?
10. Стисло назвіть канони розміщення живописних зображень в інтер'єрі православного храму.

Якщо ретроспективно поглянути на нашу церковну архітектуру, то ми побачимо, що розвивалася вона значною мірою вільно та оригінально.

О. В. Шусєв

Частина III

ОСНОВИ
сучасного проектування
православних храмів
в Україні

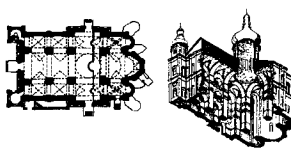
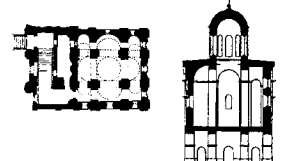
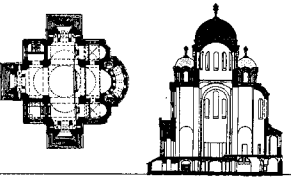
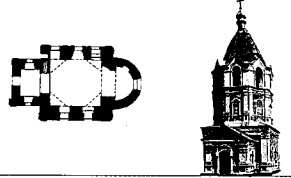
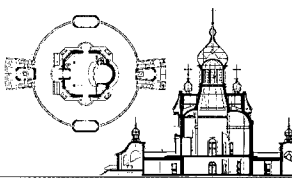
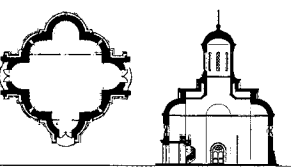
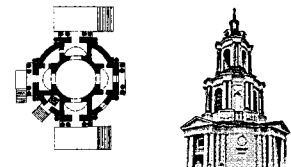
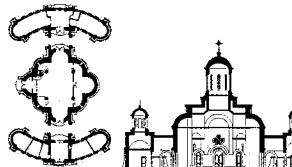
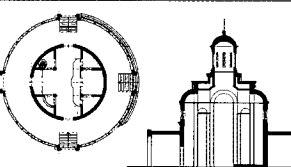
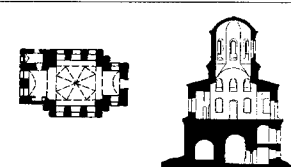
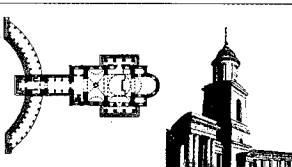
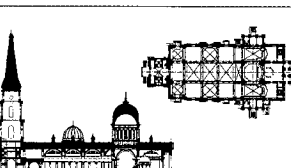
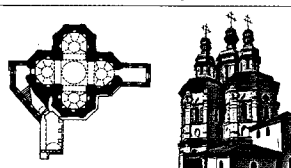
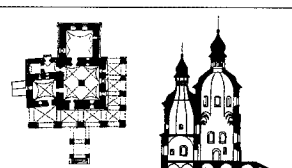
У пошуках архітектурно-художнього образу

Церкві, храму притаманна якась власна (богонатхненна) символічна сутність. Будівля церкви є наочним образом цієї сутності, який втілюється в архітектурі. Авторські емоції зринають з творчої духовної спадщини, обізнаності щодо походження, становлення, існування церкви, з історичного та власного архітектурно-будівельного досвіду (рис. 39).

Храму властива, насамперед, святість. Коли віруючий потрапляє в храм, він наповнюється духовністю, усвідомлює те, що побачене ним — «не від світу цього». Внутрішній простір храму втішає й налаштовує на духовне піднесення.

Як при проектуванні будь-якого архітектурного об'єкту, при проектуванні храму діють загальні закони архітектури: узгодженість з навколишнім середовищем, архітектурно-конструктивна цілісність, монументальність, гармонійність пластичного рішення, краса, оригінальність (рис. 40, 41, 42).

Це, переважно, стосується форми, але крім форми існує й функція. Форма й функція одвічно нерозривно пов'язані. Організація внутрішнього простору будівлі (в даному випадку — храму), повинна відповідати його функції, тоді він буде її наочним образом.

ДЕВ'ЯТИНАСНИЙ	БЕЗСТОВПНИЙ		БАЗИЛІКАЛЬНИЙ БЕЗ ПРИБУДОВАНОЇ ДВІНИЦІ		НАДБРАМНА ХРЕСТОВО-КУПОЛЬНИЙ	
		Спасо-Преображенський собор, м. Прилуки Чернігівської обл.		Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря, м. Чернігів		Троїцька надбрамна церква Кисво-Печерської лаври, м. Київ
ЦЕНТРИЧІЙ	СТОВПНИЙ		ХРАМ-ДЗВІНИЦЯ ТРИНАСНИЙ		КОМПОЗИТНИЙ НА ПІДКЕТАХ (СТИЛІЗАЦІЙНИЙ)	
		Трьох-Анастасіївська церква, м. Глухів Сумської обл.		Церква-дзвіниця Святої Варвари, с. Китайгород Дніпропетровської обл.		Храм Сорока Святих мучеників, м. Київ. Проект НПАБ "ЛІЦЕНЗІАРХ"
	БЕЗСТОВПНИЙ		РОТОНДАЛЬНИЙ			
		Храм Ікони Божої Матері "Всех скорбящих радость", м. Київ. Проект НПАБ "ЛІЦЕНЗІАРХ"		Введенська церква-дзвіниця, м. Ахтирка Сумської обл.		Храм Ікони Божої Матері "Всех скорбящих радость", м. Київ. Проект НПАБ "ЛІЦЕНЗІАРХ"
БАЗИЛІКАЛЬНИЙ	З ОБХІДНОЮ ГАЛЕРЕЄЮ		НАДБРАМНА ТРИНАСНИЙ		З КОЛОНАДОЮ	
		Храм Воскресіння Словущого на Байковому кладовищі, м. Київ. Проект НПАБ "ЛІЦЕНЗІАРХ"		Покровська надбрамна церква Софроніївського монастиря, с. Нова Слободка Сумської обл.		Покровський монастир, м. Ізмаїл Одеської обл.
	З ПРИБУДОВАНОЮ ДВІНИЦЮ		НАДБРАМНА ХРЕСТОВИЙ		НЕТИПОВИЙ БЕЗСТОВПНИЙ	
		Спасо-Преображенський кафедральний собор, м. Одеса.		Церква Всіх Святих на Економічних воротах Кисво-Печерської лаври, м. Київ		Собор Різдва Богородиці Молчанівського монастиря, м. Путивль Сумської обл.

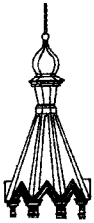
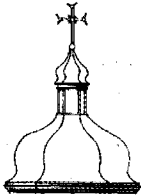
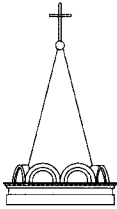
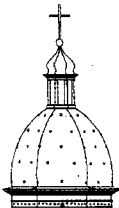
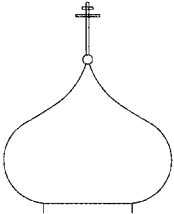
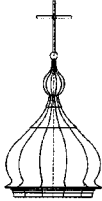
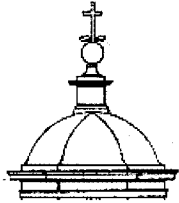
ШАТРОВА	 Київ. Дзвіниця церкви Миколи Чудотворця (Миколи Набережного), 1861 - 1863 рр.	ЦИБУЛЬЧАСТА ГРАНЧАСТА	 Київ. Петропавлівська церква, XVII ст, перебудована в середині XVIII ст. (не зберіглась)
КОНУСНА	 Чернігів. Спaso-Преображенський собор, XI ст, 1791-1799 рр.	ЦИБУЛЬЧАСТА	 Київ. Церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна церква), 1828 -1842 рр. (не зберіглась)
ЯЙЦЕПОДІБНА	 Чернігів. Спaso-Преображенський собор, XI ст.	ПІВЦІРКУЛЬНА	 Київ. Братський монастир Богоявлення, 1690-і рр. (не зберіглась)
ГРУШЕПОДІБНА	 Київ. Монастир Св. Миколи Пустинного (Малий Микола), 1715 р. (не зберіглась)	ГІПЕРТРОФОВАНА	 Спаська церква в с. Володимирівка Харківської обл., 1911-1913 рр.
МАКІВКА	 Чернігів. Катерининська церква, 1715 р.	ЦИРКУЛЬНА	 Київ. Церква Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі, 1132 р., перебудована в XIX ст. (не зберіглась)

Рис. 40. Форма куполів православних храмів

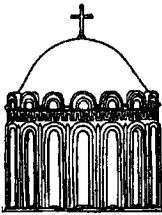
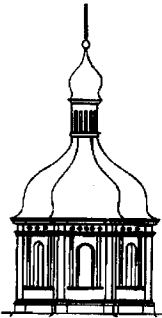
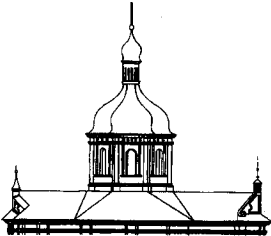
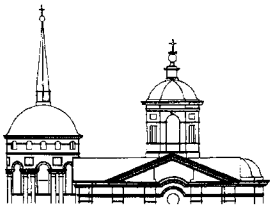
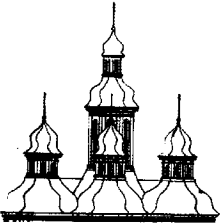
			
ОДНОЯРУСНИЙ Чернігів.Спасо-Преображенський собор, XI ст.	ДВОХ'ЯРУСНИЙ Київ. Васильївська церква, 1183 р., перебудована в 1690-і рр.	ТРЬОХ'ЯРУСНИЙ Харків. Покровський собор, 1689 р.	
			
ОДНОКУПОЛЬНИЙ Київ. Васильївська церква, 1183 р., зруйнована в 1934 р.	ДВОКУПОЛЬНИЙ Київ. Церква Пирогоща, 1132 р., зруйнована в 1935 р.	ТРИКУПОЛЬНИЙ Харків. Покровський собор, 1689 р.	П'ЯТИКУПОЛЬНИЙ Чернігів. Катерининська церква, 1715 р.
			
СЕМИКУПОЛЬНИЙ Київ. Михайлівський Золотоверхий монастир, 1108-1113 рр.	ДЕВ'ЯТИКУПОЛЬНИЙ Церква Св. князя Володимира, Новоархангельськ, 2002-2007 рр.	ТРИНАДЦЯТИКУПОЛЬНИЙ Київ. Софіївський собор XI-XXI ст.	

Рис. 41. Ярусність і кількість куполів православних храмів

К-ТЬ	ФОРМА ОТВОРУ	СТИЛІ ТА ПЕРІОДИ	СХЕМА ВІКНА	ПРИКЛАДИ ХРАМІВ
ОДИНОЧНІ	РОЗІВНЮДЖЕНІ	НАПІВДІРКУЛЬ-НОЮ АРКОЮ		- Київ. Софіївський собор, до 1037 р. - Георгіївська церква в с. Касперівці Тернопільської обл., XVI ст. - Суми. Воскресенська церква, 1702 – 1703 рр. - Покровська церква в с. Плішивець Полтавської обл., 1902 – 1905 рр., арх. І. С. Кузнецов - Суми. Пантелеймонівська церква, 1911 р.
		ПРЯМОКУТНЕ		- Київ. Михайлівський Золотоверхий монастир, 1108-1113 рр. Перебуд. в XVII-XVIII ст. - Спaso-Преображенський собор Мгарського мон. в м. Лубни Полтавської обл., 1684-1692 рр. - Дніпропетровськ. Спaso-Преображенський собор, 1830-1835 рр. - Суми. Троїцький собор, 1901 – 1914 рр.
		СЕРПЕНТИННЕ		- Церква Св. Миколая в с. Горяни Закарпатської обл., XII – XIV ст. - Київ. Георгіївський собор Видубицького монастиря, 1696 – 1701 рр. - Полтава. Успенський собор. 1748 – 1770 рр. - Київ. Церква Миколи Набережного, 1772 – 1775 рр.
		НАПІВ-ЦИРКУЛЬНЕ		- Георгіївський собор в м. Канів Черкаської обл., 1144 р. Перебудований в 1805 – 1810 рр. - Київ. Церква Миколи Доброго, 1716 р. - Миколаївська церква в смт. Диканька Полтавської обл., 1794 р., арх. Львов М. А. - Київ. Церква Різдва Христового, 1810 – 1814 рр., арх. Меленський А.
		ЦИРКУЛЬНЕ		- Покровська церква-замок в с. Сутківці, Хмельницької обл., XIV- XV, XVIII ст. - Київ. Андріївська церква, 1747 – 1753 рр. арх. В. Растреллі - Спaso- Преображенський собор в м. Глухів Сумської обл., 1765 р. - Церква Різдва Христового в м. Київ, 1810 – 1814 рр., арх. Меленський А.
		РОМБОВИДНЕ		- Воскресенська церква в с. Товстий Ліс Київської обл., 1760 р. - Покровська церква в с. Великий Стидин Рівненської обл., 1768 р. - Михайлівська церква в с. Грудки Волинської обл., 1771 р. - Церква Параскеви в с. Осівці Волинської обл., 1774 р.
	НЕТИПОВІ	ТРАПЕЦІЙНЕ		- Спaso-Преображенський собор в м. Ізюм Харківської обл., 1684 р. - Церква Параскеви в м. Могильов-Подільський Вінницької обл., 1775 р. - Успенська церква в с. Жаботин Черкаської обл., 1851 р. - Полтава. Храм Юрія Переможця, 1911 – 1914 рр., арх. І. А. Кальбус
		З ГІСТОРИЧНИМИ ВЕРШИНАМИ		- Іллінська церква в м. Камінь-Каширський Волинської обл., 1700 р. - Покровська церква в с. Городині Волинської обл., 1762 р. - Ужгород. Шелестівська (Михайлівська) церква, 1777 р.
		СТРІЛЬЧАТЕ		- Церква Троїцького монастиря-фортеці в с. Межиріч Ровенської обл., XV-XVII ст. - Іоанно-Богословська церква в с. Маків Хмельницької обл., 1839 – 1862 р. - Спaso-Преображенська церква в с. Мошни Черкаської обл., 1830-1840 рр., арх. Дж. Торічеллі - Михайлівська церква в с. Городище Черкаської обл., 1844 р. - Чернівці. Вірменська церква в ансамблі університету, 1869-1875 рр. Арх. І. Главка - Дніпропетровськ. Миколаївська церква, сер. XX ст.
		КРИВО-ЛІНІЙНЕ ОВАЛЬНЕ		- Михайлівська церква в смт. Гоща Рівненської обл., 1639 р., реконструйована в 1888 р. - Покровська церква в с. Пархомівка Київської обл., 1903 -1906 рр., арх. Покровський В. А.
		ВОСЬМИ-ГРАННЕ		- Спaso-Преображенська церква в м. Путивль Сумської обл., 1617 – 1693 рр. - Іллінська церква в м. Камінь-Каширський Волинської обл., 1700 р. - Преображенська церква в с. Тучин Рівненської обл., 1730 р.

Рис. 42. Основні форми віконних отворів

К-ТЬ	ФОРМА ОТВОРУ	СТИЛІ ТА ПЕРІОДИ	СХЕМА ВІКНА	ПРИКЛАДИ ХРАМІВ
ОДИНОЦІ	РЕЛИГІОЗІ	ОВАЛЬНЕ		- Львів. Собор Св. Юра, 1744-1770 рр. - Трьохсвятительська церква в с. Лемеші Чернігівської обл., 1760-1761 рр. - Вознесенська церква в смт.Короп Чернігівської обл., 1764 р. - Троїцька церква в смт.Диканька Полтавської обл., 1780 р.
				Успенський собор в с. Вишеньки Чернігівської обл., 1787 р.
		ГРЕЦЬКОГО		- Церква в с. Животів Київської обл. - Троїцька церква в с. Пакуль, 1710 р. - Покровська церква в м. Фастів Київської обл., 1779-1781 рр.
				Церква собору Богородиці в смт. Поморяни Львівської обл., 1690 р.
		Бароко		- Київ. Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073-1078 рр. Перестроений в 1720-і рр. - Миколаївський собор в м. Ніжин Чернігівської обл., 1658 р. - Спaso-Преображенський собор Мгарського мон. в м. Лубни Полтавської обл., 1684-1692 рр. - Київ. Покровська церква, 1766-1772 рр.
		Романтизм, Сучасна архітектура		- Храм Свято-Іллінського меморіально-храмового комплексу на честь 2000-ліття Воскресіння Христового, в м. Славутичі. Проект НПАБ «ЛПЦЕНЗІАРХ» - Храм князя Володимира в м. Васильків Київської обл., 2006 р. Проект НПАБ «ЛПЦЕНЗІАРХ»
		ЛАТИНСЬКОГО		- Чернігів. Троїцький собор, 1669-1695 рр. - Чернігів. Єкатерининська церква, 1715 р. - Київ. Георгіївський собор Видубицького монастиря, 1696-1701 рр.
				Севастополь, Херсонес. Володимирський собор, 1859-1868 рр., арх. Д. Грім
ПОДВІЙНІ ТА ПОТРІЙНІ	РЕЛИГІОЗІ	НАПВІДКУЛЬНІ	ПОДВІЙНІ	Бароко, Класицизм, Романтизм
			ПОТРІЙНІ	Київська Русь, Романтизм
		ПРЯМОКУТНІ	ПОДВІЙНІ	Народна архітектура, Класицизм, Романтизм, Модерн
			ПОТРІЙНІ	Народна архітектура (Дерев'яне зодчество), Романтизм
		ПОДВІЙНІ ТА ПОТРІЙНІ	ПОДВІЙНІ	- Суми. Воскресенська церква, 1702 р. - Суми. Спaso-Преображенський собор, 1776 -1788 рр. - Севастополь, Херсонес. Володимирський собор, 1859-1868 рр., арх. Д. Грім - Київ. Володимирський собор, 1862-1886 рр., арх. П. Спарро, І. Штром, В. Ніколаєв
			ПОТРІЙНІ	- Чернігів. Спaso-Преображенський собор, 1030-1040 рр. - Севастополь, Херсонес. Володимирський собор, 1859-1868 рр. - Київ. Володимирський собор, 1862-1886 рр., арх. П. Спарро, І. Штром, В. Ніколаєв - Житомир. Преображенський собор, 1874 р.

У церковному будівництві архітектурні елементи мають додаткове навантаження — вони втілюють складні релігійні символи (Рис. 33).

Головне питання, яке доводиться вирішувати архітектору при проектуванні православного храму — як, не порушуючи канонічних вимог до архітектури церковної будівлі і канонів релігійної обрядовості (літургійної служби), створити його архітектурно-художній образ, виявляючи свою творчу індивідуальність.

Історія православного храмобудування впродовж століть демонструє, що це можливо.

Духовне підґрунтя, на яке спиралася архітектура, ідея, заради якої будувалися православні храми, водночас містили особисті погляди архітектора, і це призвело до того дивовижного розмаїття форм, яким ми не припиняємо захоплюватися.

Одним із найважчих завдань завжди є завдання пошуку образу, особливо в умовах канонічних обмежень.

Накопичений власний практичний досвід проектування та будівництва сакральних будівель і споруд дозволив сформулювати деякі положення, які допомагають творчо вирішити це завдання.

СПАДКОЄМНІСТЬ

В архітектурі православного храму — це не наслідування, а розуміння ідеї, силуету, творчий зв'язок з національною спадщиною, пошук сучасної національної форми, архітектурно-просторова та історична взаємодія з оточенням, тобто те, що має неминуще значення.

РОЗМІЩЕННЯ НА ДІЛЯНЦІ

Містобудівна ситуація є ключем до прийняття образного, об'ємно-просторового і композиційного рішення. Храм може бути домінантою

і проглядатися з багатьох точок, а може мати значення центру локального містобудівного ансамблю. У будь-якому випадку, усвідомлення взаємозв'язку з оточенням при проектуванні — поле для архітектурної творчості.

ФУНКЦІОНАЛЬНА СХЕМА

Традиційна тричастинна функціональна структура організації православного храму: вівтарна частина — середній храм — притвор зазнає змін. Це збільшує варіантність функціональної схеми.

Призначення притвору як місця для «оглашених» (язичників), а згодом і «бабинець» (для жінок) поступово зникло. Сьогодні в цій зоні може розміщуватися прилавок з іконами, а також сходи, що ведуть на хори. Призначення хорів також змінилося: це не зона, де розташовувалися «високі гості», а місце для хору співаків.

З'явилися двочастинні храми — ротонди, тетраконхи, які мають тільки вівтарну частину і середній храм.

ПЛАНУВАЛЬНА І КОМПОЗИЦІЙНА ВАРІАНТНІСТЬ

Багата історія та еволюція православного храмобудування представлена різноманітними типами будівель: хрестово-купольні, хрестові, тетраконхи, витягнуті тричастинні «корабельні», двочастинні, ротонди (круглі), які можуть бути стовпними і безстовпними.

Базиліки у православ'ї рідкість, однак, для кафедральних соборів ця схема логічно комбінується з хрестово-купольною або ротондною.

Практичний авторський досвід дозволив визначити архітектурно-художні особливості храмів-ротонд: *образність* (храм — «свічка Богу»); *економічність* (менший периметр стін порівняно із прямокутними і хрестовими); *всефасадність* (рівноцінність фасадів за сторонами світу); чу-

дова акустика, завдяки внутрішній геометрії, купольні світлові отвори, що підсилюють емоційне враження від внутрішнього простору.

КОНСТРУКЦІЇ

Використання досягнень сучасної будівельної науки, техніки та матеріалів стимулює особливості авторського архітектурного стилю, оригінальність форми, силуету і деталей будівлі. Несучі елементи стін можуть бути як цегляні, так і залізобетонні (збірні і монолітні), з металевих каркасів. Конструкції куполів виконуються на основі металевих і дерев'яних каркасів, однак можуть бути виконані із залізобетону (збірного і монолітного) і оболонки позитивної кривизни. Дахи і куполи криються металом (металочерепицею), позолочена поверхня створюється за допомогою напилення на неї нітриту титану. В особливих випадках куполи покриваються міддю і сусальним золотом. При будівництві невеликих об'єктів застосовується м'яка покрівля.

АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖНЯ САМОБУТНІСТЬ

Православний храм легко впізнати, його не можна сплутати з іншими християнськими церквами. Ця особливість його архітектури характеризується наступними основними ознаками.

Простота і цілісність пропорцій

Будівля здається «висіченою» з одного масиву, не зважаючи на об'ємно-просторове багатство як, наприклад, у варіанті хрестово-купольного храму.

Монуументальність

Архітектурний образ православного храму незалежно від розмірів

формується за рахунок komponування його основних об'ємів (хрестово-купольний) або за рахунок активної силуетності (храм-ротонда, тетраконх). Незалежно від кількості куполів створюється враження величі (купол — передбачає перекриття великих просторів).

Пластика фасадів

Гармонійний контраст між елементами архітектурної форми і самої форми, контраст великих і малих форм. Елементи, що дають уявлення про масштаб будівлі: колони, пілястри, козирки, консольні об'єми; величина, форма, ритм і обрамлення віконних прорізів; закруглені кути; двері, відповідні розмірам людини, обрамовані елементами монументального мистецтва портали, створюють відчуття величності самої будівлі й налаштовують на зустріч з внутрішнім простором храму.

Орнамент

Його елементи використовуються на фасаді і в інтер'єрі, у місцях, що потребують додаткових архітектурно-художніх акцентів. Мотиви орнаменту запозичені у природи.

Колір

Двоколірність та поліхромність властиві православному храму. Стіни викладаються з цегли з подальшим імовірним (тинькуванням) фарбуванням білими або світлими пастельними тонами, зрідка іншими відтінками. Дах покривається міддю або оцинкованим металом (металочерепицею) найчастіше синього або зеленого кольору. Куполи зазвичай позолочені. До зовнішнього вигляду будівлі додаються мозаїчні або керамічні панно-вставки — над головним входом, над вхідною брамою і т. д.

Інтер'єр

Особливості культу християнства, його філософське значення закликають цінувати духовну основу — внутрішнє важливіше зовнішнього. З цього виходить — інтер'єр важливіше екстер'єру. Організація об'ємно-планувальної структури внутрішнього простору забезпечує виконання цього завдання. Набуває значення зіставлення і величина таких архітектурно-конструктивних об'ємно-планувальних елементів як купол або куполи, арки, колони, галереї, хори, сходи, іконостас та ін. Важливу роль відіграють колір та освітлення: кольорові мозаїчні панно, настінний живопис, вітражі та їх масштаб, світлові віконні прорізи та їх величина — це архітектурно-художні засоби формування інтер'єру храму.

ХРАМОВІ КОМПЛЕКСИ

У сучасних умовах храм стає центром культурного і духовного життя віруючих і може об'єднувати такі додаткові функції: просвітницьку, музейну, етнографічну, меморіальну, благодійну та інші. Зазвичай храмовий комплекс включає недільну школу з бібліотекою, трапезну, прочанську, притчевий дім, різні майстерні та допоміжні приміщення. Такий широкий набір будівель створює умови для різноманітності творчих рішень архітектора.

Містобудівні аспекти та особливості розташування православних будівель і споруд

Головна особливість, що склалася історично — домінантний характер розташування храмів. Висотні об'єми зі східчастими силуетами «верхів», пишні й величні, добре вирізнялися серед звичної пересічної забудови*.

Неважко уявити, як над низькою, зрубленою з дерев'яних колод, забудовою міст Київської Русі височіли кам'яні та дерев'яні храми, виблискуючи золотом куполів [26].

Велике значення для формування так званої *блакитної лінії* міст мали церкви та монастирські ансамблі. Споруди Києво-Печерської лаври, Свято-Михайлівського та Видубицького монастиря, Андріївської церкви створили неповторний архітектурний образ Києва як духовного центру православ'я.

На в'їзді з боку Дніпра, Десни до Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського відкриваються чудові *панорами*. Силуети храмів домінують у ландшафті, підкреслюють його мальовничість.

Але й з боку храмів можуть відкриватися неповторні краєвиди — поля, луки і ліси на горизонті, якщо храм стоїть на краю урвища, як наприклад, церква Благовіщення в Седневі.

* Сакральні споруди завжди розташовувалися в зонах позитивної біоенергетики.

Провідні ансамблі дитинця та монастирів Чернігова є композиційними вузлами міського планування.

Храми, розташовані на ділянках з підвищеним рельєфом, ставали головними *візуальними орієнтирами* на планувальних осях забудови. Отак, наприклад, на об'ємі Успенського собору в Новгород-Сіверському «тримається» вся просторова композиція міста.

Розташування на в'їзді в місто. Перше, що ми бачимо, під'їжджаючи до Чернігова з боку Києва — Єкатерининська церква, яка *вписується в перспективу* автомагістралі Київ — Чернігів.

Храми розмішувалися у середмісті (Миколаївський собор у Глухові), на посадському торгу (П'ятницька церква в Чернігові).

З розвитком містобудування в добу капіталізму нові храми, насамперед кафедральні, будувалися в середмісті — Володимирський собор у Києві, Свято-Успенський в Одесі, Благовіщенський в Харкові, Свято-Преображенський в Донецьку, Свято-Троїцький в Дніпропетровську.

Свої особливості були й у розташуванні монастирів, що мали в давнину оборонні функції. Про це свідчать вали та рови Єлецького монастиря в Чернігові. Києво-Печерська лавра під час гетьманства І. Мазепи була обгороджена стінами. У Путивлі, колишньому прикордонному місті, Молчанівський монастир був перетворений на оборонне укріплення.

З трьох боків монастир був оточений крутими урвищами, з четвертого — відокремлювався від міста глибоким рівчаком з мостом через нього.

Вибір місця для Святогорського Успенського монастиря в Слоб'яно-гірську визначився наявністю «природної фортеці» — крейдяної скелі, не досяжної для зовнішнього ворога. Монастир був оточений стінами і успішно оборонявся від татарських навал.

Місця розташування сучасних православних храмів можна звести до наступних основних містобудівних ситуацій: загальноміський центр, центр планувального району, центр сільського поселення, у складі житлового утворення міста або іншого населеного пункту, в комплексі з вокзалами, ринками, адміністративними будівлями, на території різних міських установ і комплексів (лікувальних, навчально-виховних, військових, спортивних, меморіальних), на території в'язниць, на кладовищах або площі перед кладовищем, у парковій і рекреаційній зонах, на околиці міст і населених пунктів (монастирські комплекси) (рис. 43).

Містобудівні особливості розташування храму, храмового (або монастирського) комплексу впливають на вибір ділянки під будівництво і його розміри. Призначення і статус храму обумовлюють функціональне зонування території. Територія храму поділяється на низку функціональних зон: вхідну, храмову, допоміжного призначення і господарську. У залежності від конкретної ситуації насичення цих зон планувальними елементами може бути різною (рис. 44). При проектуванні території храмового комплексу в залежності від його призначення і величини число функціональних зон може збільшуватися* (рис. 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53).

ВХІДНА

У цій зоні передбачається в'їзд, стоянка автотранспорту та вхід для парафіян. Вона зазвичай акцентується головною брамою або надбрамною дзвонницею або дзвіницею. Тут можуть розмішуватися: будка сторожа (охорона), церковна крамниця, зона відпочинку і туалети для парафіян.

* Авторський досвід проектування дозволив розширити перелік функціональних зон.

ХРАМОВА

Має безпосередній зв'язок із вхідною та можливий з іншими зонами. Призначена для проведення релігійних обрядів. У цій зоні розташовується храм, дзвіниця або дзвонниця, хрещальня, майданчики для відпочинку парафіян. Навколо храму передбачається круговий обхід для Хресного ходу, який також можна використовувати для проїзду пожежних машин (забезпечення протипожежних норм). Зазвичай перед головним входом влаштовується накопичувальна площа (сьогодні її часто називають папертю) для входу та евакуації парафіян.

МЕМОРІАЛЬНА.

За сформованою християнською традицією в храмовій зоні дозволяється влаштування поховань, передбачається каплиця, майданчики для проведення культових заходів.

СЛУЖБОВО-ПОБУТОВА

Тут зазвичай розташовується церковно-притчевий будинок, житлові службові будинки або квартири, прочанська (готель), які можуть стояти окремо або цілими блоками. Також тут розташовуються туалетні для парафіян й окремо для священнослужителів. У залежності від конкретної містобудівної ситуації та об'ємно-просторового рішення храмового комплексу, частина з цих приміщень може розташовуватися в стилобатній частині храму.

ПРОСВІТНИЦЬКА

До неї відноситься недільна школа з актовим залом, бібліотекою, спортивним залом (або тренажною). Разом з цією групою приміщень дозволяється розташовувати трапезну, просфорну, медичний пункт. Сюди також відносяться

майданчики для проведення занять на свіжому повітрі, спортивні, тихого відпочинку, які наближені до рекреаційної або паркової зони храмового комплексу.

БЛАГОДІЙНА

У цій зоні може розташовуватися будинок для людей похилого віку (будинок милосердя), лікарня або хоспіс з окремою каплицею і трапезною, приміщеннями для медичного обслуговування та майданчиками тихого відпочинку. Зона межує з рекреаційною або парковою.

СПОРТИВНА

Така зона є бажаною в храмових комплексах й наближена до просвітницької. Крім спортивного або тренажного залу з обслуговуючими приміщеннями, які розміщені в окремих будівлях або в комплексі з іншими спорудами, передбачаються площинні споруди — майданчики для волейболу, баскетболу, міні-футболу та інших активних видів спорту. Варто зазначити, що ця функціональна зона ще не отримала достатнього розвитку в православних храмових комплексах.

РЕКРЕАЦІЙНА АБО ПАРКОВА

Територія призначена для організації відпочинку засобами формування ландшафту та елементів благоустрою — альтанок, фонтанів, декоративних водойм.

ГОСПОДАРСЬКА

Зазвичай знаходиться узбіч головного входу. Зона має господарський в'їзд, сміттєзбірник і стоянку автотранспорту, гараж з майстернею, художні майстерні для іконописців та для пошиття убрання.

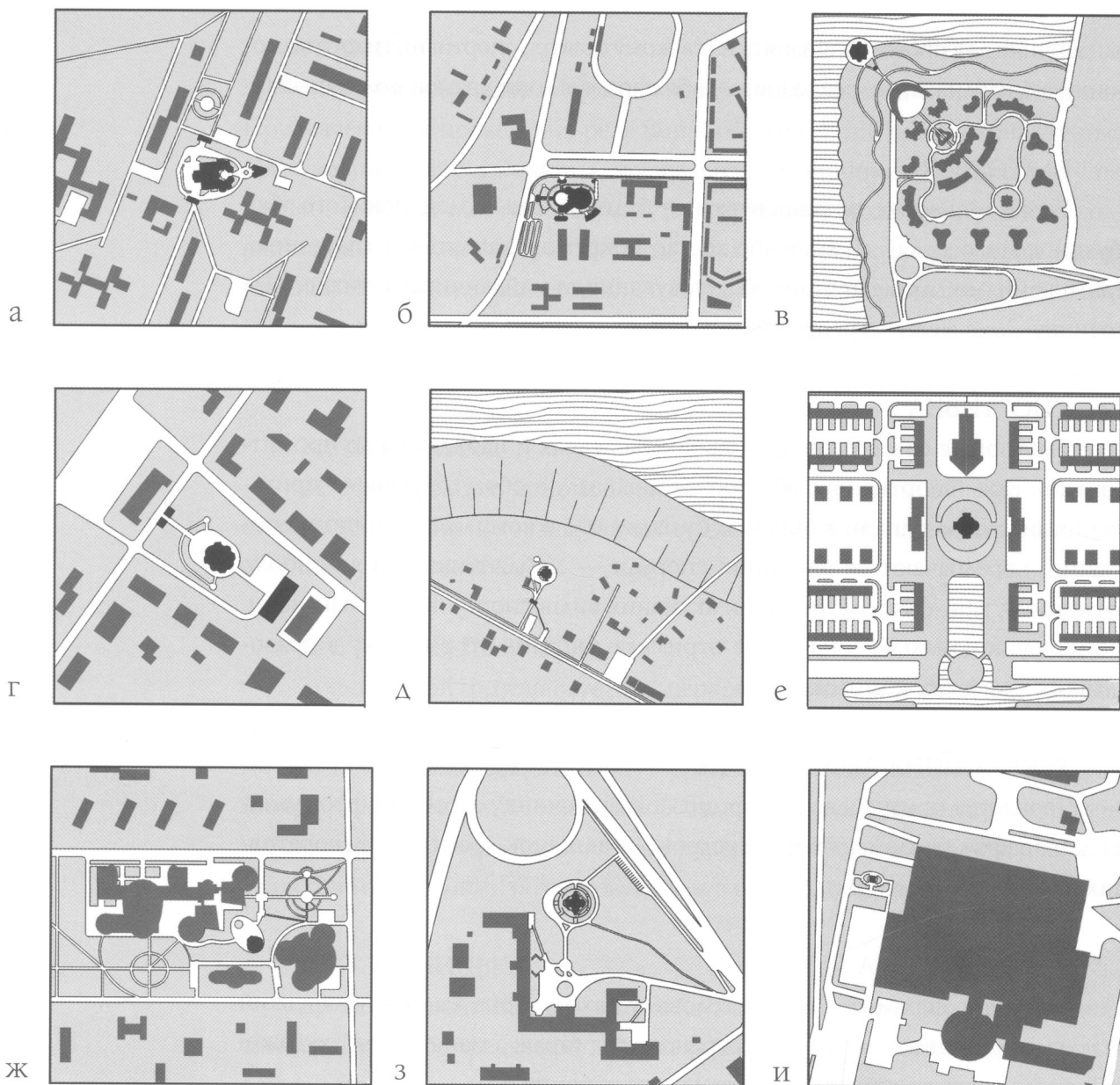
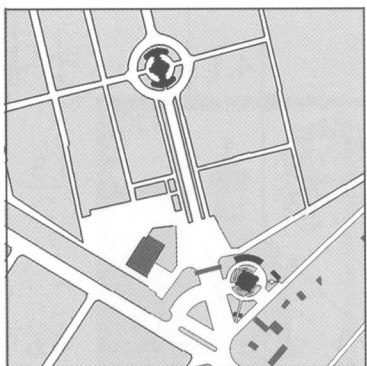

Рис. 43. Розміщення православних храмів і комплексів на селитебній території

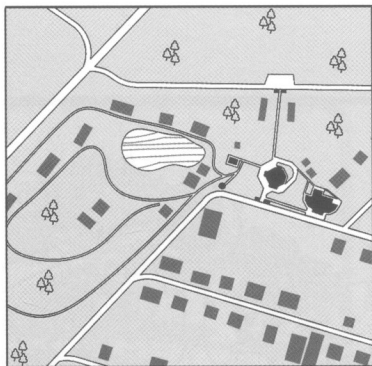
- а.** У планувальній структурі житлового району.
б. У складі центрального планувального району міста.
в. У складі житлового району на березі водойми.
г. У сквері центрального планувального району міста.

- д.** В адміністративному центрі села.
е. У складі громадського центру селища.
ж. У складі навчально-виховного комплексу.
з. На території лікарні.
и. На території виробничого комплексу.

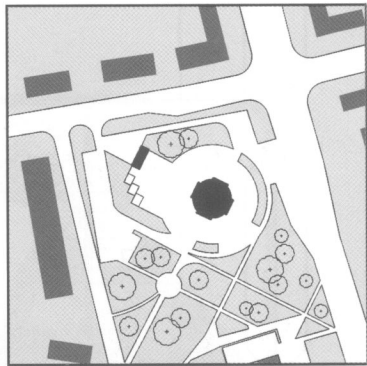
і

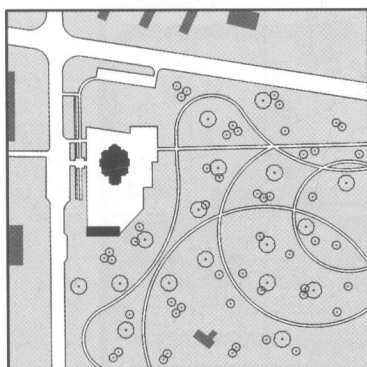
к

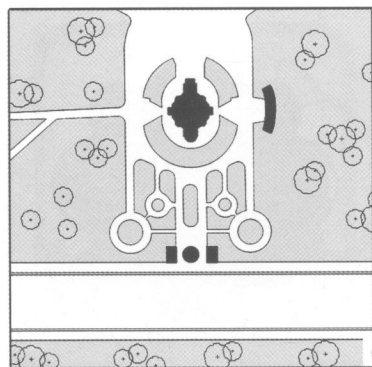
л

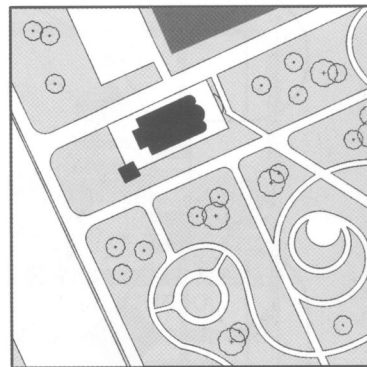
м

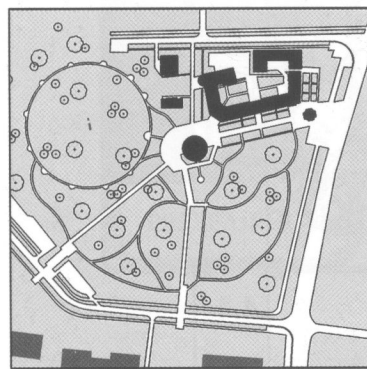
н

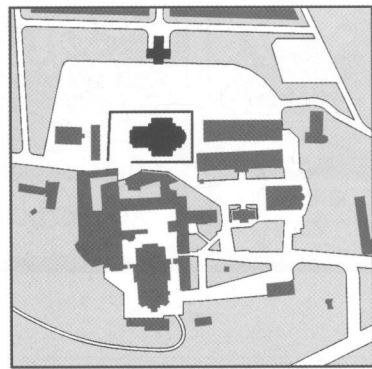
о

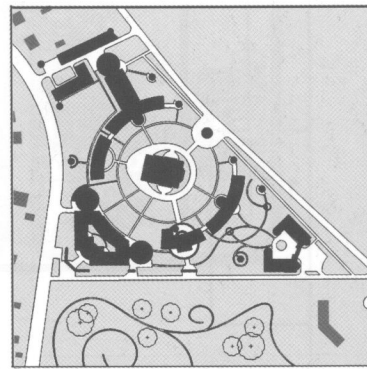
п

р

с

і. На площі перед і на території кладовища.

к. У складі культурно-етнографічного музейного комплексу.

л. У сквері на перетині вулиць.

м. У парковій зоні.

н. У парковій зоні.

о. На магістралі в рекреаційній зоні.

п. У парковій зоні, що примикає до рекреаційної.

р. У складі сакрального комплексу споруд лаври.

с. Монастирський комплекс на околиці села.

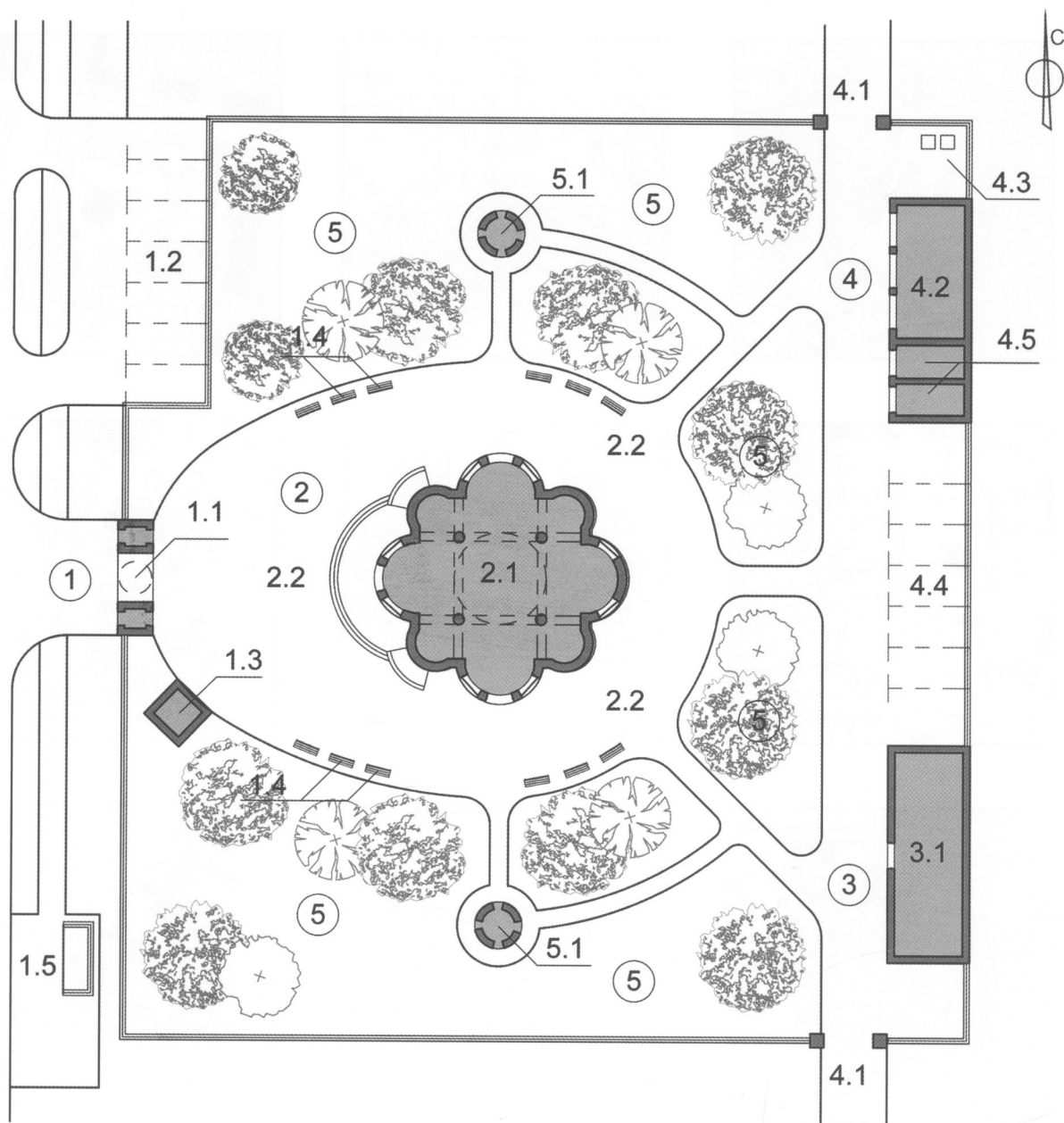

Рис. 44. Схема генерального плану парафіяльного храму

1. Вхідна зона:

- 1.1. Надбрамна дзвіниця або в'їзні ворота;
- 1.2. Автостоянка;
- 1.3. Церковний кіоск;
- 1.4. Лавки для відпочинку;
- 1.5. Зупинка громадського транспорту.

2. Храмова зона:

- 2.1. Церква;
- 2.2. Площа перед церквою і круговий обхід.

3. Допоміжна зона:

- 3.1. Притчевий дім.

4. Господарська зона:

- 4.1. Господарський в'їзд;
- 4.2. Господарський блок з гаражем;
- 4.3. Сміттєзбірник;
- 4.4. Автостоянка;
- 4.5. Туалети для парафіян.

5. Рекреаційна зона:

- 5.1. Альтанка.

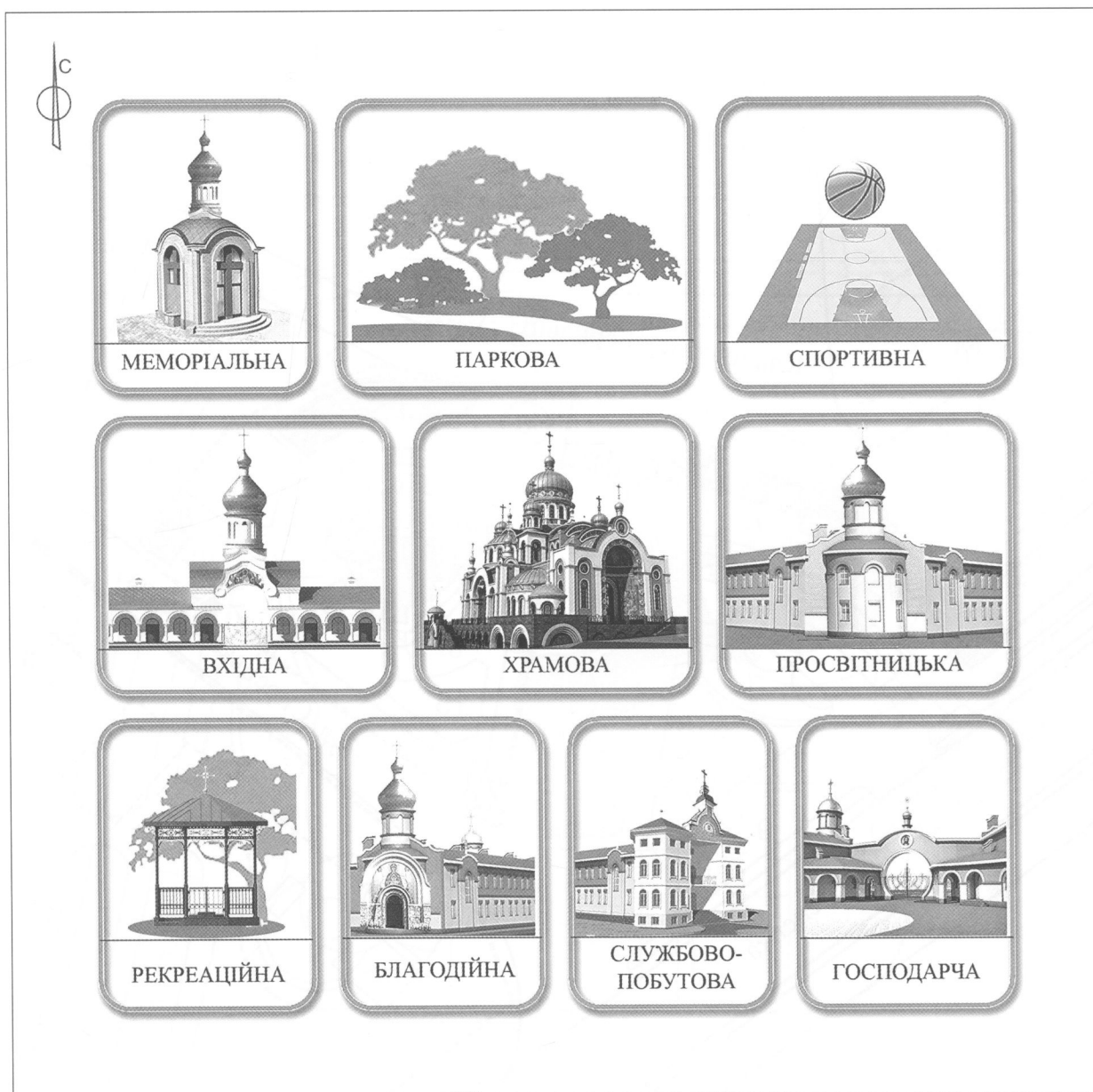

Рис. 45. Схема функціонального зонування території храмового комплексу

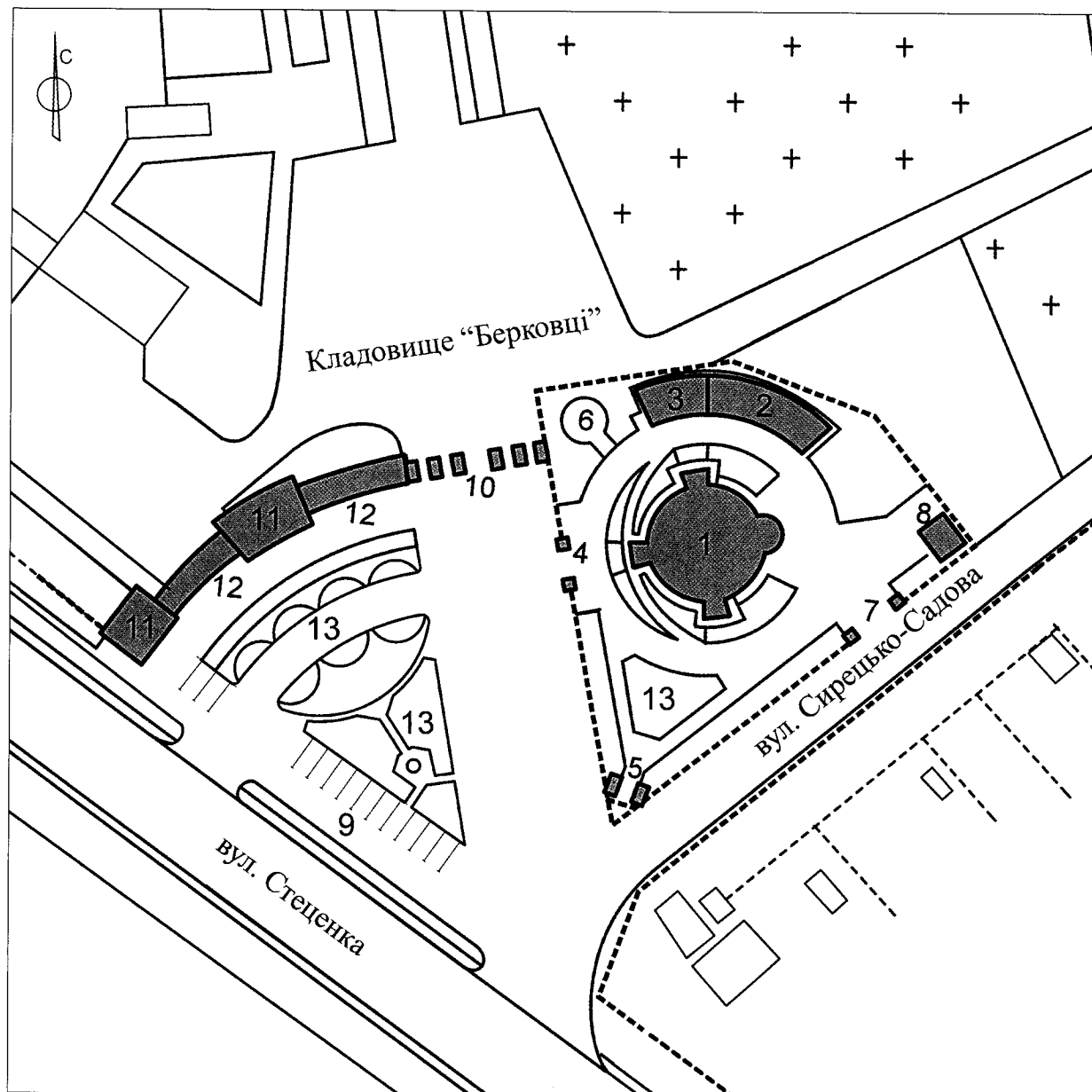

Рис. 46. Схема генерального плану. Храм Святих Апостолів Петра і Павла в Києві

1. Храм.	8. Господарська будівля.
2. Громадський туалет.	9. Автостоянка.
3. Котельня.	10. Вхід на цвинтар.
4. Вхідна група.	11. Торгові павільйони.
5. Надбрамна дзвіниця, святковий вхід.	12. Кіоски.
6. Дитячий майданчик.	13. Рекреаційна зона.
7. В'їзд в господарську зону.	

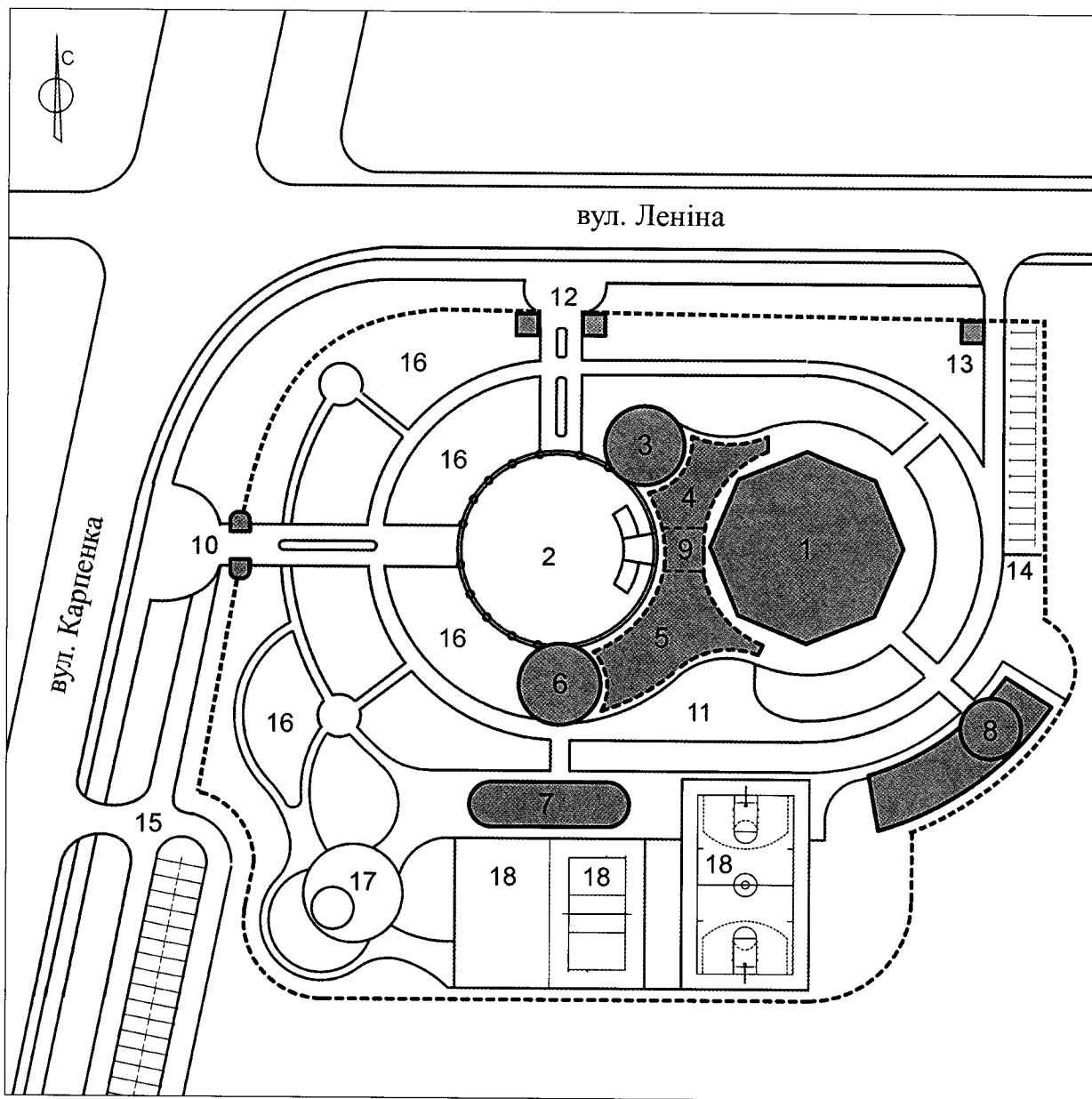

Рис. 47. Схема генерального плану. Храмівий комплекс Семенівського собору в Миколаєві

1. Храм.	10. Вхідна група.
2. Храмова площа з колонадою.	11. Господарський двір.
3. Конференцзал.	12. Вхідна група з кіосками.
4. Недільна школа (в стилібатній частині).	13. Пункт охорони.
5. Трапезна (в стилібатній частині).	14. Службова автостоянка.
6. Дзвіниця.	15. Гостьова автостоянка.
7. Грамадський туалет.	16. Рекреаційна зона.
8. Будинок настоятеля.	17. Дитячий майданчик.
9. Церковна канцелярія (в стилібатній частині).	18. Спортивні майданчики.

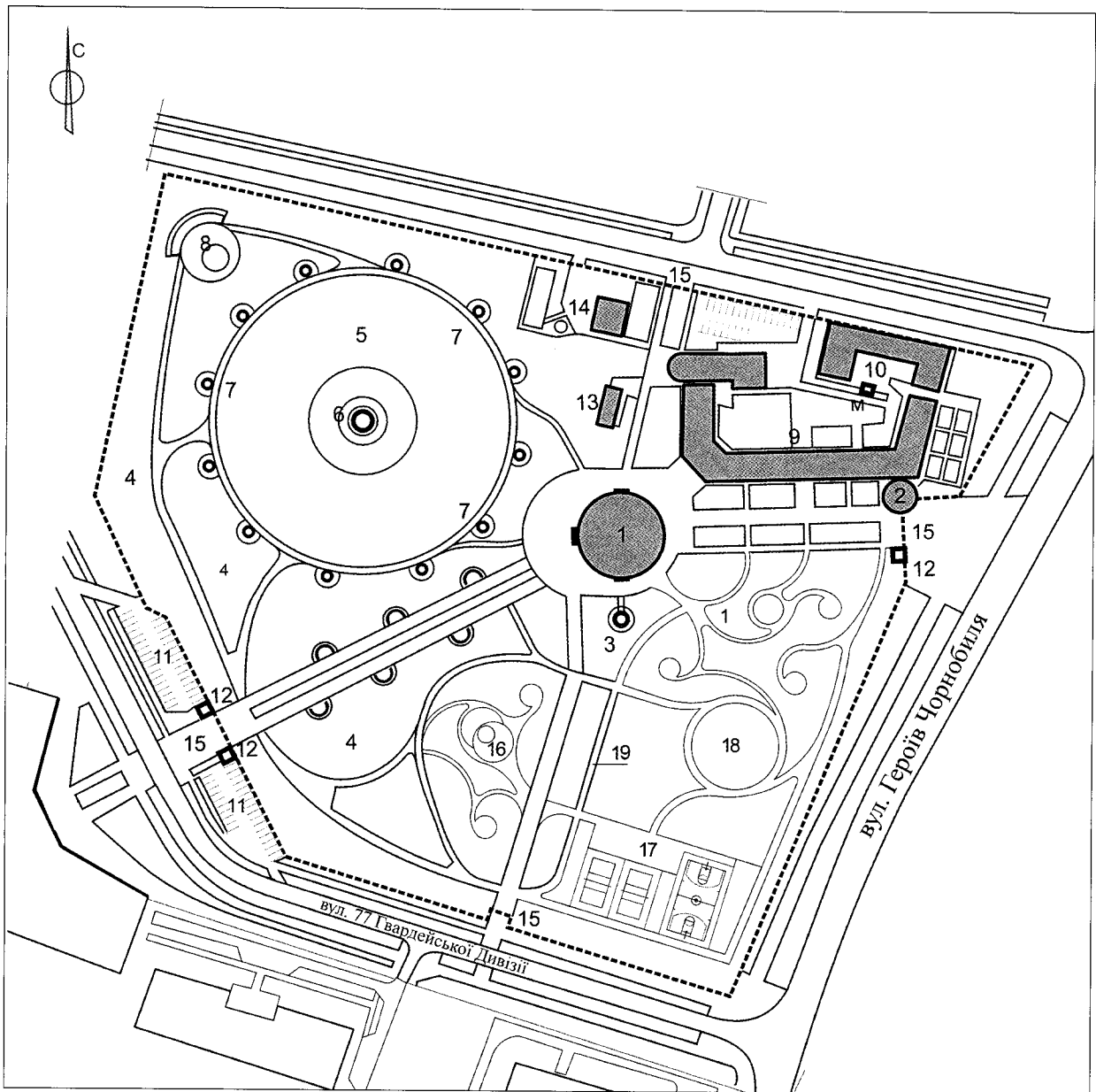

Рис. 49. Схема генерального плану. Свято-Іллінський меморіально-храмовий комплекс на честь 2000-ліття Воскресіння Христового у м. Славутичі

1. Храм.	10. Господарський корпус.
2. Дзвіниця.	11. Гостьові автостоянки.
3. Водохресна альтанка.	12. Кіоски.
4. Паркова зона.	13. Напівпідземний туалет.
5. Престольна галіявина.	14. Житловий будинок настоятеля.
6. Пам'ятний знак Святого Іллі.	15. Вхідна група.
7. Пам'ятні знаки 12-ти Апостолів.	16. Дитячий майданчик.
8. Амфітеатр.	17. Спортивна зона.
9. Адміністративний корпус: трапезна, недільна школа, притчевий дім.	18. Рекреаційна зона.
	19. Меморіальна зона.

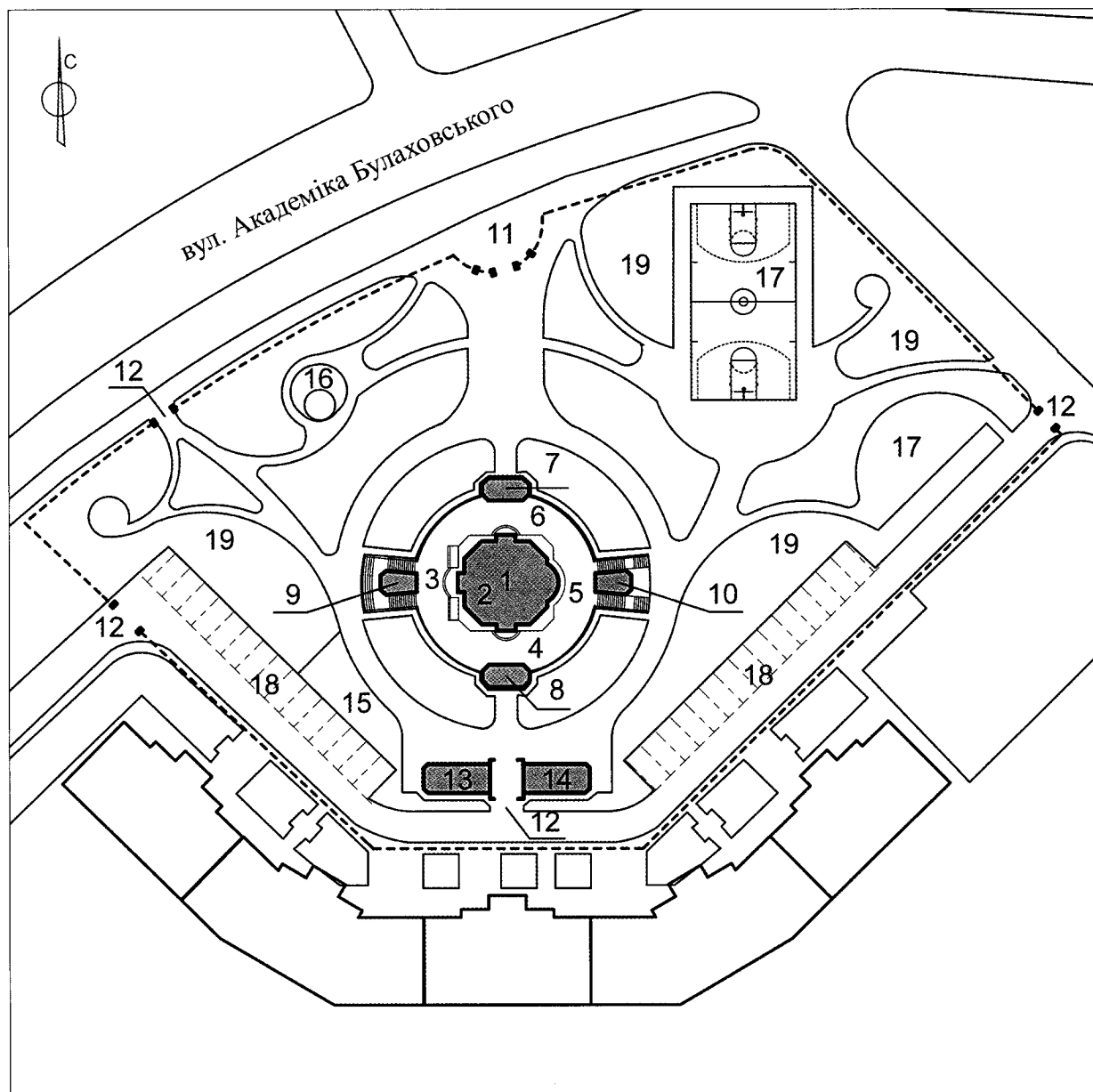

Рис. 50. Схема генерального плану. Храмівий комплекс Сорока Святих Мучеників на вул. Академіка Булаховського в м. Києві

1. Церква «Сорока Святих Мучеників». (Верхній храм).	10. Альтанка з ліфтом.
2. Конференц-зал (в стилібатній частині).	11. Центральна вхідна група.
3. Трапезна (в стилібаті).	12. Вхідна група.
4. Недільна школа (в стилібатній частині).	13. Громадські туалети.
5. Кабінет настоятеля (в стилібатній частині).	14. Майстерні та господарські приміщення.
6. Канцелярія і техн. приміщення (в стилібатній частині).	15. Господарська зона.
7. Дзвонниця.	16. Дитячий майданчик.
8. Каплиця.	17. Спортивний майданчик.
9. Альтанка з джерелом.	18. Гостьова автостоянка.
	19. Зона рекреації.

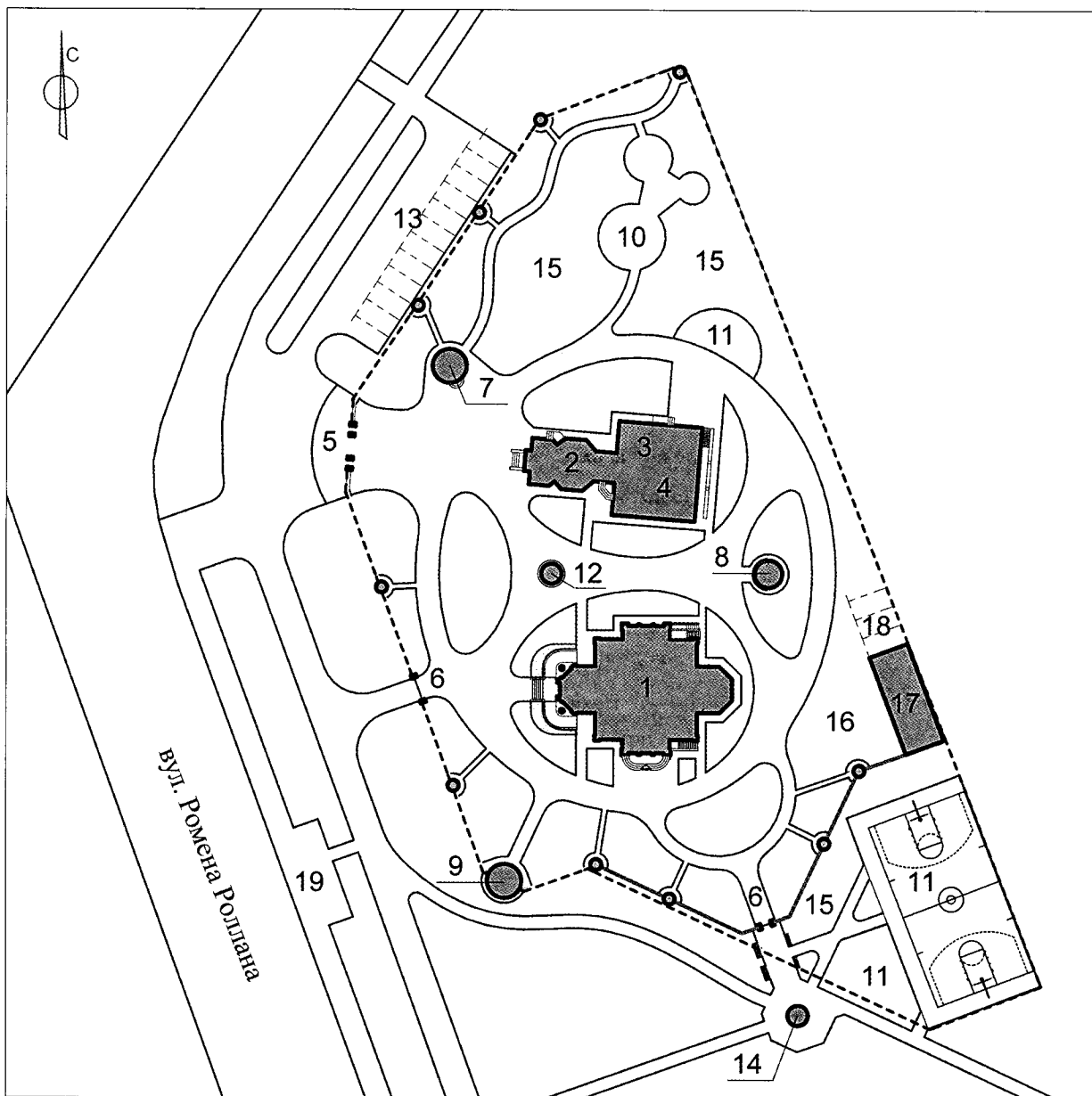

Рис. 51. Схема генерального плану. Храмівий комплекс «Введення в храм Пресвятої Богородиці» на бульварі Романа Роллана, 10а в м. Києві

1. Церква Ікони Божої «Введення в Храм Пресвятої Богородиці».	10. Дитячий майданчик.
2. Каплиця.	11. Спортивний майданчик.
3. Недільна школа, трапезна (на першому поверсі).	12. Фонтан.
4. Прочанська (на другому поверсі).	13. Гостьова автостоянка.
5. Центральна вхідна група.	14. Бювет.
6. Вхідна група.	15. Зона рекреації.
7. Церковна крамниця.	16. Господарська зона.
8. Ротонда-альтанка.	17. Майстерні з гаражем.
9. Туалет.	18. Службова автостоянка.
	19. Зупинка громадського транспорту.

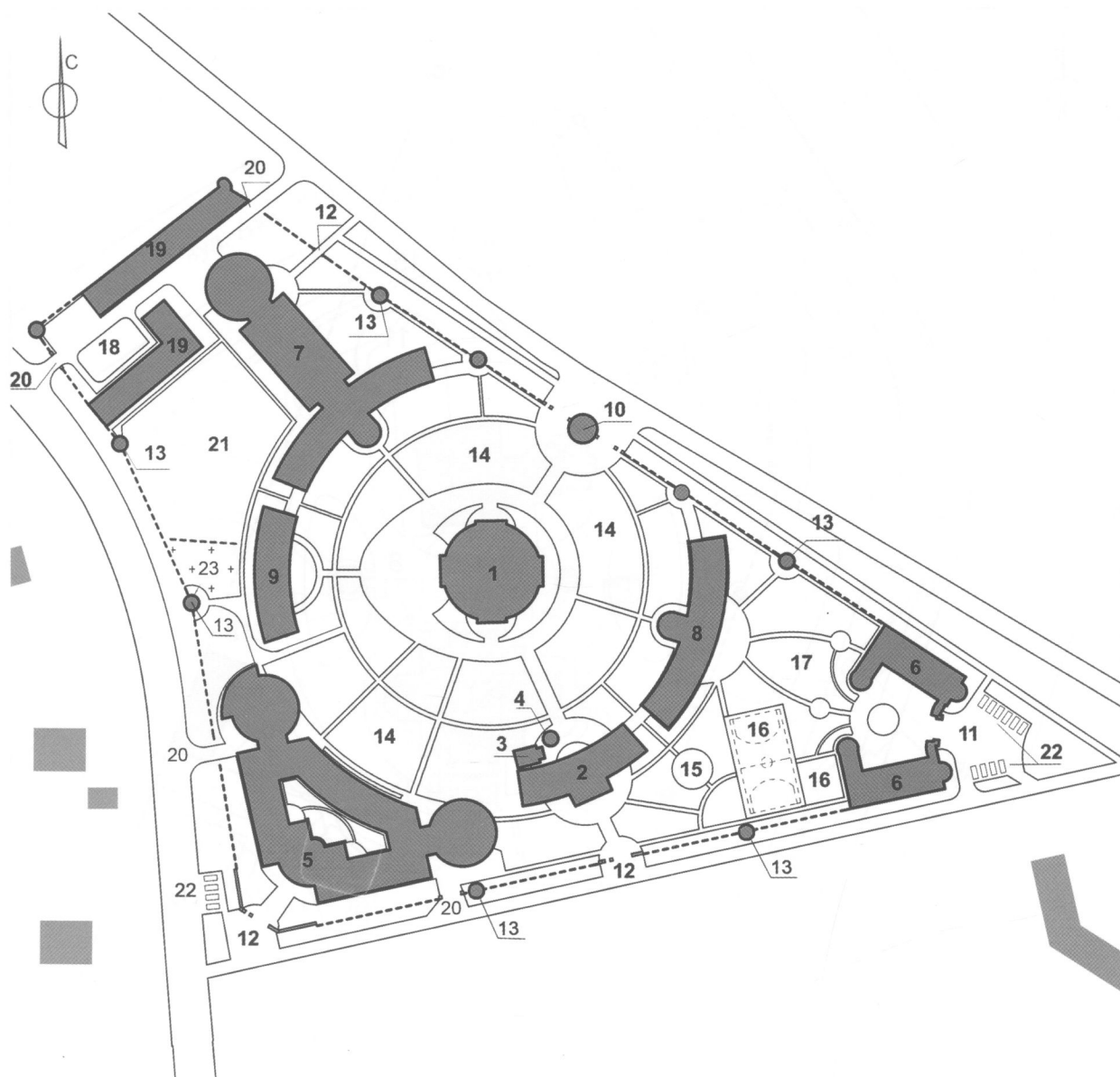

Рис. 52. Схема генерального плану. Свято-Троїцький жіночий монастир у с. Березова Рудка Полтавської обл.

1. Храм з дзвіницею.	13. Каплиця.
2. Парафіяльний храм з трапезною.	14. Паркова зона — фруктовий сад.
3. Купальня.	15. Дитячий майданчик.
4. Колодязь.	16. Спортивний майданчик.
5. Дім милосердя з трапезною та каплицею.	17. Рекреаційна зона.
6. Прочанська з трапезною та каплицею.	18. Господарський двір.
7. Монастирські келії з трапезною та каплицею.	19. Господарський корпус з гаражем, майстернями і складськими приміщеннями.
8. Недільна школа.	20. Господарський в'їзд.
9. Будинок настоятеля з прибудинковою каплицею.	21. Город.
10. Вхідна група з надбрамним храмом.	22. Гостьові автостоянки.
11. Вхідна група з пунктом охорони.	23. Місця для поховань.
12. Вхідна група.	

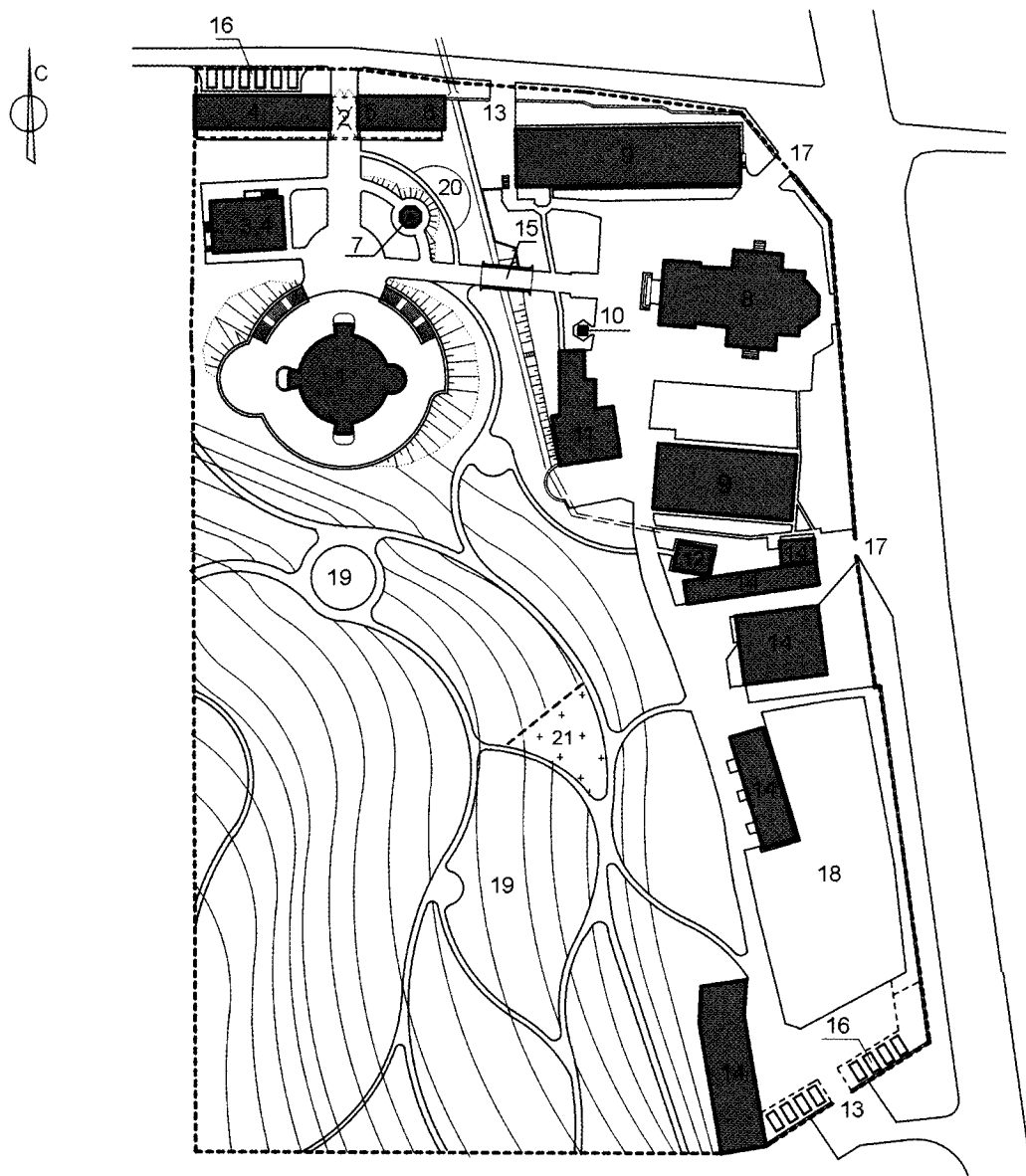

Рис. 53. Схема генерального плану. Спасо-Преображенський храмовий комплекс Свято-Борисо-Глібського жіночого монастиря в с. Водяне Харківської обл.

1. Парафіяльний храм.	12. Прочанська.
2. Вхідна група з надбрамною дзвіницею.	13. Господарський в'їзд.
3. Келія ігумені.	14. Господарські будівлі.
4. Прочанська.	15. Міст.
5. Крамниця з іконами.	16. Автостоянка.
6. Туалети для парафіян.	17. В'їзд на територію монастиря.
7. Голгофа (Накритий альтанкою хрест).	18. Город.
8. Монастирський храм.	19. Рекреаційна зона.
9. Монастирські келії з трапезною.	20. Дитячий майданчик.
10. Альтанка з криницею.	21. Місця для поховань.
11. Трапезна.	

Особливості проектування реконструкції сакральних будівель і споруд

Реконструкція — це докорінна зміна архітектурної форми — окремих будівель і споруд або їх комплексів; приведення їх у відповідність до сучасних вимог функціональності, архітектурно-просторової організації, інженерно-технічного забезпечення та комфортності [1]. Щодо наших об'єктів проектування (храм або храмовий комплекс) — метою реконструкції може бути зміна об'ємно-просторової і планувальної структури будівлі храму, а також радикальна зміна планувальної структури території, на якій розташовано храм, або території храмового комплексу для функціональної оптимізації її використання. Умови, за яких виникає необхідність реконструкції, можна розділити на наступні:

містобудівні — зміна містобудівної цінності території, коли з'являється можливість використання прилеглої до храму території (іноді разом з малоцінною забудовою, що підлягає знесенню) для розширення, благоустрою та нового будівництва з сакральною метою;

соціальні — зміна суспільного попиту, пов'язана з відродженням Української православної церкви (після тривалого періоду стагнації), яка виражається в помітному збільшенні кількості парафіян і активнішому відвідуванні сакральних споруд;

технологічні — зміни державних будівельних норм і правил у частині, де йдеться про створення найбільшого комфорту експлуатації сакральних споруд та забезпечення протипожежних заходів.

Фізичний знос — втрата будівлею сакрального призначення первісних техніко-експлуатаційних якостей під впливом природно-кліматичних й геологічних умов, часу, експлуатаційних навантажень;

неможливість інженерного обладнання сакральної будівлі, забезпечити технологічні потреби її експлуатації;

часткова втрата елементів або частин будівлі внаслідок діяльності людини (визначається відсотками зносу різних елементів будівлі).

Моральний знос — застарілість типів, параметрів (місткість, площа), об'ємно-планувальних рішень сакральної будівлі, її обладнання, оздоблення, художньо-стильових особливостей архітектури. Визначається невідповідністю експлуатаційних характеристик сучасним вимогам норм будівельного проектування за параметрами:

- недоліки планувального рішення;
- невідповідність огорожуючих конструкцій чинним нормативам по теплозбереженню;
- невідповідність конструкцій стінових огорожень звукоізоляції, гідроізоляції та інших вимог комфорту експлуатації;
- невідповідність об'ємно-просторового рішення внутрішнього простору та інтер'єрних оздоблювальних матеріалів акустичному комфорту (геометрична акустика);
- відсутність або недостатні експлуатаційні якості інженерних систем або окремих видів інженерного забезпечення будівлі церкви.

Незалежно від вищеперелічених умов слід насамперед зупинитися на завданнях з реконструкції сакральних будівель і споруд в історичному середовищі [48].

До них належать такі:

- відновлення зовнішнього вигляду сакральної споруди з впорядкуванням планувальної структури без зміни чи розширення функції;
- збереження зовнішнього вигляду будівлі з переплануванням під нові потреби і вимоги нормативних документів;
- стилістична відповідність прибудованих (надбудованих) об'ємів з використанням пропорційної будови та деталей сакральної споруди, що реконструюється;
- утворення загального стилістичного рішення за допомогою сучасних архітектурно-конструктивних рішень і будівельних матеріалів при розширенні функції та створенні сакральних комплексів.

Важливим етапом проектування є вибір виду реконструкції сакральних будівель і споруд, оскільки вид реконструкції визначає методику проектування.

Види реконструкції сакральних споруд: збереження, відновлення, перетворення, перебудова [47].

Збереження (містобудівна консервація):

- реставрація існуючих пам'яток сакрального будівництва;
- реставрація окремих елементів сакральних містобудівних комплексів;
- введення прихованих інженерних мереж для забезпечення повноцінного функціонування об'єкту.

Відновлення:

- в старих історичних формах;
- з частковою консервацією фрагментів або частин сакральної будівлі з метою демонстрації історичних фрагментів;

– повне відновлення пам'яток архітектури за матеріалами історичних досліджень*;

– відновлення з частковим розширенням функції.

Перетворення:

– збереження основи історичного планування;

– збереження основи об'ємно-просторових співвідношень;

– часткове впорядкування функціональної схеми будівлі (комплексу) для оптимізації сучасних потреб експлуатації;

– повернення функції будівлі сакральної споруди після її експлуатації за іншим призначенням;

– утворення оптимального середовища для функціонування пам'ятки сакральної архітектури.

Перебудова:

Зі збереженням об'єму:

– повна або часткова заміна інженерного обладнання;

– введення сучасних матеріалів та елементів для поліпшення тепло-технічних, акустичних, звукоізоляційних, гідроізоляційних характеристик, що поліпшують комфорт експлуатації;

– зміна зовнішнього опорядження фасадів;

– зміна внутрішнього інтер'єрного рішення;

– використання об'ємів будівлі, що не експлуатувалися, для розширення функціональних можливостей храму.

З розширенням об'єму:

– будівництво нових корпусів та елементів містобудівного сакрального комплексу;

* За наявності історично обумовлених місць розташування сакральних споруд з «намоєними» ділянками, на яких частково або повністю втрачені будівлі.

– прибудова елементів об'єму храму під нові додаткові функції або за-
для розширення місткості храму;

– надбудова храму або елементів храмового комплексу для покращен-
ня експлуатаційних можливостей, впорядкування об'ємно-просторового рі-
шення з приведенням архітектурних рішень до стильової та композиційної
єдності;

– комбінування перелічених методів.

Докорінна перебудова:

– зміна об'ємно-просторового та планувального рішення на основі су-
часного функціонального призначення складових елементів сакрального
комплексу, впровадження нових конструктивних рішень, оздоблювальних
матеріалів;

– створення нового храмового комплексу з розширенням функціо-
нальних можливостей з включенням існуючих будівель, які підлягають рес-
таврації або реконструкції.

Обираючи вид реконструкції треба враховувати, крім особливостей
кожного виду, основні методичні положення, загальні для всіх видів, а саме,
рівні модернізації та засоби формування зовнішнього образу.

РІВНІ МОДЕРНІЗАЦІЇ САКРАЛЬНИХ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД

Планувальне впорядкування: перерозподіл площ без зміни основної
функції і об'ємно-просторового рішення.

Розвиток основної функції (збільшення місткості): використання су-
міжних приміщень (підвалів, горищ, підсобних приміщень); приєднання
існуючих приміщень іншого функціонального призначення; прибудова но-
вих об'ємів (корпусів, блоків).

Збереження і розширення функціональних можливостей будівлі:

створення сакральних комплексів, включення до їх складу нових споруд та приміщень.

Технічне переоснащення: заміна технологічного устаткування; заміна інженерного обладнання.

ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОГО ОБРАЗУ ПРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ САКРАЛЬНИХ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД

Збагачення силуету: надбудова додаткових рівнів, куполів дзвіниці, зміна форми покрівлі, куполу бані.

Зміна об'ємно-просторового образу: прибудова корпусів, вставок, переходів, організація багаторівневих просторів.

Збагачення пластики огорожувальних конструкцій: заміна елементів конструктивної системи фасадів (вентильовані, енергозберігаючі, вітражні); введення додаткових елементів фасадів у різних площинах; повна або часткова заміна оздоблювальних матеріалів, їх фактури; збагачення колористики будівлі; застосування художньо-декоративних елементів (мозаїчних, керамічних панно, тощо).

СТРУКТУРА ОЦІНКИ ЯКОСТІ БУДІВЛІ, ЯКА ВИЗНАЧАЄ НЕОБХІДНІСТЬ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ЇЇ ОБСЯГИ:

Комфортність.

Гігієнічний комфорт: тепло-вологісний режим; температура повітря; температура огорожувальних поверхонь; коливання температур; чистота повітряного середовища; вентиляція, інсоляція приміщень, аерація забудови.

Звуковий комфорт: акустика, звукоізоляція, шумозахист.

Зоровий комфорт.

Функціональний комфорт: функціонально-технологічні зв'язки; повнота складу приміщень; площі приміщень та їх конфігурація; технологічне обладнання; інженерне забезпечення.

Безпека і капітальність: міцність і стійкість; пожежо- і вибухобезпечність; довговічність; ремонтпридатність.

Раціональність і економічність: первинні кап. вкладення в реконструкцію; експлуатаційні витрати; обслуговування; експлуатація об'єктів та території.

Характеристика об'єкту реконструкції:

історія об'єкту (рік будівництва, автор, забудовник, функціональне призначення, цінність фасадів, особливості прилеглих об'єктів (охоронна зона, зона регульованої забудови);

містобудівна ситуація (цінність території, тип навколишньої забудови, характер розміщення будівлі та наявність територіальних резервів розвитку);

об'ємно-планувальні якості (планувальне, об'ємно-просторове рішення, місткість храму, наявність додаткових функцій);

естетичні характеристики будівлі (композиція фасаду, колір, декор, опорядження, силует і т. ін.);

технічні та експлуатаційні характеристики.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ВИКОНАННЯ ПРОЕКТНИХ РОБІТ РЕКОНСТРУКЦІЇ САКРАЛЬНИХ БУДІВЕЛЬ

Етап 1. Передпроектне дослідження:

- аналіз соціальних вимог і умов реконструкції;
- візуальне ознайомлення з об'єктом;
- аналіз сформованих містобудівних умов;

- обміри та фотофіксація;
- вивчення наявної проектно-кошторисної документації;
- вивчення звіту про результати обстеження стану реконструкцій;
- зіставлення параметрів будівлі, що реконструюється, з існуючими нормами та сучасними проектами аналогами;
- визначення мети, задач та напрямку реконструкції й можливої реставрації;
- складання технічного завдання на реконструкцію.

Етап 2. Проектування реконструкції

Метод: Варіантний пошук на основі творчого усвідомлення результатів проведених передпроектних досліджень.

Стадії проектування:

1. *«Передпроектна пропозиція»*: розробляється принципова модель реконструкції з урахуванням цілого комплексу факторів, що виявлені у передпроектних дослідженнях.

Пропонуються подальші перспективи розвитку об'єкту.

2. *«Проект»*: розробляються конкретні рішення по всіх аспектах проектування реконструкції та проекту організації будівництва.

Реконструктивні заходи спрямовуються на реалізацію головної концептуальної ідеї.

Погоджується проектно-кошторисна документація та затверджується проект.

3. *«Робоча документація»*: розробляються детальні робочі креслення для виконання будівельних робіт.

Етап 3. Авторський нагляд за проведенням будівельних робіт.

Питання до частини III

1. Охарактеризуйте сутність проблеми індивідуалізації архітектурного образу православного храму в рамках канонів і традицій, назвіть основні положення.
2. Назвіть головні принципи містобудівного розташування православних храмів.
3. Змалюйте основні типи православних храмів і архітектурних комплексів.
4. Назвіть основні складові архітектурної споруди храмових комплексів.
5. Намалюйте основні схеми зонування і функціональних зв'язків храмових комплексів різного розміру та призначення.
6. Назвіть принципові планувальні відмінності міських храмових комплексів і монастирів.
7. На що треба спиратися архітектору у пошуках індивідуального архітектурного образу храму? Яким чином це залежить від типології храму?
8. Охарактеризуйте архітектурно-художню самобутність православного храму.
9. Які основні канонічні вимоги до планування та об'ємно-просторової композиції православного храму?

10. Яким чином використовувати при проектуванні православного храму сучасні архітектурні конструкції? Які саме і для чого?
11. Яким чином використовувати при проектуванні православного храму сучасні оздоблювальні матеріали і мистецькі техніки? Які саме і для чого?
12. Назвіть містобудівні аспекти та особливості розташування православних будівель і споруд.
13. Назвіть мету і умови, за яких виникає необхідність реконструкції сакральних будівель.
14. Назвіть завдання, які потрібно вирішити при реконструкції сакральної будівлі в історичному середовищі.
15. Назвіть види реконструкції і охарактеризуйте їх.
16. Які рівні модернізації при реконструкції сакральних будівель ви знаєте.
17. Назвіть засоби формування зовнішнього образу при реконструкції сакральних будівель.
18. Що таке характеристика об'єкту реконструкції та її зміст.
19. Назвіть послідовність виконання простих робіт реконструкції, а також стадії проектування.

Досвід проектування і реалізації

Трепетне ставлення до церковних будівель, як до пам'яток архітектури виховалося в архітекторів зі студентської лави, не зважаючи на всі перипетії у відносинах Церкви і Держави.

Вивчення пам'яток сакральної архітектури виховувало культуру їх сприйняття і сприяло підвищенню професійного рівня архітекторів.

Авторський досвід проектування дозволив сформулювати деякі правила, пов'язані з алгоритмом творчого проектного процесу.

Їх ми розглядали в розділі «У пошуках архітектурно-художнього образу».

Пошук нових оригінальних образних рішень і композиційних схем храму можливий при глибокому розумінні православних канонів та їх впливу на його функціонально-технологічну, архітектурно-планувальну, об'ємно-просторову і художню складові.

Однак практика свідчить, що архітектура, наскільки б вона не була символічною, не може оминати притаманні їй закони.

Сучасні будівельні матеріали і техніка дозволяють використовувати вільні форми. Але водночас не можливо надихатися тільки конструкцією. Завдання архітектора-новатора знайти компроміс між традиційними і новими формами.

Вивчення старовинної архітектури, розуміння її краси та ширості не повинно призводити до наслідування її простим копіюванням старих форм, а повинно допомогти створювати нові, у яких так само широко втілювалася б ідея, заради якої зведена будівля.

І тут ми повертаємося до образу храму. Якщо будівля — наочний образ функції, то храму повинна бути притаманна святість, натхненність, яку віруючі відчують, коли заходять до храму.

Завдяки дотриманню пропорцій досягається ефект величі, і внутрішній простір храму підносить й підкорює.

Найбільш вигравшне розташування храму — коли він відкритий з усіх боків і оточений вільним простором. Але на практиці нерідко доводиться пов'язувати характер, масштаб і матеріал храмової будівлі із сусідніми і навколишніми будівлями.

Про спадкоємність традицій дуже влучно висловлювався А. В. Щусєв: «Не копіювати всілякі профільки, хрестики та інші дрібниці і надавати їм «дешеву культурність», а творити вільно, запам'ятовуючи тільки загальну ідею, силует будівлі та його зв'язок з місцевістю».

Питання вирішення образу — одне з найважчих й базових.

Архітектурний образ храму — це чітка й зрозуміла архітектурна ідея, виразність і пластичність, нерозривна єдність матеріального і духовного, синтез мистецтв як засіб створення архітектурно-художнього твору, простота як головна властивість величі.

Зрештою, будь-який твір архітектури (у даному випадку — храм), насправді, завжди висловлює емоції, особисті погляди архітектора і духовне середовище, яке його оточує.

В останньому розділі представлені проекти, в яких найбільш повно реалізувалися авторські ідеї, серед них вже побудовані або ті, що знаходяться в процесі будівництва. Це каплиці і церкви, парафіяльні храми і кафедральні собори, духовні комплекси і монастирі.

Ці роботи відображають принципові рішення по формуванню архітектурного образу православних споруд.

Автор не тільки спирався на історично сформовану стилістику храмової архітектури, але й намагався привнести своє творче бачення цих архітектурних образів у сучасних умовах. Повний список проектів наводиться в кінці розділу.

В останньому розділі представлені проекти, в яких найбільш повно реалізувалися авторські ідеї, серед них вже побудовані або ті, що знаходяться в процесі будівництва. Це каплиці і церкви, парафіяльні храми і кафедральні собори, духовні комплекси і монастирі.

Ці роботи відображають принципові рішення по формуванню архітектурного образу православних споруд.

Автор не тільки спирався на історично сформовану стилістику храмової архітектури, але й намагався привнести своє творче бачення цих архітектурних образів у сучасних умовах. Повний список проектів наводиться в кінці розділу.

Авторські архітектурні проекти

Храмовий комплекс Ікони Божої Матері Живоносне Джерело

Реконструкція з надбудовою, прибудовою і новими будівлями

Проектування 1996–2011. Реалізація з 1997

Київ, Святошинський район, вул. Симиренка 12

Храм

місткість: 1100 *уклінних*

в т. ч. верхнього: 800 і нижнього: 300

загальна площа: 2300 *кв. м*

в т. ч. житла: 284 *кв. м*

будівельний об'єм: 9632 *куб. м*

в т. ч. надземний: 7052 *куб. м*

підземний: 2580 *куб. м*

Парафіяльний будинок

загальна площа: 533,2 *кв. м*

будівельний об'єм: 1730 *куб. м*

в тому числі:

Недільна школа

загальна площа: 268,7 *кв. м*

будівельний об'єм: 865 *куб. м*

Прочанська

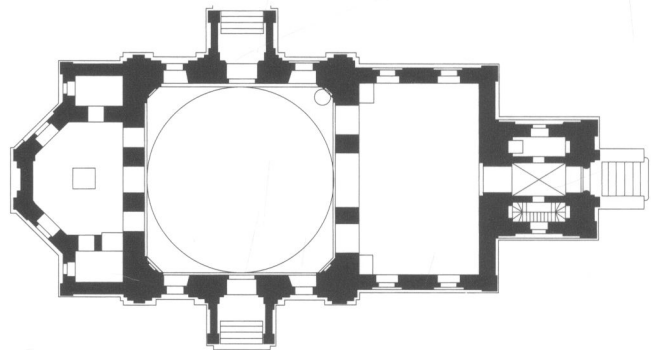
загальна площа: 131,2 *кв. м*

будівельний об'єм: 432 *куб. м*

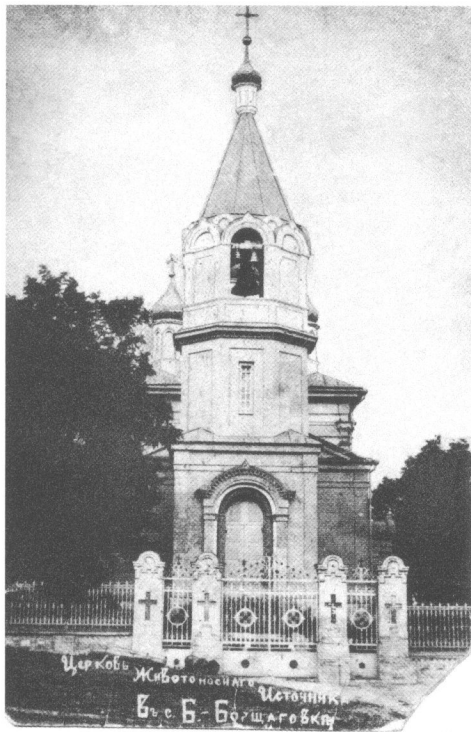
Майстерні

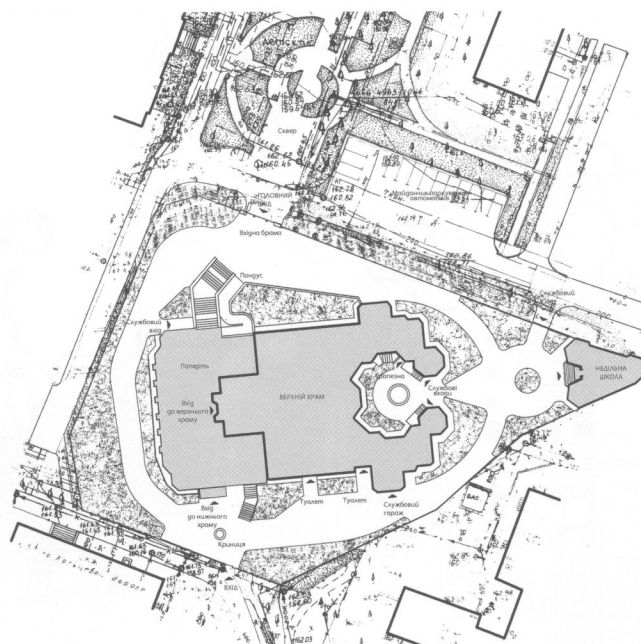
загальна площа: 133,3 *кв. м*

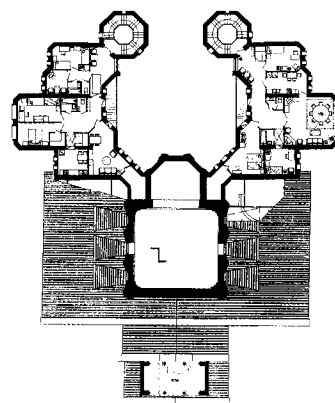
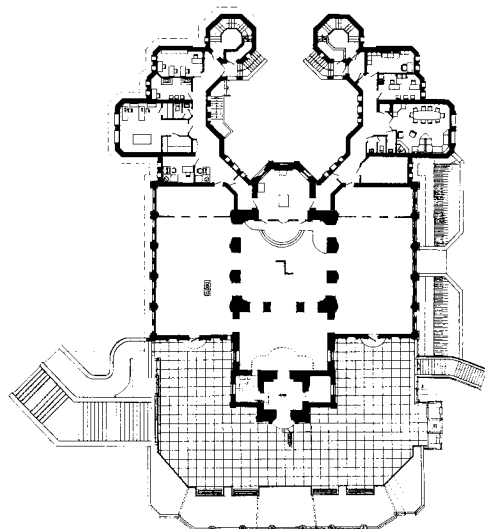
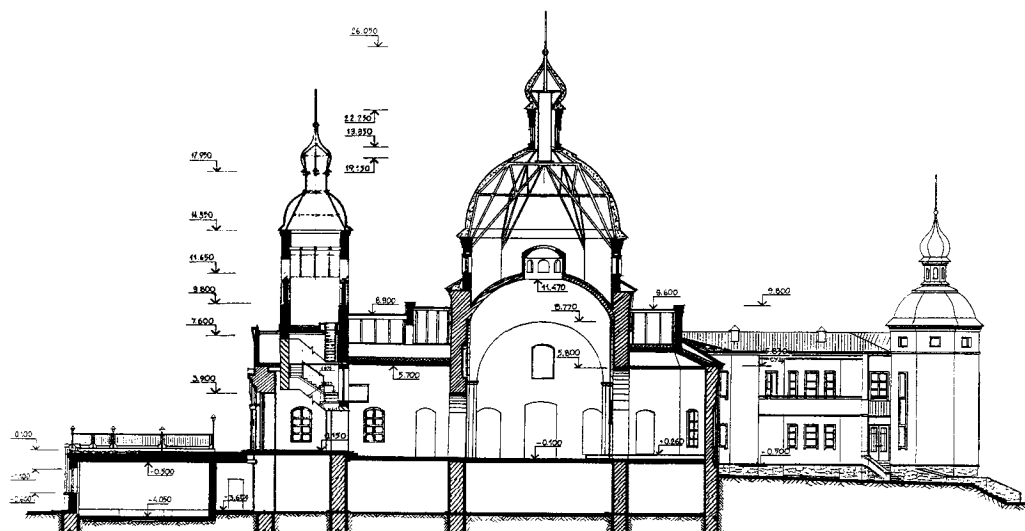
будівельний об'єм: 443 *куб. м*

Первинний вигляд храму

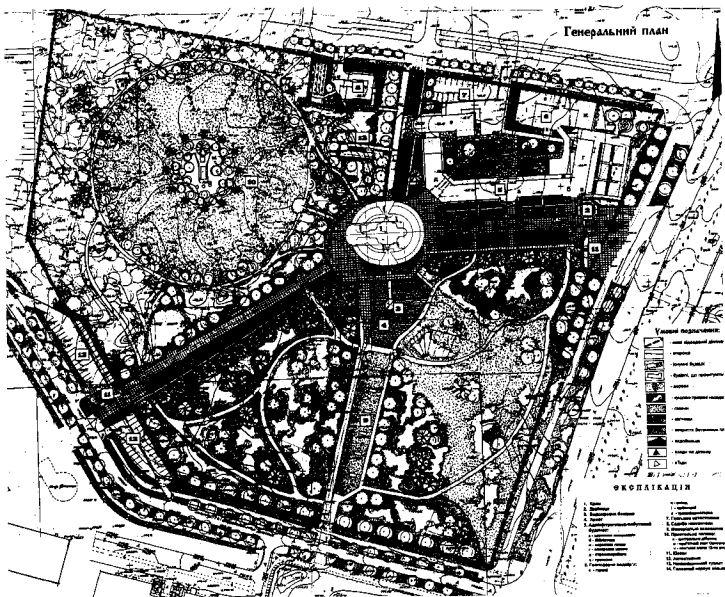

Свято-Іллінський меморіально-храмовий комплекс на честь 2000-ліття Воскресіння Христового

Проект: 1996. Реалізація: з 1999 містобудівної концепції*

Славутич Київської обл.

Храм

місткість: 400 *уклінних*

загальна площа: 254 *кв. м*

будівельний об'єм: 5490 *куб. м*

Дзвіниця

загальна площа: 45 *кв. м*

будівельний об'єм: 1330 *куб. м*

Водохресна альтанка

загальна площа: 55 *кв. м*

будівельний об'єм: 530 *куб. м*

Адміністративно-господарська будівля:

Трапезна

загальна площа: 868 *кв. м*

будівельний об'єм: 4990 *куб. м*

Прочанська

загальна площа: 1293 *кв. м*

будівельний об'єм: 3415 *куб. м*

Церковна канцелярія

загальна площа: 831 *кв. м*

будівельний об'єм: 3530 *куб. м*

Бібліотека

загальна площа: 351 *кв. м*

будівельний об'єм: 2240 *куб. м*

Церковна крамниця

загальна площа: 196 *кв. м*

будівельний об'єм: 685 *куб. м*

Недільна школа

загальна площа: 498 *кв. м*

будівельний об'єм: 3660 *куб. м*

Всього

загальна площа: 4037 *кв. м*

будівельний об'єм: 18520 *куб. м*

Господарські будівлі:

Гаражі

загальна площа: 111 *кв. м*

будівельний об'єм: 640 *куб. м*

Майстерні

загальна площа: 177 *кв. м*

будівельний об'єм: 1010 *куб. м*

Складські та технічні приміщення

загальна площа: 138 *кв. м*

будівельний об'єм: 780 *куб. м*

Всього

загальна площа: 426 *кв. м*

будівельний об'єм: 2430 *куб. м*

Житловий будинок настоятеля

загальна площа: 300 *кв. м*

будівельний об'єм: 1300 *куб. м*

Громадський туалет

загальна площа: 110 *кв. м*

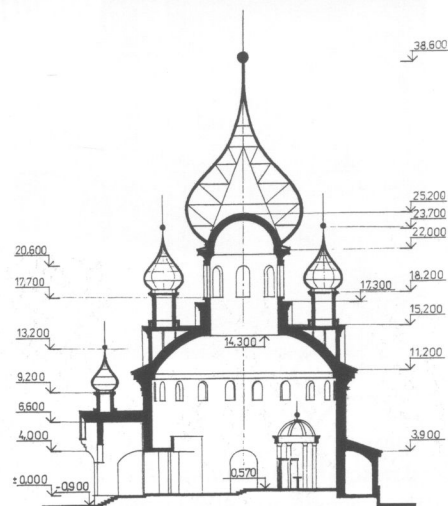
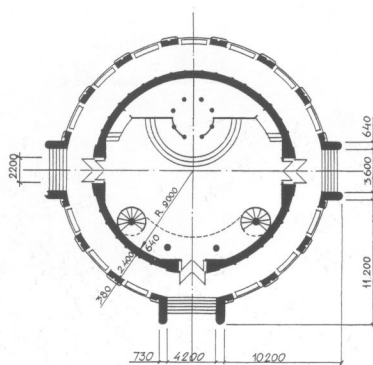
будівельний об'єм: 550 *куб. м*

Всього по Храмовому комплексу

загальна площа: 2537 *кв. м*

будівельний об'єм: 30580 *куб. м*

* На наступному етапі проектування, продовженому в 1998 р., була збережена містобудівна концепція забудови, функціональне зонування та рішення генерального плану. Принципової зміни зазнало архітектурно-художнє рішення головної церкви храмового комплексу.

Храм Святого Пророка Божого Іллі

Проект: * 1998–2008. Реалізація: з 1999

Славутич, Київської обл.

Храм

місткість: 500 *уклінних*

в т. ч. верхнього: 400 *уклінних*

нижнього: 100 *уклінних*

загальна площа: 560 *кв. м*

в т. ч. верхнього: 260 *кв. м*

нижнього:

з обслуговуючими приміщеннями: 300 *кв. м*

будівельний об'єм: 5600 *куб. м*

в т. ч. верхнього: 4520 *куб. м*

нижнього:

з обслуговуючими приміщеннями:

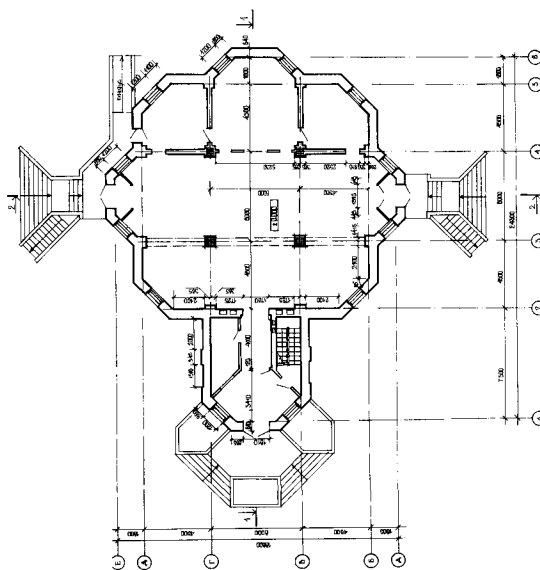
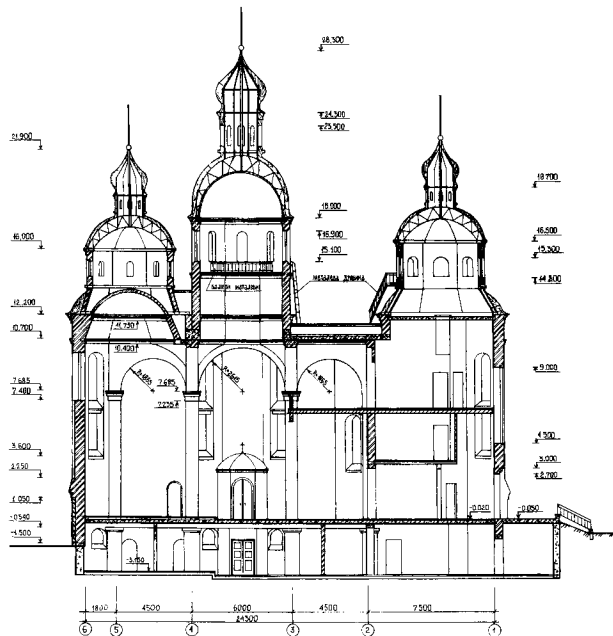
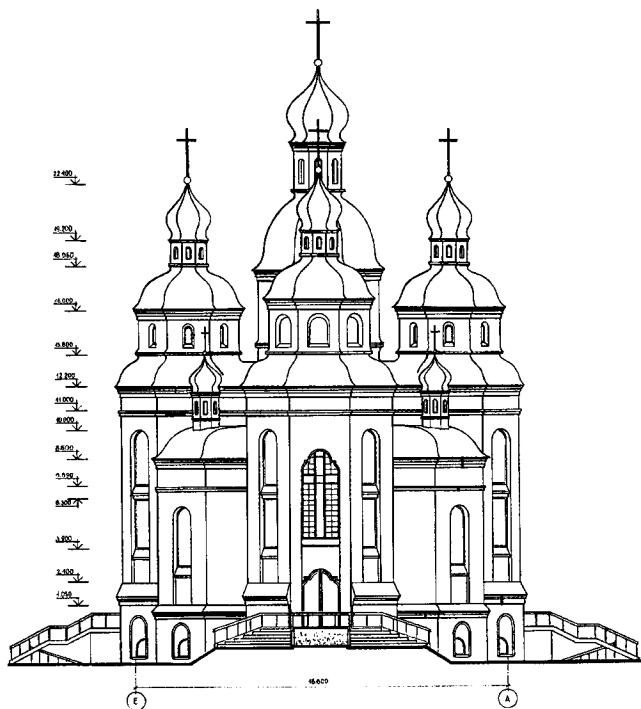
1080 *куб. м*

* В процесі подальшого проектування Свято-Іллінського храмового комплексу, розпочатого в 1996 р., концепція художнього образу головної церкви була переосмислена.

Свято-Троїцька церква в м. Тальне

Робоча документація: 1999. Реалізація: з 2001

При будівництві церков для міст Черкаси, Чигирин, Тальне і смт. Новоархангельськ, Маньківка і с. Леськи використані авторські розробки митрополита Черкаського і Канівського Софронія (Дмитрука).

Будівництво церков за проектом, розробленим для м. Тальне

Свято-Троїцька церква в м. Тальне

Церква Святого Архистратига Михаїла в смт. Маньківка

Церква Святого Князя Володимира в смт. Новоархангельськ

Церква Різдва Христового в м. Черкаси

Церква Святого Миколая в с. Леськи

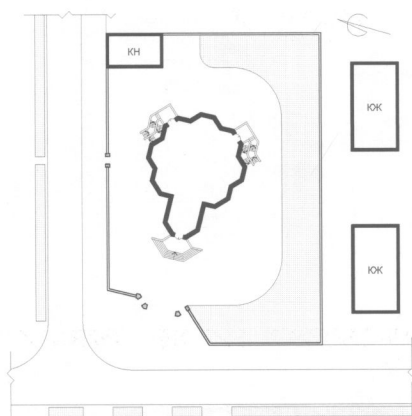

Храм Ікони Казанської Божої Матері в м. Чигирин

Храм Ікони Казанської Божої Матері (Георгія Переможця)

За проектом, розробленим для м. Тальне. Реалізація 2000–2004

Чигирин Черкаської області

Комплекс

місткість: 560 *уклінних*

загальна площа: 680 *кв. м*

будівельний об'єм: 6300 *куб. м*

Верхній храм

місткість: 300 *уклінних*

загальна площа: 340 *кв. м*

будівельний об'єм: 5100 *куб. м*

Нижній храм

місткість: 260 *уклінних*

загальна площа: 340 *кв. м*

будівельний об'єм: 1200 *куб. м*

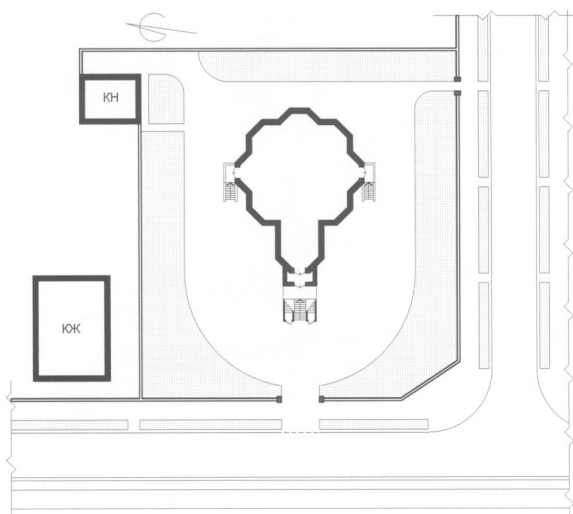

Церква Святого Князя Володимира

Новоархангельськ, Кіровоградська обл.

За проектом, розробленим для м. Тальне. Реалізація 2005–2009

Храм

місткість: 560 уклінних

в т. ч. верхній: 300 уклінних

нижній: 260 уклінних

загальна площа: 680 кв. м

в т. ч. нижнього: 340 кв. м

будівельний об'єм: 6300 куб. м

в т. ч. нижнього: 1200 куб. м

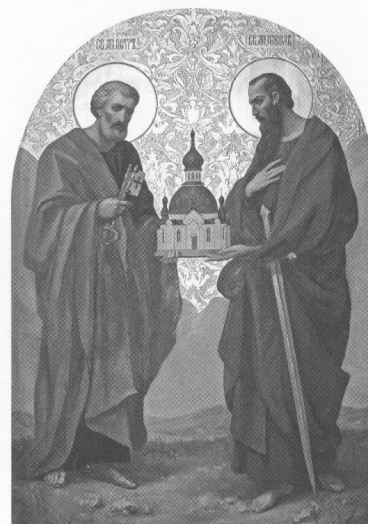

Храм Святих Апостолів Петра і Павла

Київ, Шевченківський р-н, вул. Стеценка 18

Проект: 2000–2009. Реалізація: з 2003

Храм

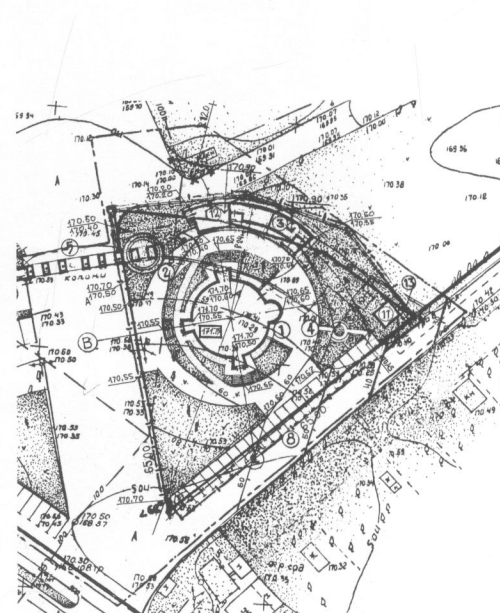
місткість: 230 уклінних

загальна площа: 320 кв. м

в т. ч. цокольний: 220 кв. м

будівельний об'єм: 3150 куб. м

в т. ч. цокольний: 640 куб. м

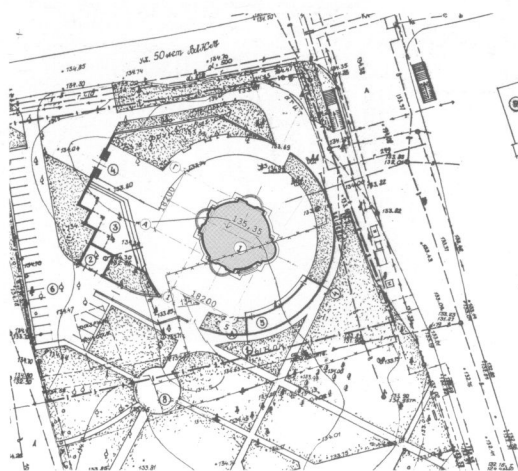

ВІТАЄМО ВАС
ІЗ ОСВЯЧЕННЯМ
ХРАМУ „ПЕТРА І ПАВЛА”

Храм Святого Архангела Михаїла

Чернігів

Проект: 2001. Реалізація: 2001–2002

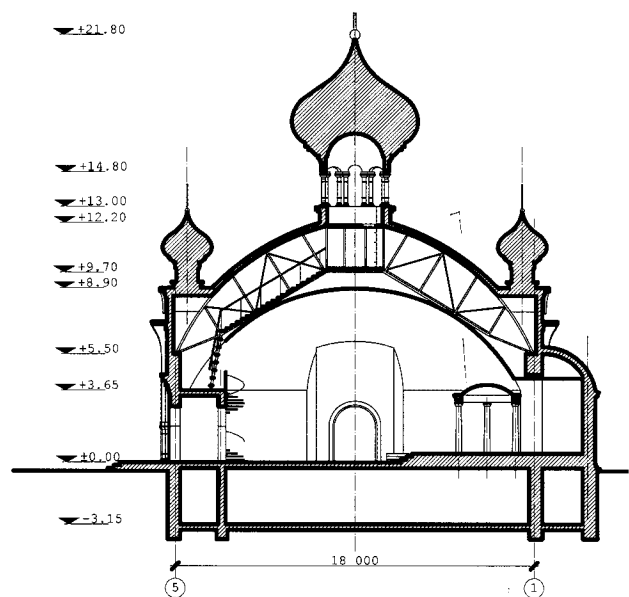
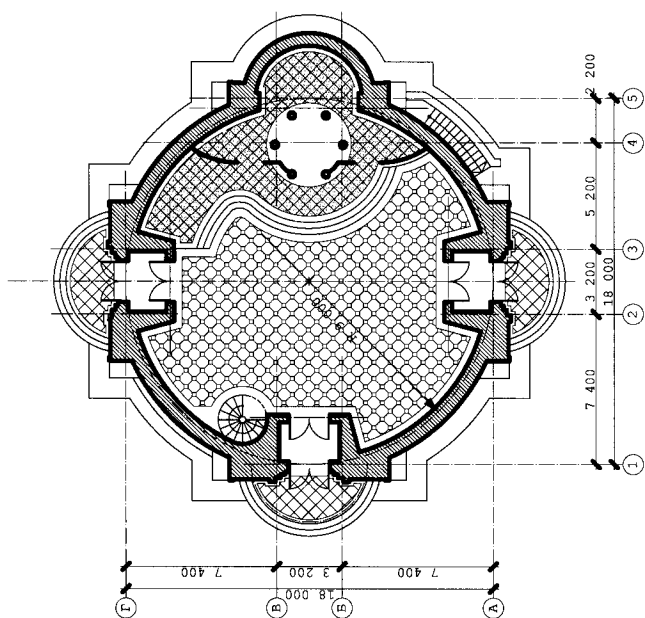
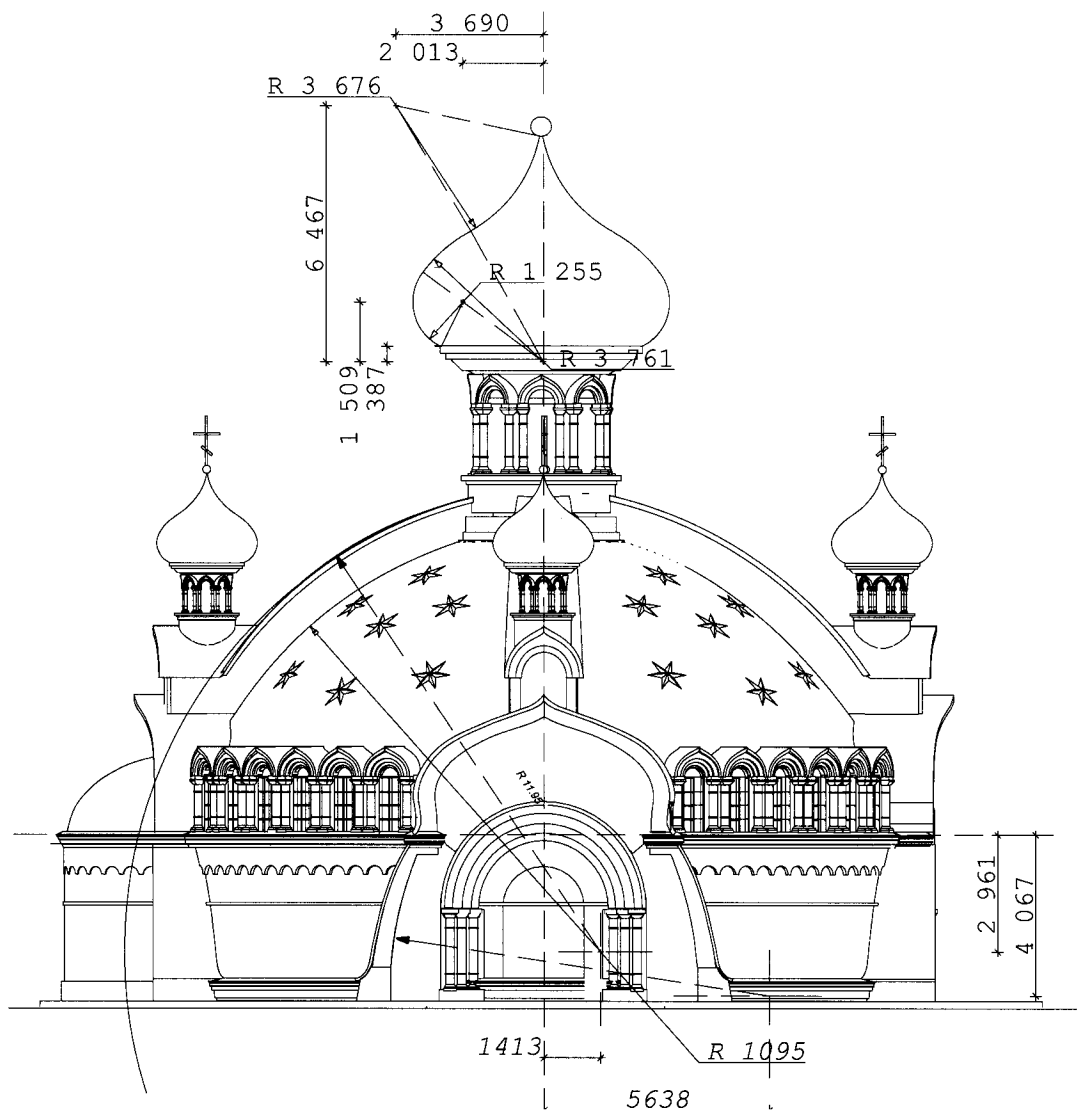

Храм

місткість: 500 уклінних

загальна площа: 310 кв. м

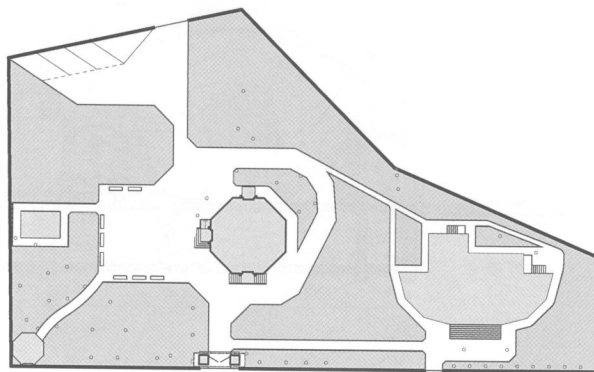
будівельний об'єм: 3580 куб. м

Храмово-етнографічний музейний комплекс Святого Великомученика Димитрія Солунського «Українське село»

с. Бузова, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Проект: 2005–2006. Реалізація: 2006–2009

Церква

місткість: 100 уклінних

загальна площа: 94 кв. м

будівельний об'єм: 960 куб. м

Недільна школа

загальна площа: 590 кв. м

в т. ч. підвал: 200 кв. м

будівельний об'єм: 2300 куб. м

в т. ч. підвал: 630 куб. м

Дзвонниця

загальна площа: 12 кв. м

будівельний об'єм: 80 куб. м

Альтанка

загальна площа: 12 кв. м

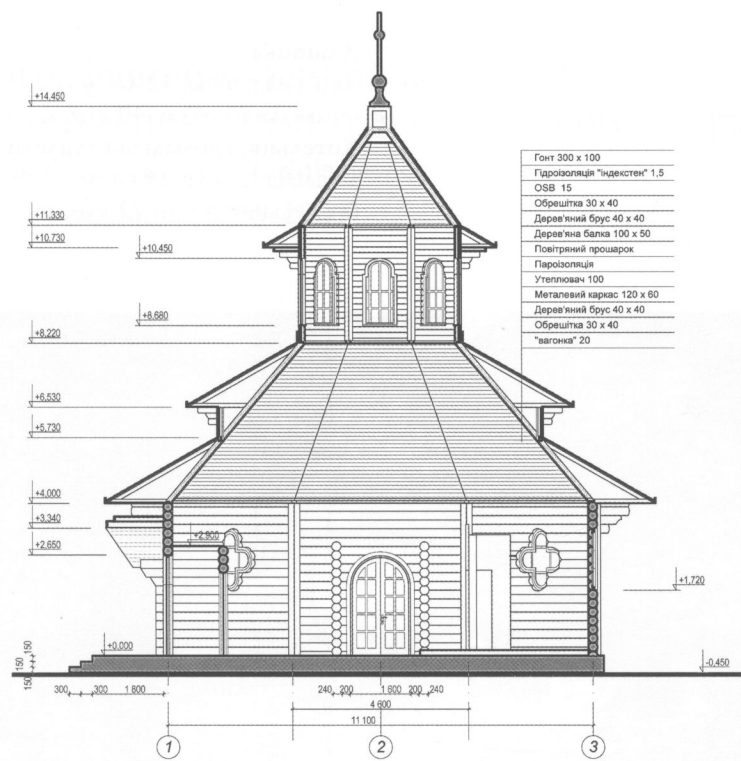
будівельний об'єм: 40 куб. м

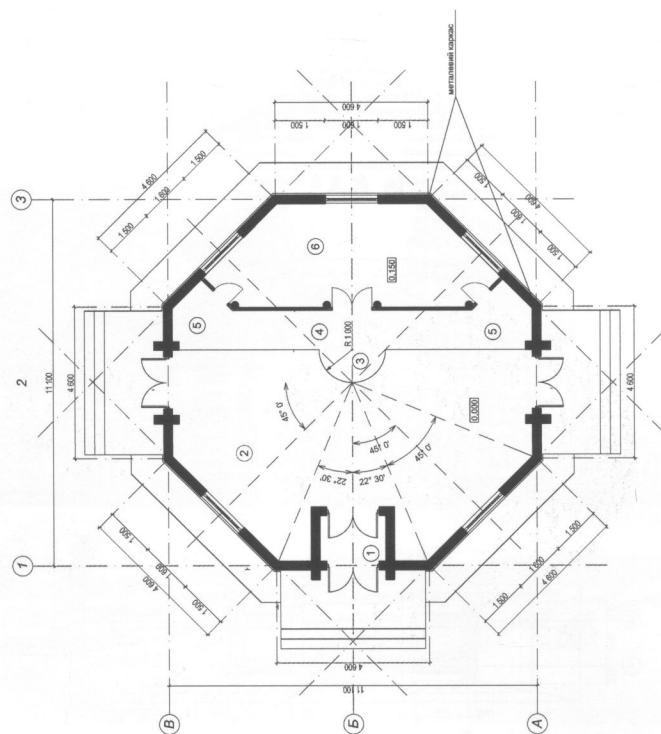
Котельня, громадські туалети

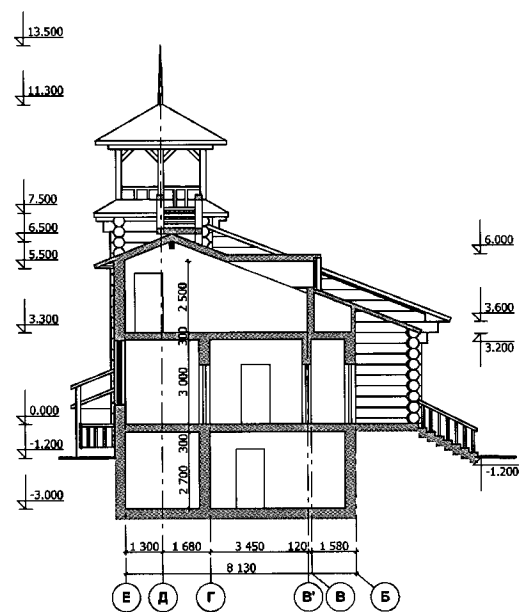
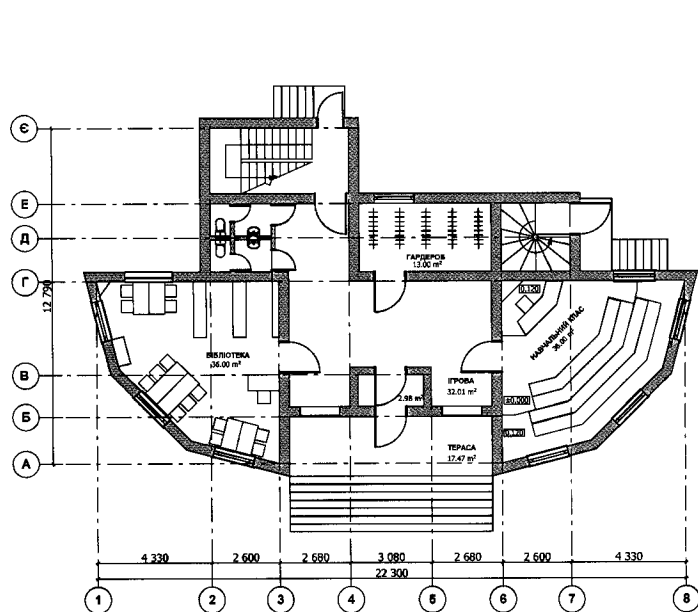
загальна площа: 24 кв. м

будівельний об'єм: 72 куб. м

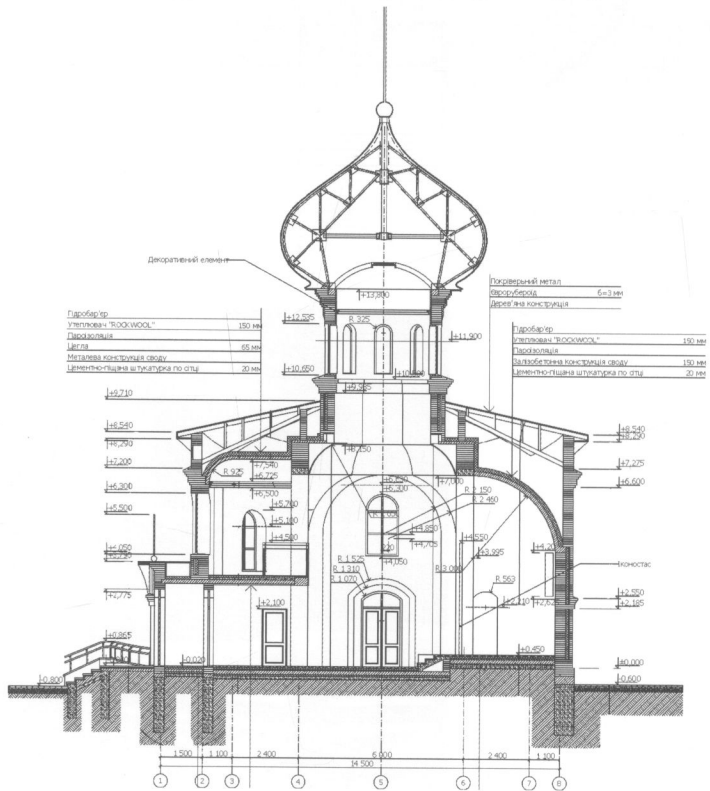
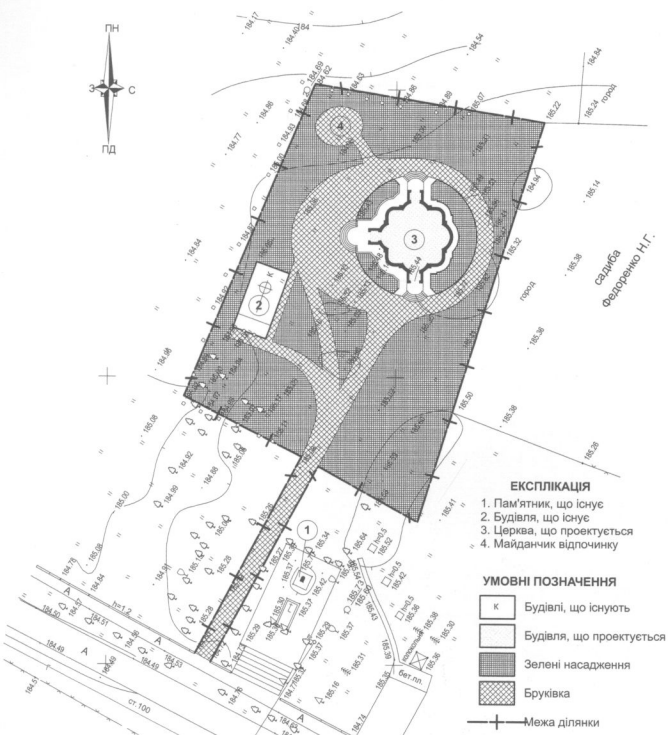
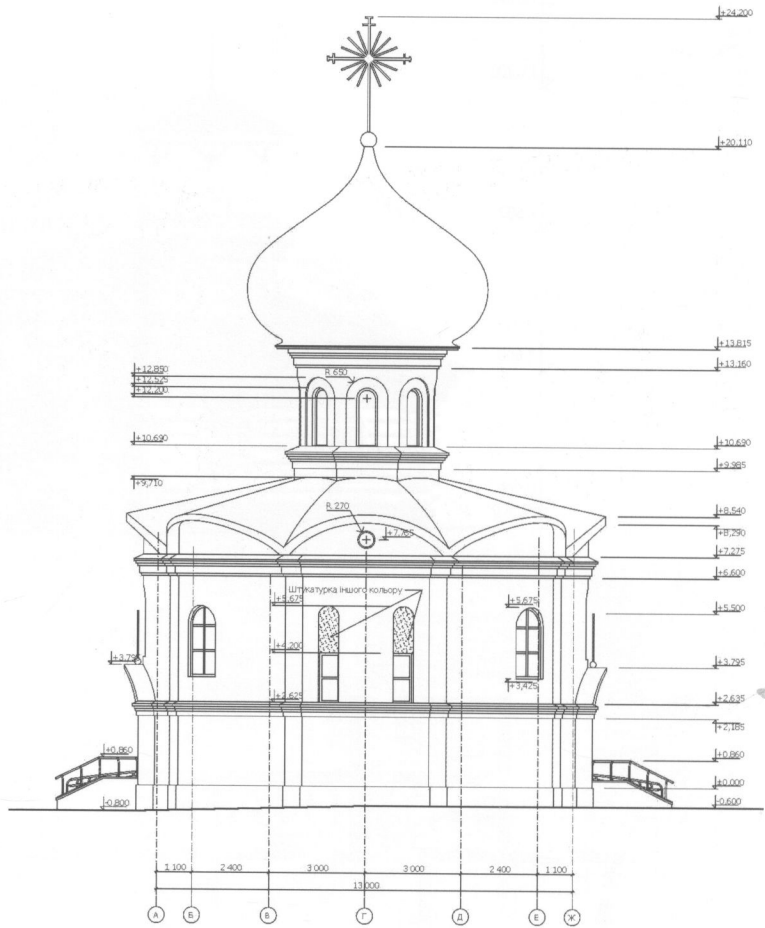
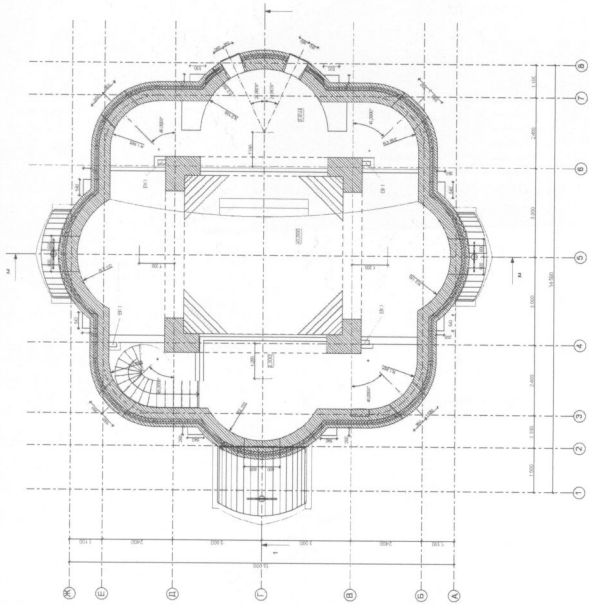

Хрестовоздвиженська церква
с. Вітачів, Обухівський р-н, Київська обл.
Проект: 2008. Реалізація: з 2008

місткість: 200 *уклінних*
загальна площа: 160 *кв. м*
будівельний об'єм: 1530 *куб. м*

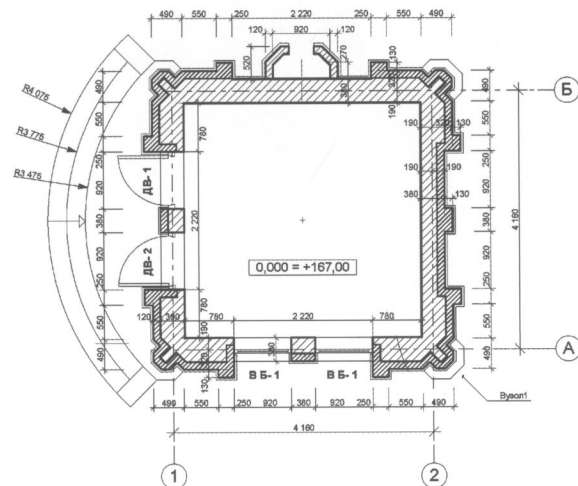
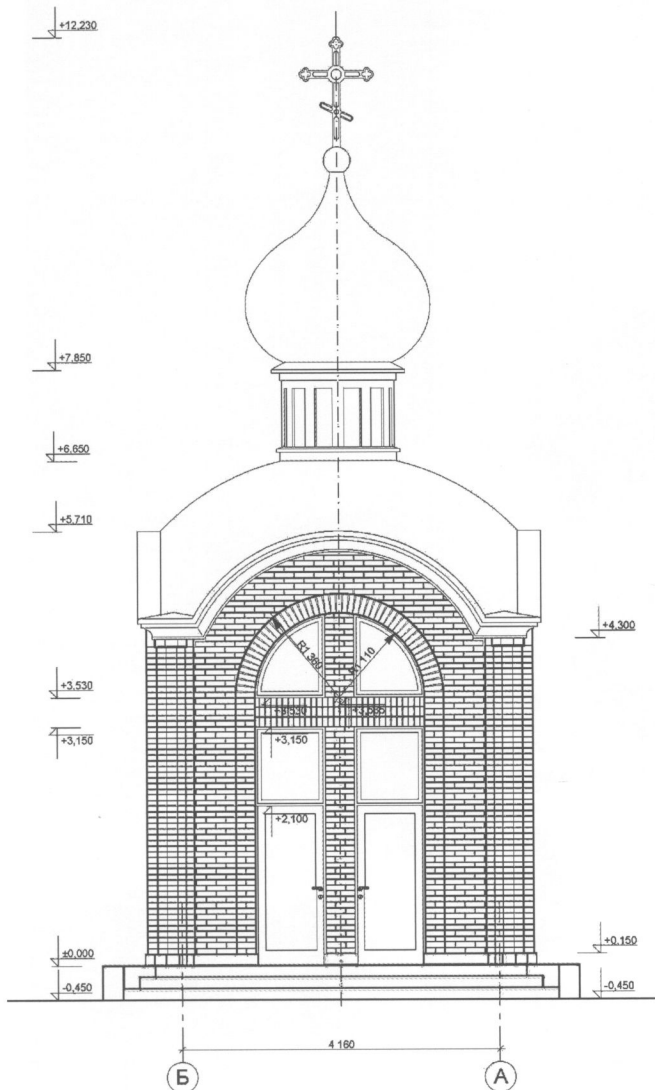

Храмовий комплекс Святої Мучениці Параскеви

с. Піщане, Білоцерківський р-н, Київська обл.

Проект: 2010. Реалізація: 2012

Церква (існуюча)

місткість: 100 уклінних

загальна площа: 117 кв. м

будівельний об'єм: 2479 куб. м

Каплиця

місткість: 20 уклінних

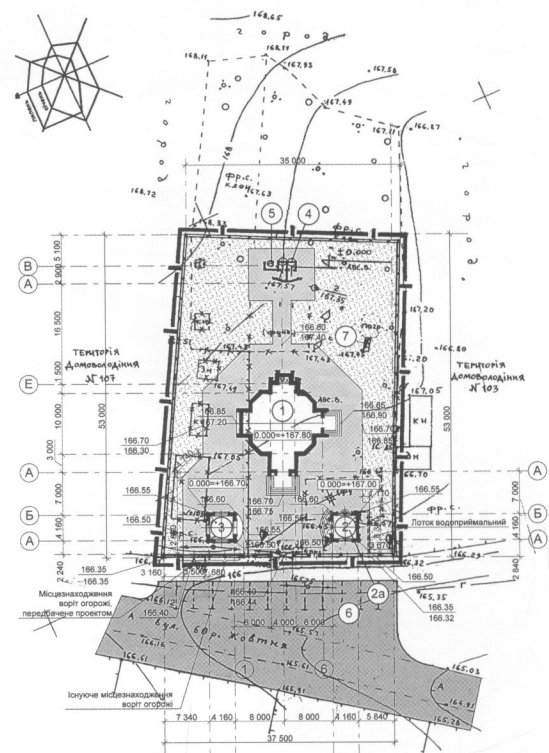
загальна площа: 14,9 кв. м

будівельний об'єм: 166,3 куб. м

Дзвонниця

загальна площа: 18,8 кв. м

будівельний об'єм: 116,3 куб. м

Каплиця Національної телекомпанії України

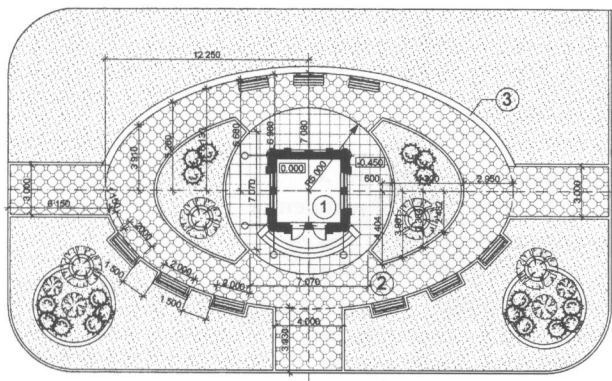
Київ, Шевченківський р-н, вул. Мельникова, 42

Проект і реалізація: 2008

місткість: 20 уклінних

загальна площа: 16 кв. м

будівельний об'єм: 142 куб. м

Храмовий комплекс Сорока Святих Мучеників

Київ, Святошинський р-н, вул. акад. Булаховського

Проект: 2010. Реалізація: з 2011

(Свідоцтво про реєстрацію авторського права № 37791 від 07.04.2011 р.)

Храм

місткість: 290 уклінних

в т. ч. верхній: 135 уклінних

нижній: 155 уклінних

загальна площа: 676,5 кв. м

в т. ч. верхній: 68,64 кв. м

тераса: 348,67 кв. м

нижній: 77,97 кв. м

в т. ч. з обслуговуючими

приміщеннями: 491,29 кв. м

будівельний об'єм верхнього храму: 1700 куб. м

будівельний об'єм храмового комплексу: 4171 куб. м

Трапезна

загальна площа — 156,9 кв. м

будівельний об'єм — 480 куб. м

Недільна школа

загальна площа — 54 кв. м

будівельний об'єм — 162 куб. м

Адміністрація та техн. приміщення

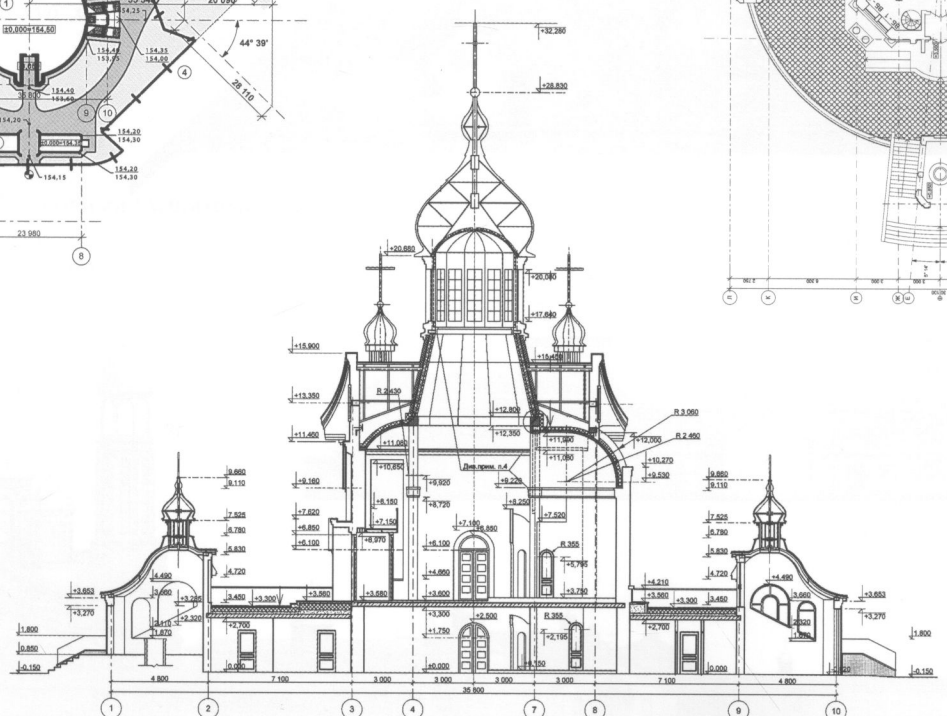
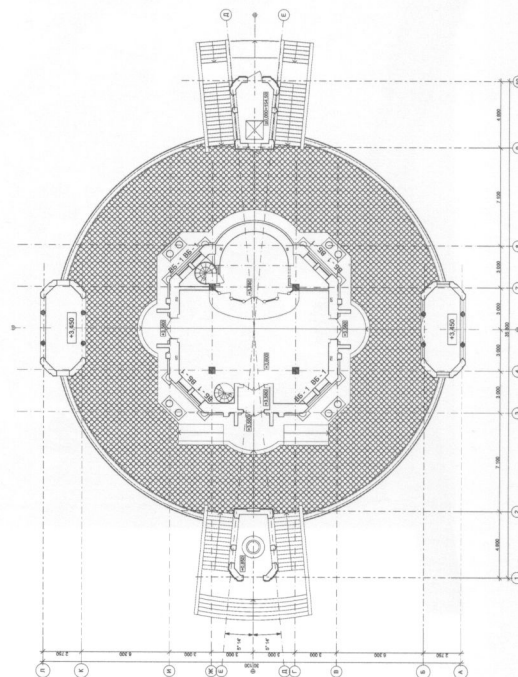
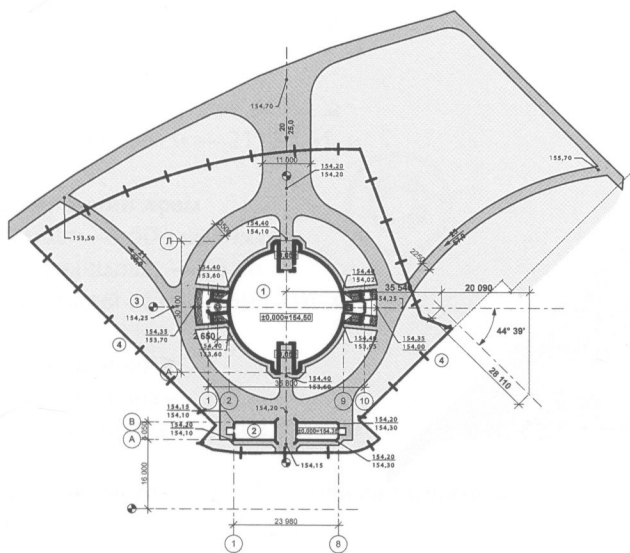
загальна площа — 50 кв. м

будівельний об'єм — 150 куб. м

Церковна крамниця

загальна площа — 15 кв. м

будівельний об'єм — 45 куб. м

Свято-Троїцький жіночий монастир

с. Березова Рудка, Пирятинський р-н, Полтавська обл.

Проект: з 2010. Реалізація: з 2011

(свідоцтво про реєстрацію авторського права № 32708 від 06.04.2010 р.)

Храм

місткість — 1100 *уклі́нних*

загальна площа — 380 *кв. м*

будівельний об'єм — 9377 *куб. м*

Келії на 56 місць з житлом для ігумені

і гостьовими кімнатами, а також трапезна і каплиця

загальна площа — 1553 *кв. м*

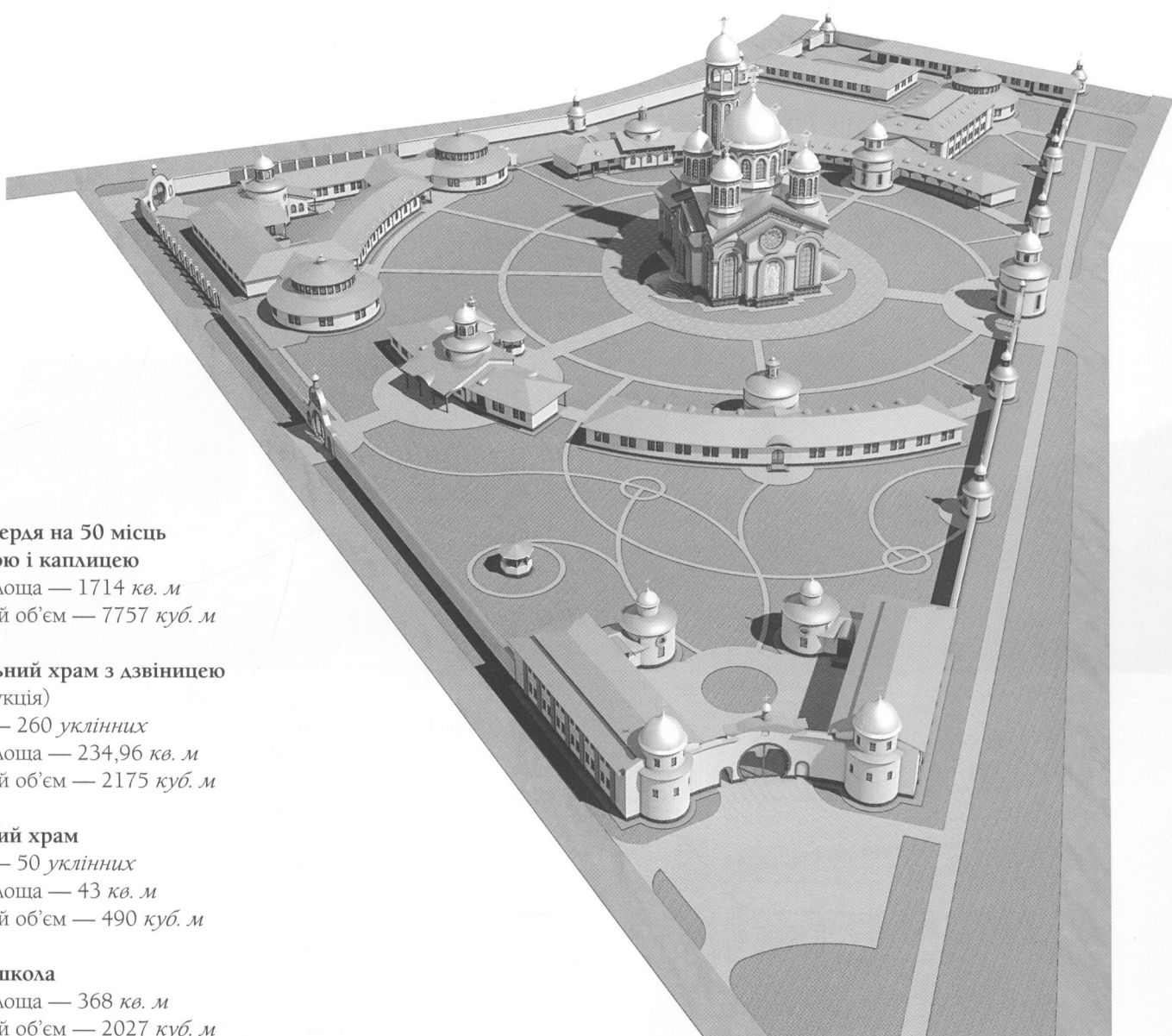
будівельний об'єм — 8376 *куб. м*

Прочанська на 48 місць з каплицею

загальна площа — 1031 *кв. м*

будівельний об'єм — 4518 *куб. м*

Дім милосердя на 50 місць
з трапезною і каплицею
 загальна площа — 1714 кв. м
 будівельний об'єм — 7757 куб. м

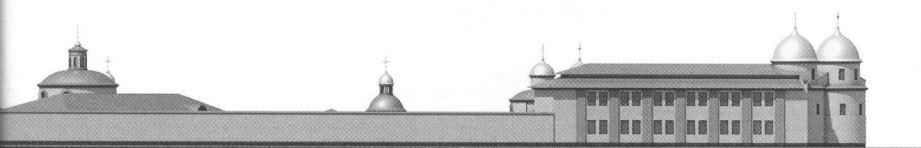
Парафіяльний храм з дзвіницею
 (реконструкція)
 місткість — 260 уклінних
 загальна площа — 234,96 кв. м
 будівельний об'єм — 2175 куб. м

Надбрамний храм
 місткість — 50 уклінних
 загальна площа — 43 кв. м
 будівельний об'єм — 490 куб. м

Недільна школа
 загальна площа — 368 кв. м
 будівельний об'єм — 2027 куб. м

Будинок настоятеля з гостьовими кімнатами
 загальна площа — 230 кв. м
 будівельний об'єм — 1180 куб. м
 Каплиці — 8 шт
 загальна площа — 55 кв. м
 будівельний об'єм — 448 куб. м

Господарський корпус
 загальна площа — 637 кв. м
 будівельний об'єм — 2850 куб. м

Спасо-Преображенський Храмний комплекс Свято-Борисо-Глібського жіночого монастиря

с. Воляне, Зміївський р-н, Харківська обл.

Проект: з 2010. Реалізація: з 2011

Парафіяльний Храм

місткість: 460 *уклінних*

в т. ч. верхній: 230 *уклінних*

нижній: 230 *уклінних*

загальна площа: 465 *кв. м*

в т. ч. верхній: 184 *кв. м*

нижній: 281 *кв. м*

будівельний об'єм: 5068 *куб. м*

в т. ч. верхній: 3100 *куб. м*

нижній: 1968 *куб. м*

Надбрамна дзвіниця і прочанська

загальна площа: 172 *кв. м*

будівельний об'єм: 2014 *куб. м*

Келія ігумені (реконструкція)

загальна площа: 87 *кв. м*

будівельний об'єм: 344 *куб. м*

Прочанська (реконструкція)

загальна площа: 175 *кв. м*

будівельний об'єм: 750 *куб. м*

Альтанка

загальна площа: 7,5 *кв. м*

будівельний об'єм: 28,5 *куб. м*

По Храмовому комплексу

загальна площа: 907 *кв. м*

будівельний об'єм: 8255,6 *куб. м*

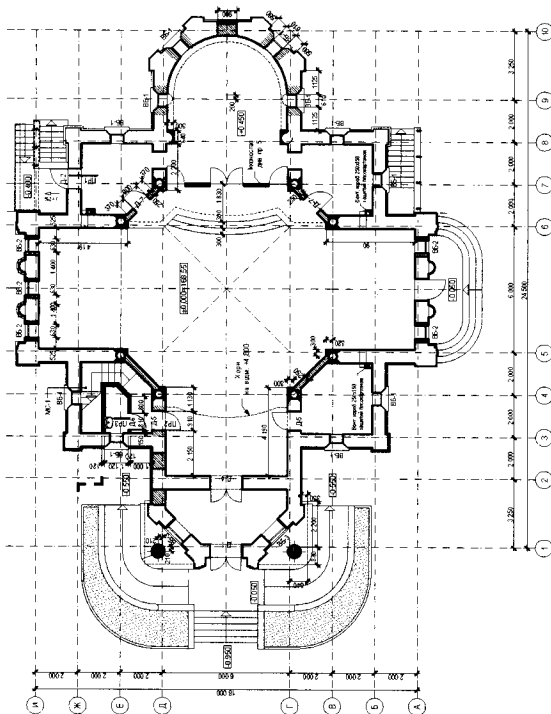
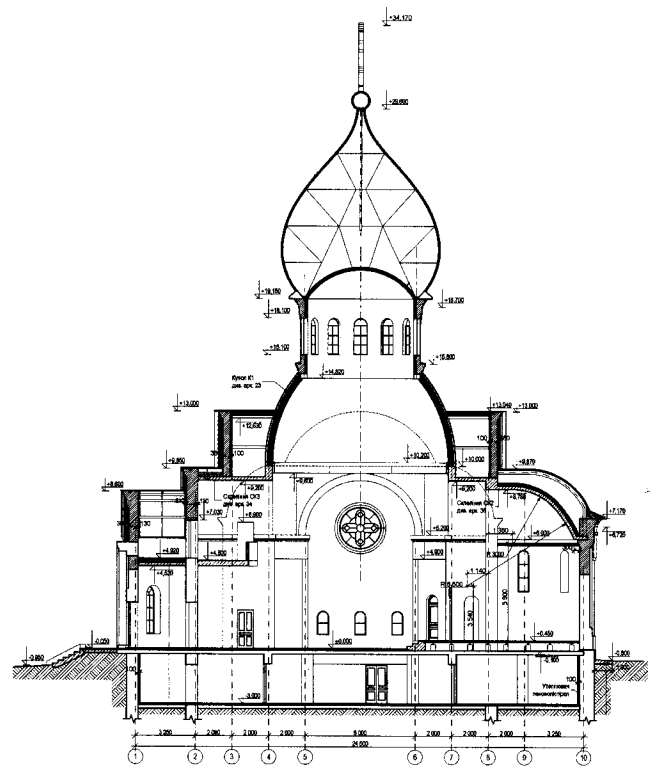
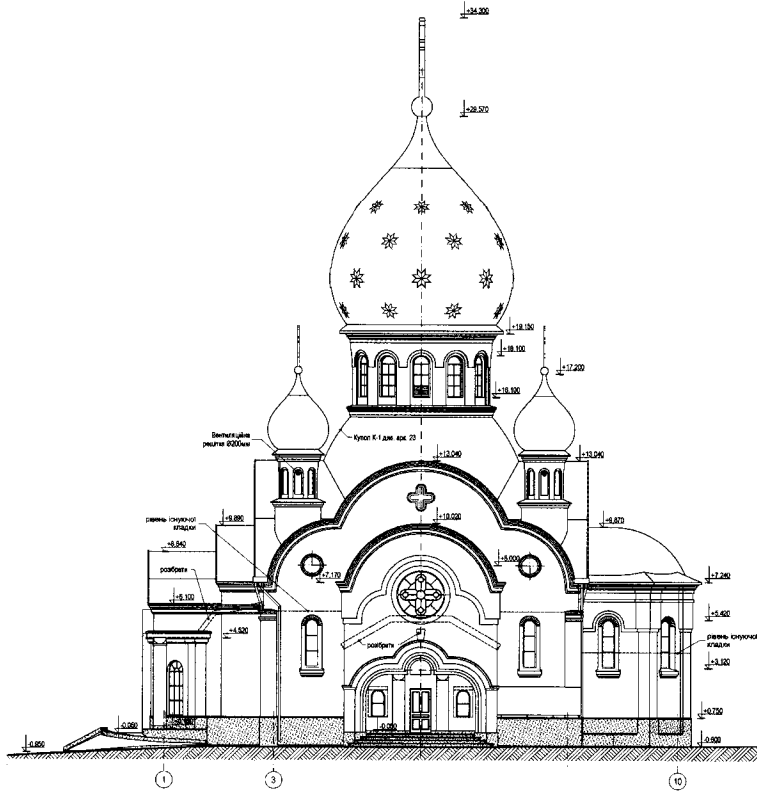

Храмовий комплекс Ікони Введення в Храм Пресвятої Богородиці

Реконструкція і нове будівництво

Київ, Святошинський р-н, вул. Ромена Роллана, 10-А

Проект: з 2010. Реалізація: з 2010

Храм (реконструкція)

місткість: 315 уклінних

загальна площа: 462,6 кв. м

в т. ч. наземна частина: 282,1 кв. м

підземна частина: 180,5 кв. м

будівельний об'єм: 5678,0 куб. м

в т. ч. наземна частина: 4646,0 куб. м

підземна частина: 1032,0 куб. м

Часовня (реконструкція)

загальна площа: 56,23 кв. м

будівельний об'єм: 470 куб. м

Дзвіниця

загальна площа: 12,6 кв. м

будівельний об'єм: 176,4 куб. м

Парафіяльна будівля (реконструкція)

загальна площа: 432,0 кв. м

будівельний об'єм: 423,0 куб. м

Недільна школа

загальна площа: 68,0 кв. м

будівельний об'єм: 204,0 куб. м

Трапезна

загальна площа: 55 кв. м
будівельний об'єм: 165 куб. м

Прочанська

загальна площа: 48,5 кв. м
будівельний об'єм: 54,5 куб. м

Громадський туалет

загальна площа: 14 кв. м
будівельний об'єм: 65 куб. м

Іконна

крамниця

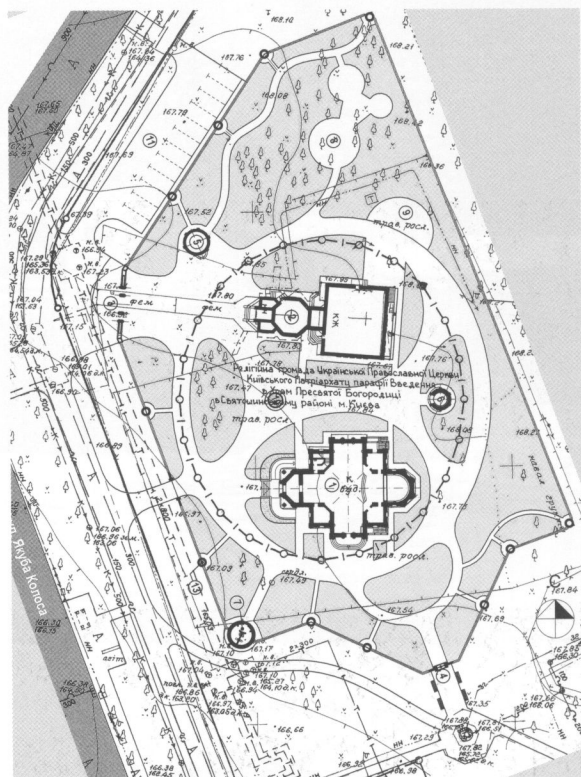
загальна площа: 14,5 кв. м
будівельний об'єм: 80 куб. м

Альтанка

загальна площа: 13,2 кв. м
будівельний об'єм: 30 куб. м

Вхідна група

загальна площа: 10 кв. м
будівельний об'єм: 25 куб. м

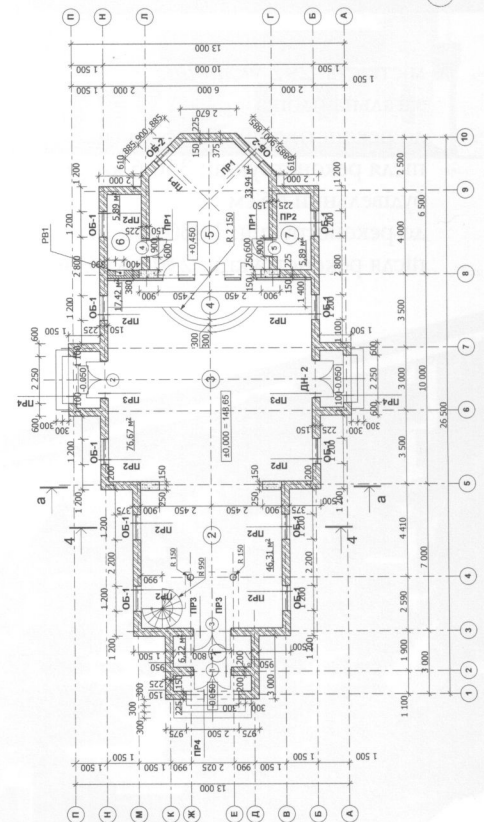
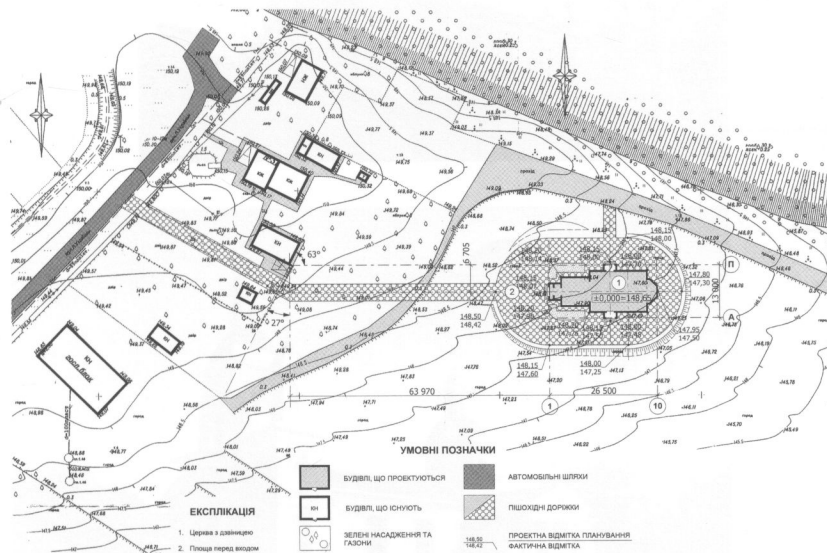
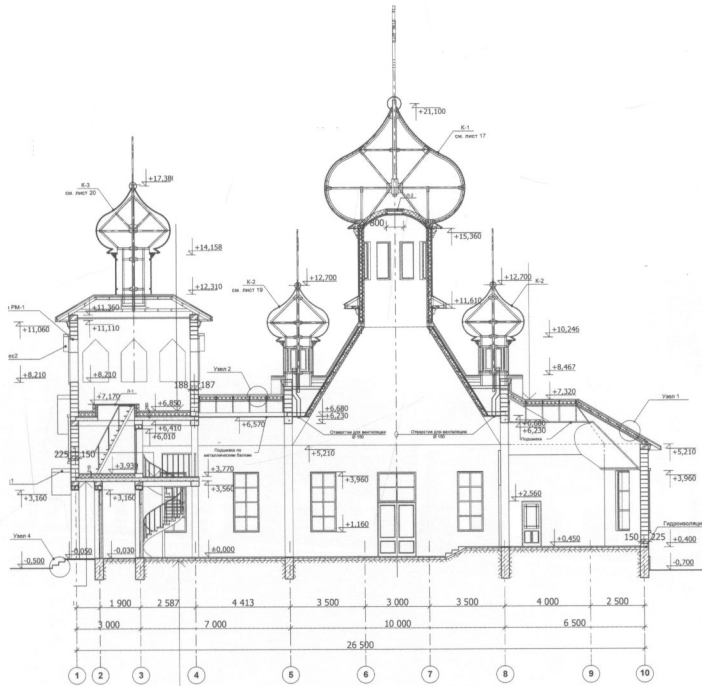

Церква Іверської ікони Божої Матері

с. Калинів міст Пирятинського району Полтавської області
Проект: 2013

Загальна площа: 221,87 кв. м
Будівельний об'єм: 2032,80 куб. м

Храм Покрови Пресвятої Богородиці

Реконструкція з надбудовою та прибудовою.

с. Рогізна, Сквирський район, Київська область

Проект: з 2012

місткість: 292 уклінних

загальна площа

до реконструкції: 289,6 кв. м

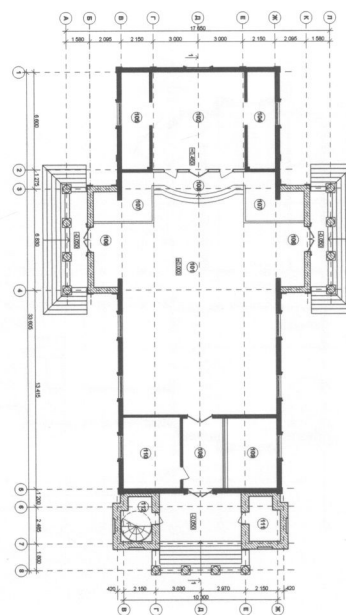
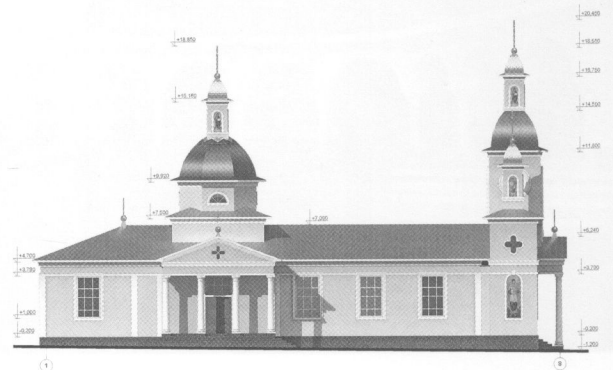
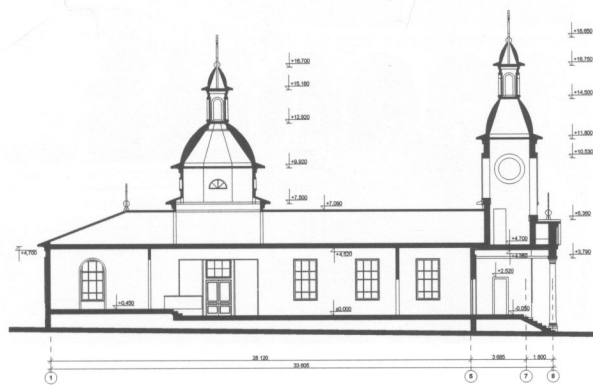
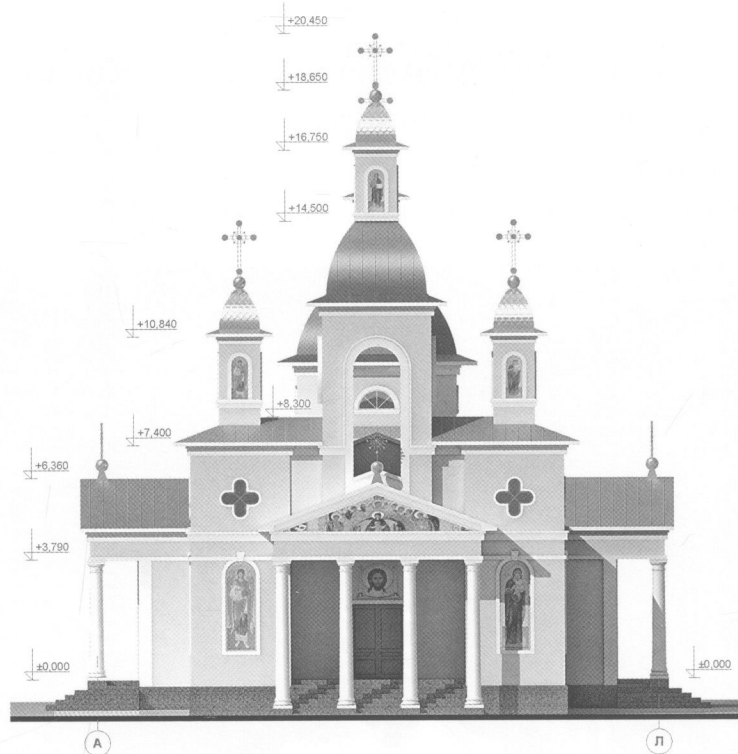
після реконструкції: 350,6 кв. м

будівельний об'єм

до реконструкції: 1830 куб. м

після реконструкції: 2614 куб. м

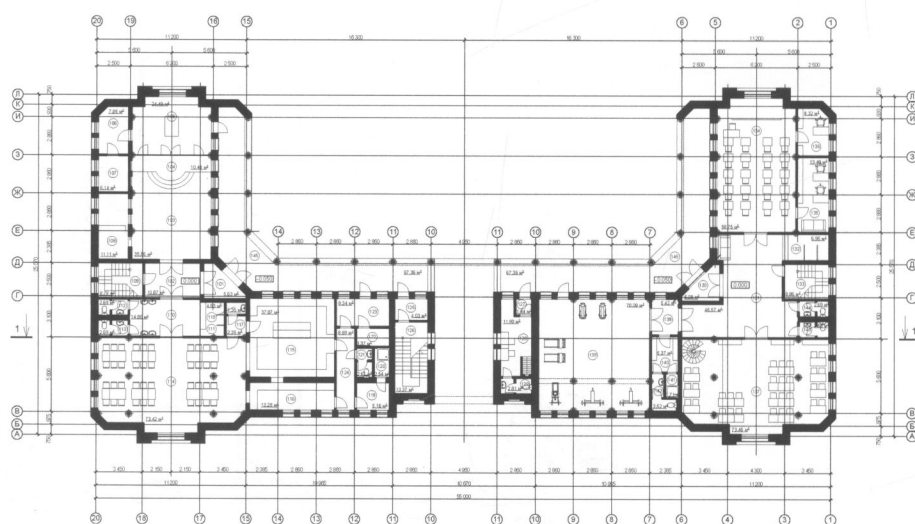
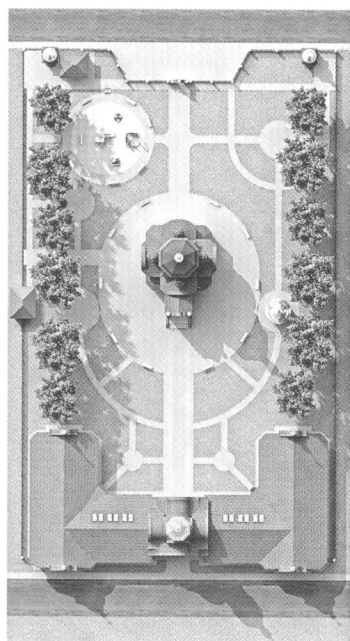
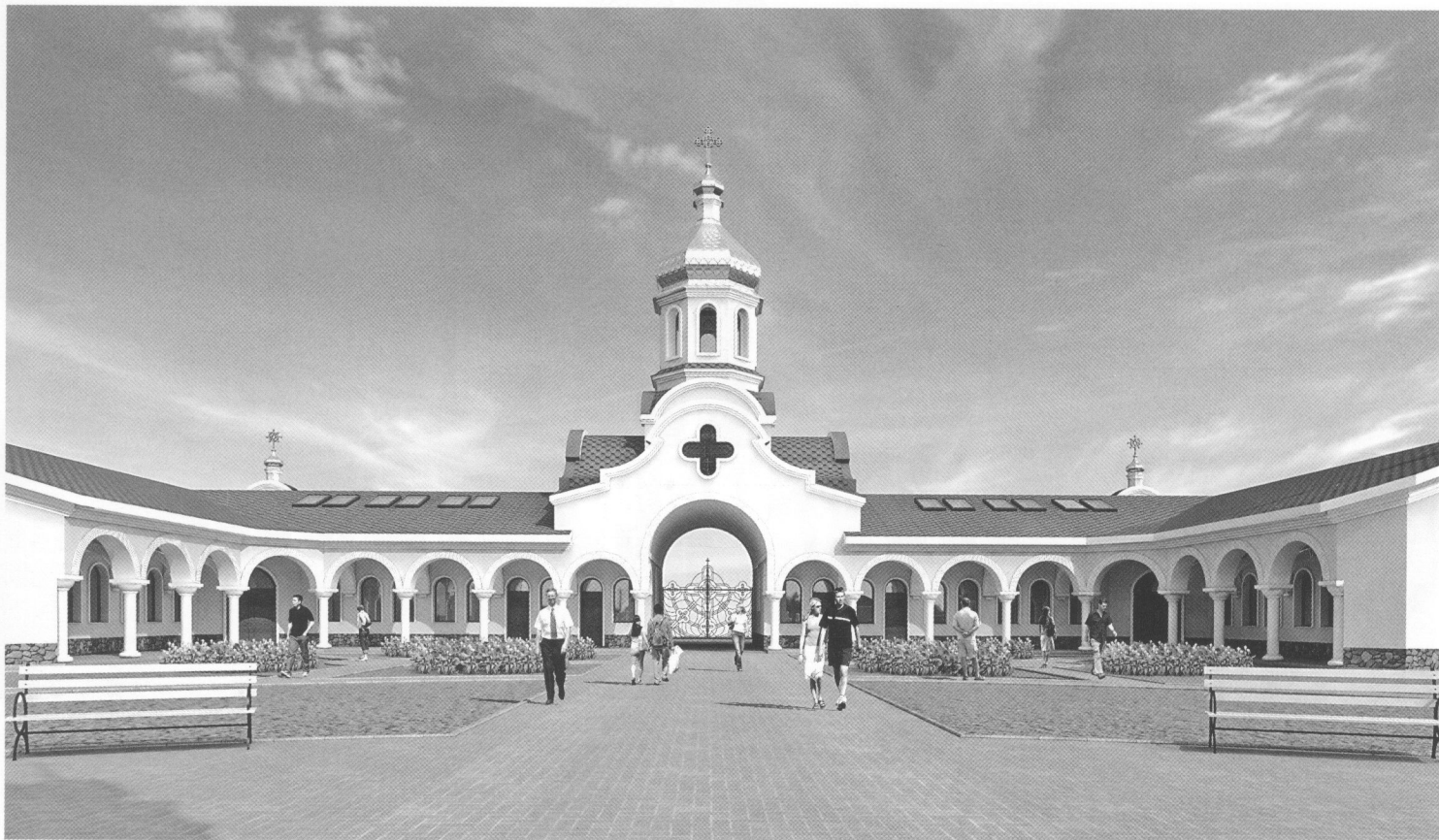

Храмовий комплекс Святих Антонія і Феодосія Києво-Печерських с. Петрівське, Києво-Святошинський район, Київська область.

Проект: з 2012. Реалізація: з 2013

(свідоцтво про реєстрацію авторського права № 43931 від 23.05.2012 р.)

Церква

Корисна площа: 164,21 кв. м

Будівельний об'єм: 818,09 куб. м

Трапезна з адміністрацією

Корисна площа: 296,82 кв. м

Будівельний об'єм: 1 317,73 куб. м

Недільна школа

Корисна площа: 358,86 кв. м

Будівельний об'єм: 1 574,4 куб. м

Спортивний зал

Корисна площа: 86,11 кв. м

Будівельний об'єм: 440,71 куб. м

Дзвіниця

Корисна площа: 23,47 кв. м

Будівельний об'єм: 788,98 куб. м

Галерея

Корисна площа: 134,72 кв. м

Будівельний об'єм: 633,18 куб. м

Всього по храмовому комплексу

Загальна площа: 1014,49 кв. м

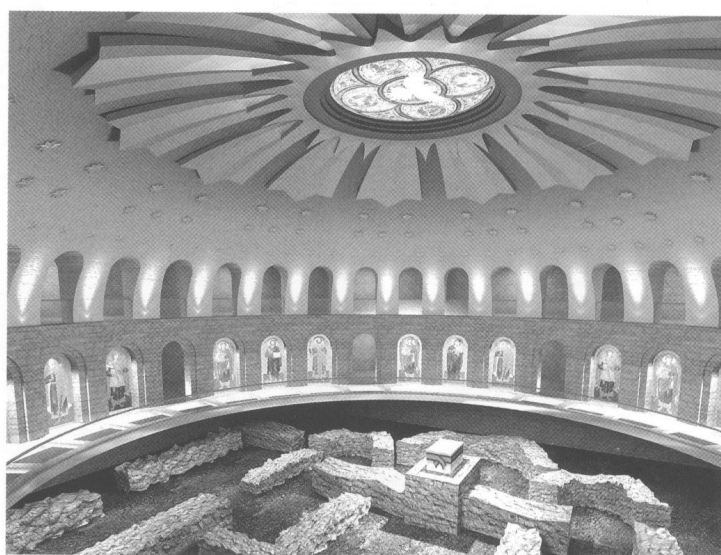
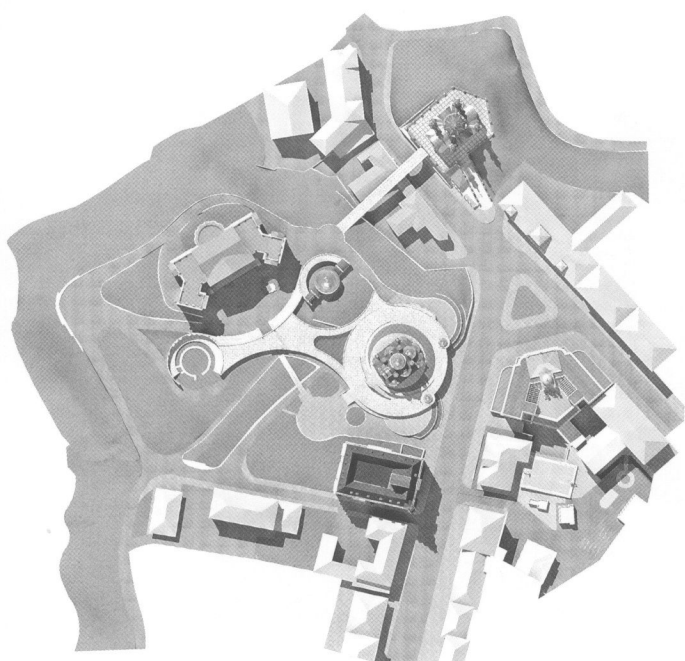
Корисна площа: 969,88 кв. м

Будівельний об'єм: 5 573,1 куб. м

Концепція музеєфікації археологічних розкопок фундаментів Десятинної церкви в Києві

(свідоцтво про реєстрацію авторського права № 43159 від 09.04.2012 р.)

Храм Святого Благовірного Князя Олександра Невського
по вул. Почайнинській 27/44, Подільського району м. Києва
Проект: 2013. Реалізація: з 2013

Духовно-просвітницький центр

Загальна площа: 670,00 кв. м

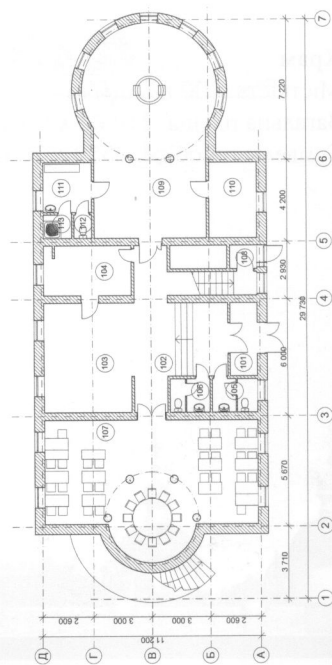
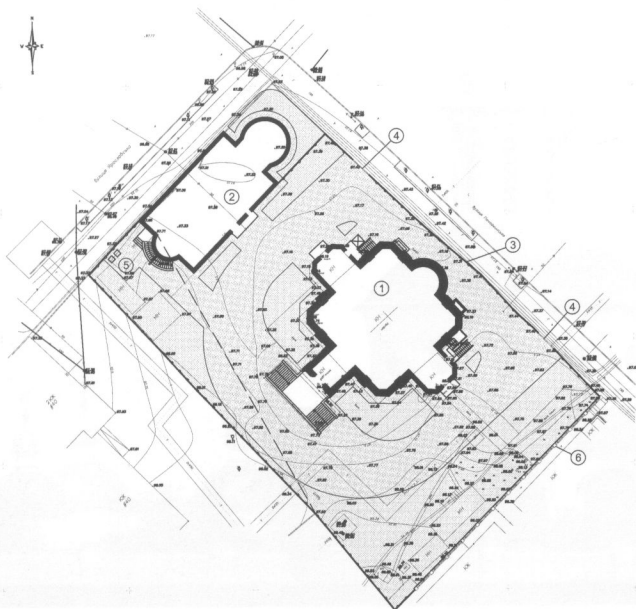
в т. ч. вище 0,000: 425 кв. м

нижче 0,000: 245,00 кв. м

Будівельний об'єм: 3203,88 куб. м

в т. ч. вище 0,000: 2333,40 кв. м

нижче 0,000: 870,48 кв. м

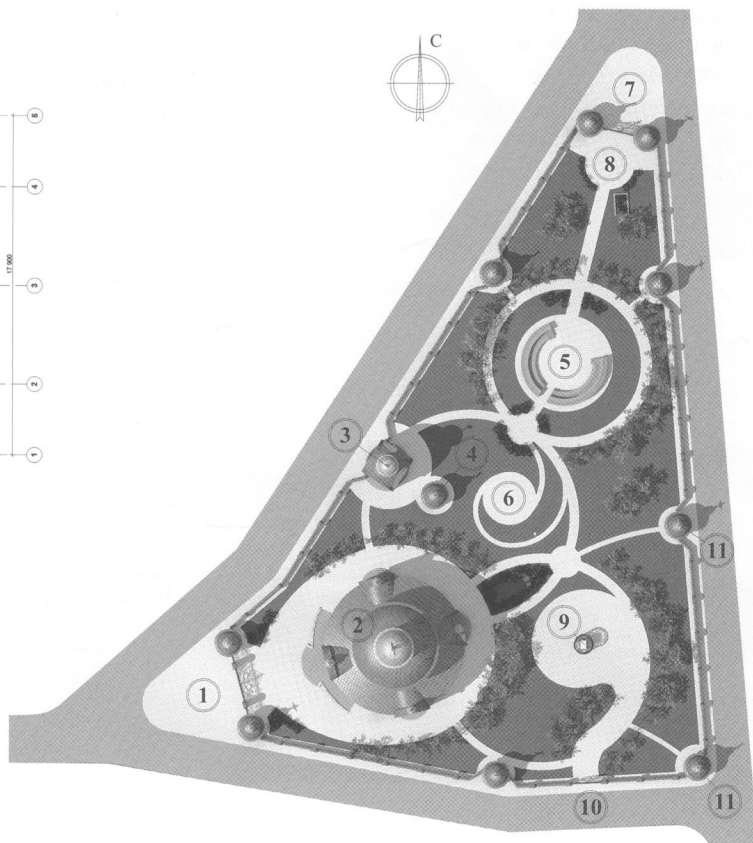
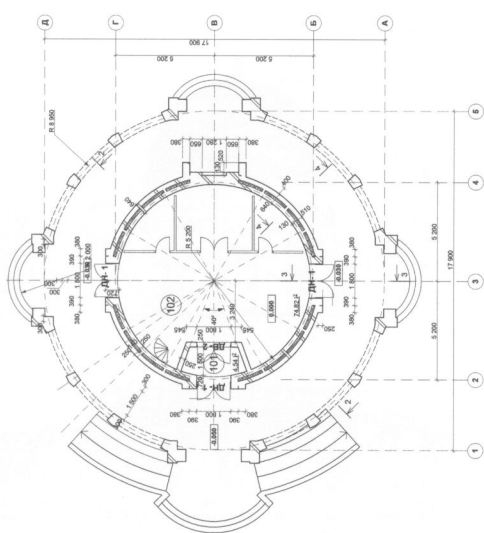

Свято-Миколаївський храмовий комплекс в с. Дейманівка Пирятинського району Полтавської області

Проект: 2014. Реалізація: з 2014

(заявка на реєстрацію авторського права № 58550 від 21.11.2014 р.)

Замовник: Благодійний фонд імені Хідіряна Оганеса Місаковича

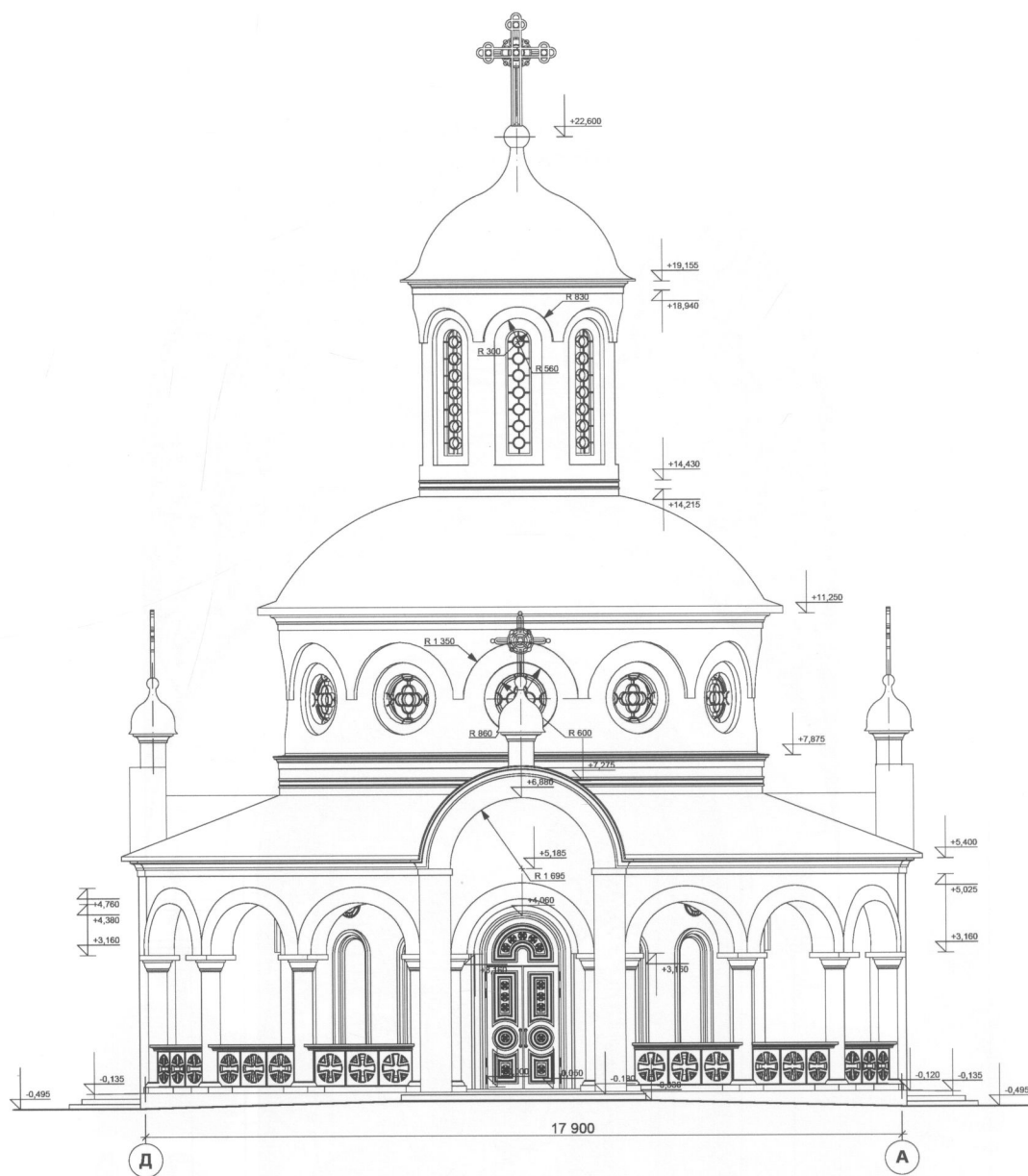
Храм

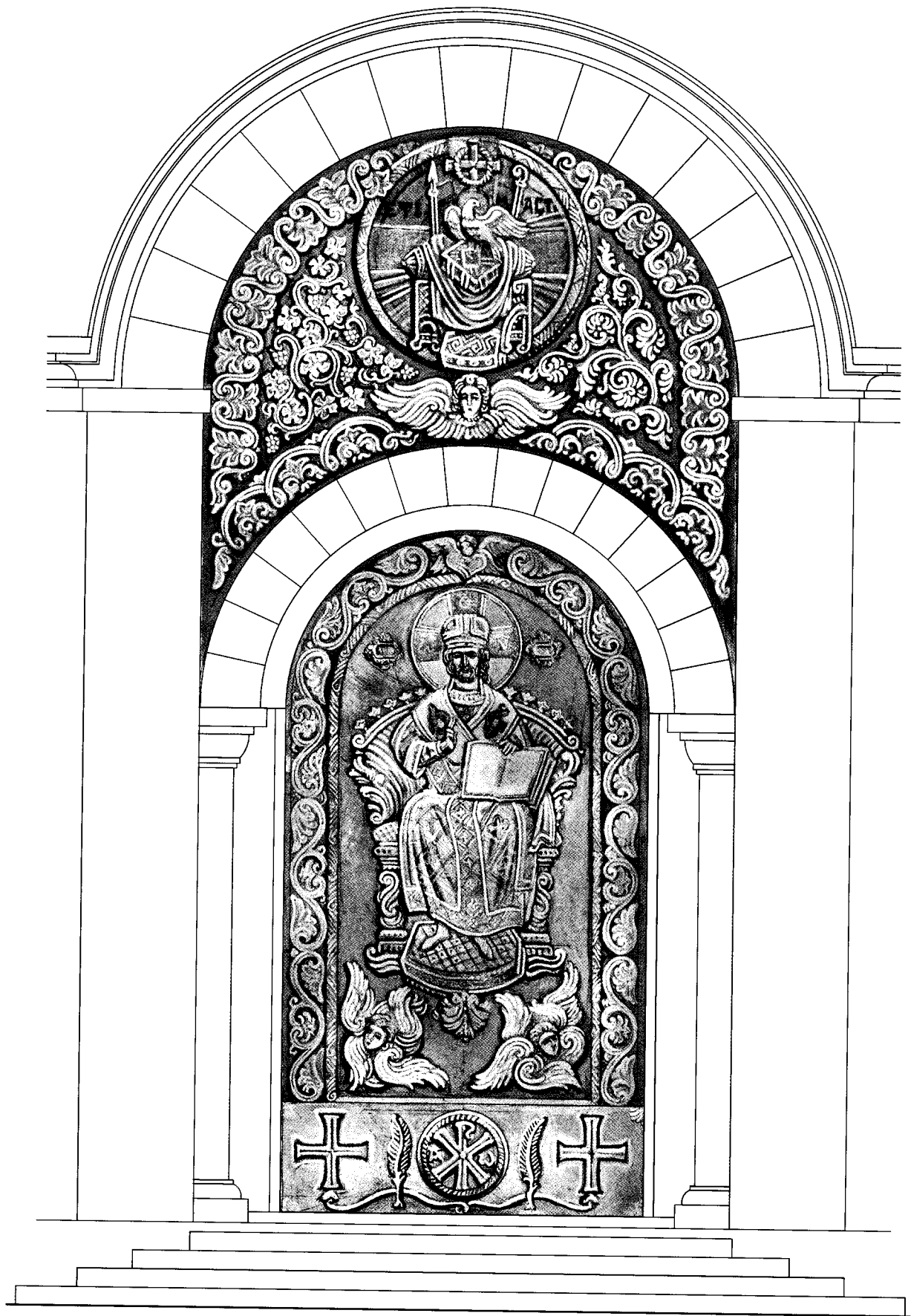
Місткість: 100 парафіян

Загальна площа: 219,00 кв. м

Будівельний об'єм: 2550 куб. м

Перелік проектів

1. Кафедральний собор Святої Трійці на 1000 уклінних у м. Тернополі. Перша премія на всеукраїнській виставці-конкурсі Православного живопису та іконопису.
Проект: 1994 р.
2. Церква Святого Миколи Чудотворця на 180 уклінних у м. Черкасах.
Третя премія, конкурсний проект; 1994 р.
3. Храмовий комплекс Ікони Божої Матері Живоносне Джерело (Ікони Казанської Божої Матері) на 1200 уклінних по вул. Смиренка, 12 у м. Києві. Реконструкція з надбудовою, прибудовою та новими будівлями.
Проект: 1996–2011 рр., реалізація: з 1997 р. (див. стор. 198).
4. Свято-Іллінський меморіальний храмовий комплекс на честь 2000-річчя Воскресіння Христового на 400 уклінних у м. Славутичі, Київської обл.
Проект: 1996 р., реалізація з 1999 р. містобудівної концепції (див. стор. 204).
5. Храм Пантеон Слави. Українська академія архітектури, м. Київ.
Друга премія, конкурсний проект: 1997 р.
6. Храм Святого Пророка Божого Іллі в м. Славутичі, Київської обл. Проект: 1998–2008 рр., реалізація: з 1999 р. (див. стор. 206).
7. Свято-Троїцька церква на 560 уклінних в м. Тальному Черкаської обл. Робоча документація: 1999 р., реалізація: з 2001 р. (див. стор. 210).
8. Храм Святителя Миколая Чудотворця Мир Лікійських на 250 уклінних в м. Чернігові.
Проект: 1999 р.
9. Церква на 100 уклінних на території Академії Сухопутних військ України по вул. Дегтярівській в Шевченківському р-ні м. Києва. Реконструкція з надбудовою.
Проект: 2000 р.
10. Храмовий комплекс Семенівського Собору на 250 уклінних в м. Миколаєві.
Конкурсний проект: 2000 р.
11. Храм Святих Апостолів Петра і Павла на 230 уклінних по вул. Стеценка, 18 у Шевченківському р-ні м. Києва.
Проект: 2000–2009 рр., реалізація: з 2003 р. (див. стор. 220).
12. Храм Святого Архангела Михаїла на 500 уклінних в м. Чернігові. Проект: 2000 р., реалізація: 2001–2002 рр. (див. стор. 224).
13. Церква Університету «Україна» на 100 уклінних по вул. Крамського, 10 у Святошинському р-ні м. Києва.
Проект: 2003 р.
14. Храм Ікони Казанської Божої Матері (Георгія Переможця) на 560 уклінних у м. Чигирині Черкаської обл. Повторне застосування проекту, розробленого для м. Тальне, реалізація: 2000–2004 рр. (див. стор. 212).
15. Церква Святого Архистратига Михаїла на 560 уклінних по вул. Шевченка, 21 в смт. Маньківка, Уманського р-ну, Черкаської обл. Повторне застосування проекту, розробленого для м. Тальне, реалізація: 2000–2010 рр. (див. стор. 211).
16. Церква Святого Князя Володимира на 560 уклінних в м. Новоархангельську Кіровоградської обл. за проектом, розробленим для м. Тальне, реалізація: 2002–2007 рр. (див. стор. 216).

17. Церква Святого Миколая в с. Леськи, Черкаської обл. за проектом, розробленим для м. Тальне, реалізація: з 2008 р. (див. стор. 211).
18. Церква Різдва Христового у Південно-Західному мікрорайоні в м. Черкаси за проектом, розробленим для м. Тальне, реалізація: 2004–2011 рр. (див. стор. 211).
19. Храмівий комплекс Святого Апостола Андрія Первозванного на 900 уклінних по вул. Челюскінців у м. Донецьку (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 38599 від 20.06.2011). Проект: 2005 р.
20. Храміво-етнографічний музейний комплекс Святого Великомученика Димитрія Солунського «Українське село» з церквою на 100 уклінних у с. Бузова, Києво-Святошинський р-н, Київської обл. Проект: 2005–2006 рр., реалізація: 2006–2009 рр. (див. стор. 226).
21. Храм Святого Рівноапостольного Великого Князя Володимира на 160 уклінних у м. Василькові Київської обл. Проект: 2006 р.
22. Церква Університету Права Національної Академії Наук України на 100 уклінних по вул. Ірпінській, 7-А в Святошинському р-ні м. Києва. Проект: 2008 р.
23. Хрестовоздвиженська церква на 200 уклінних по вул. Леніна в с. Витачів Обухівського р-ну Київської обл. Проект: 2008 р., реалізація: з 2008 р. (див. стор. 232).
24. Каплиця Національної телекомпанії України на 20 уклінних по вул. Мельникова, 42 у Шевченківському р-ні м. Києва. Проект і реалізація: 2008 р. (див. стор. 235).
25. Церква в шкільному комплексі на 100 уклінних у Кончі-Заспі на Столичному шосе в Голосіївському р-ні м. Києва. Проект: 2008 р.
26. Храм на 1000 уклінних на пр-ті Бажана і вул. Зарічний в Дарницькому р-ні м. Києва. Проект: 2008 р.
27. Церква в котеджному містечку на 120 уклінних по вул. Обухівській, 135 у Святошинському р-ні м. Києва. Проект: 2008 р.
28. Православний «Храм Світла» на 650 уклінних (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 31967 від 05.02.2010 р.). Концептуальний проект: 2008 р.
29. Храмівий комплекс Сорока Святих Мучеників на 300 уклінних по вул. Булаховського у Святошинському р-ні м. Києва (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 37791 від 07.04.2011 р.). Проект: 2010 р., реалізація: з 2011 р. (див. стор. 236).
30. Храмівий комплекс Ікони Божої Матері Всіх Скорбящих Радість на 190 уклінних у м. Києві (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 34954 від 14.09.2010 р.). Проект: 2010 р.
31. Свято-Троїцький жіночий монастир у с. Березова Рудка Полтавської обл. (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 32708 від 06.04.2010). Проект: 2010 р., реалізація: з 2011 р. (див. стор. 238).
32. Храмівий комплекс Святої Мучениці Параскеви в с. Пішане по вул. 60-річчя Жовтня Київської обл. Каплиця на 20 уклінних і дзвонниця. Проект: 2010 р., реалізація: 2012 р. (див. стор. 234).
33. Церква Святого Архангела Михаїла на 250 уклінних в с. Шукайвода, вул. Садова, Христинівського р-ну Черкаської обл. Реконструкція з надбудовою. Проект: 2010 р., реалізація: з 2010 р.
34. Церква Воскресіння Словущого на 100 уклінних в м. Києві (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 43684 від 10.05.2012 р.). Проект: 2010 р.
35. Спасо-Преображенський храмівий комплекс на 460 уклінних Свято-Борисо-Глібського жіночого монастиря в с. Водяне Зміївського р-ну Харківської обл. (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 37670 від 31.03.2011 р.). Проект: 2010 р., реалізація: з 2011 р. (див. стор. 240).
36. Храмівий комплекс Ікони Божої Матері Введення в Храм Пресвятої Богородиці на 315 уклінних на бульв. Ромена Роллана, 10а у Святошинському р-ні м. Києва. Реконструкція незавершеного будівництва церкви і нове будівництво. Проект: 2010 р., реалізація: з 2010 р. (див. стор. 244).
37. Церква на 130 уклінних для повторного застосування. Проект: 2010 р.
38. Церква на 200 уклінних для повторного застосування. Проект: 2010 р.
39. Церква на 230 уклінних для повторного застосування. Проект: 2010 р.
40. Храмівий комплекс «Грецький» на 260 уклінних. Проект: 2010 р.

41. Храмний комплекс «Байковий» на 140 уклінних в м. Києві (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 38600 від 20.06.2011 р.). Проект: 2010 р.
42. Храм-пам'ятник на 220 уклінних на Олеговій могилі (гора Шекавиця) в м. Києві. Проект: 2010 р.
43. Храм стела-хрест на 220 уклінних. Проект: 2010 р.
44. Храмний комплекс Преображення Господнього на 6600 уклінних в Свято-Успенській Почаївській Лаврі (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 33212 від 12.05.2010 р.) Конкурсний проект: 2010 р.
45. Храм на 6600 уклінних (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 33213 від 12.05.2010 р.). Конкурсний проект: 2010 р.
46. Церква на території першої міської лікарні на 200 уклінних у м. Черкаси (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 40349 від 10.10.2011). Проект: 2011 р.
47. Духовно-просвітницький центр з церквою на 100 уклінних на Соборній площі, 1 у м. Полтава. Проект: 2011 р.
48. Храмний комплекс на вул. Крайній у Деснянському р-ні м. Києва. Проект: 2011 р.
49. Храм Покрови Пресвятої Богородиці в с. Рогізна Сквирського р-ну Київської обл. Реконструкція з надбудовою та прибудовою. Проект і реалізація: з 2012 р. (див. стор. 248).
50. Трьохсвятительська духовна семінарія по провулку Боженка, 20 в с. Княжичі Київської обл. Реконструкція двох котеджів з надбудовою та прибудовою (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 43683 від 10.05.2012). Проект: 2012 р.
51. Храмний комплекс Святих Антонія і Феодосія Києво-Печерських з трапезною церквою на 70 уклінних, надбрамною дзвіницею, недільною школою і спортивним залом, Свято-Михайлівською церквою в с. Петрівське Київської обл. Проект: 2012 р. (див. стор. 250).
52. Церква Святого Миколая на території центральної районної лікарні в м. Боярка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Реконструкція незавершеного будівництва. Проект: 2012 р.
53. Концепція музеєфікації археологічних розкопок фундаментів церкви Пресвятої Богородиці (Десятинної) по вул. Володимирській у м. Києві (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 43159 від 09.04.2012 г.). Концептуальний проект: 2012 р. (див. стор. 252).
54. Церква на 50 уклінних у с. Микільське Полтавської обл. Проект: 2012 р.
55. Церква Святого Архістратига Михаїла на 100 уклінних в смт. Чуднів Чуднівського району Житомирської обл. Проект: 2012 р.
56. Церква Святого Великомученика Юрія на 150 уклінних по вул. Сонячній, 50-а в м. Василькові Київської обл. Проект: 2012 р.
57. Церква Архістратига Михаїла по вул. Молодіжній на 80 уклінних в с. Мала Вільшанка, «Селекційний» відділ Білоцерківського р-ну Київської обл. Проект: 2012 р.
58. Церква Архістратига Михаїла в с. Тур'я Пасіка Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Проект: 2012 р.
59. Храм Святого Благовірного Князя Олександра Невського, Духовно-просвітницький центр по вул. Почайнинській, 27/44, Подільського району м. Києва. Проект: 2013 р. (див. стор. 253).
60. Троїцький Кафедральний собор УПЦ КП по вул. 50 років СРСР у м. Харкові. Проект: 2013 р.
61. Церква Іверської Ікони Божої Матері в с. Калинів Міст Пирятинського р-ну Полтавської обл. Проект: 2013 р. (див. стор. 247).
62. Церква на честь Преображення Господнього в м. Київ, пр-т Миколи Бажана, 9. Проект і реалізація: з 2013 р.
63. Церква в смт. Яблунець, Ємільченського р-ну Житомирської обл. Проект: 2014 р.
64. Храмний комплекс Святого Архістратига Божого Архангела Михаїла в комплексі з допоміжними спорудами в м. Черкаси, Парк 50-річчя Жовтня. Проект: 2014 р.
65. Свято-Миколаївський храмний комплекс в с. Дейманівка, Пирятинського р-ну Полтавської обл. Проект: 2014 р., реалізація: з 2014 р. (див. стор. 254).

Висновки

Реалізація будівлі в натурі — ось кінцева мета будь-якого проектування. Насправді, і зародження основної ідеї архітектурного образу й створення ескізу, й розробка технічного проекту, робочих креслень і, нарешті, власне, будівництво задуманої будівлі — все це стадії єдиного творчого процесу

П. А. Голосов, 1882–1945

Проектування православного храму завжди напружений творчий процес узагальнення історичної спадщини і на його основі формуються архітектурні концепції, відбувається пошук нової образної мови і засобів художньої виразності.

Проблема традицій і новаторства, їх зіставлення — найбільш кардинальна у розвитку архітектури взагалі, незалежно від історичного періоду. Але особливо гостро вона постає в «зламні» епохи. Така епоха розпочалася зараз в житті православної церкви в Україні, а, отже, і в православному храмобудівництві.

Зараз в межах дуже короткого періоду відбувається оновлення як самої церкви, так і церковного будівництва, формується релігійне мислення і потреба в духовному очищенні. На архітекторів-проектувальників і будівничих православних сакральних споруд покладена велика відповідальність — сприяти духовному очищенню віруючих.

Покритий небесним куполом, увінчаний хрестом і прикрашений святими зображеннями

Православний храм — зведений людськими руками Дім Божий, може стати центром духовної культури, здатним об'єднати сьогодні наше розбалансоване суспільство.

У книзі приділяється велика увага аналізу виникнення і становлення традицій православного храмобудування. Але з плином часу змінюються естетичні критерії суспільства, і традиції у відповідності до нових естетичних критеріїв створюють для архітектора новий матеріал для сучасних творів.

Однак архітектура православного храмобудування перебуває в досить жорстких рамках канонічних вимог релігійної символіки та релігійного обряду.

У цих умовах принципове значення має вибір естетичних орієнтирів, співвідношення новаторського і традиційного, можливість їх злиття в єдиному художньому образі. Проте, чи вдалося автору книги і представленим у ній численним проектним роботам, зокрема, вже реалізованим, досягти цієї мети, — судити читачеві.

Використана література

1. Архітектура: Корот. словник-довідник / А.П. Мардер та ін.: За заг. ред. А.П. Мардера. — К.: Будівельник, 1995. — 335 с.: іл.
2. Брайчевский М.Ю./ Утверждение христианства на Руси: Пер. с укр./ АН УССР. Институт археологии. — К.: Наукова думка, 1989. — 296 с.
3. Бусева-Давыдова И.А. Представление о символике храма в культуре Древней Руси (по письменным источникам). Архитектурное наследство / отв. ред. И.А. Бондаренко. Вып. 44. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 3–16.
4. Володика О.Ю. Архітектура православних храмів України: історія та сучасність. Монографія. — К.: СПД Коляда О.П., 2006. — 160 с.
5. Всеобщая история архитектуры / Под общ. ред. Д.Е. Аркина (гл. ред.) и др. Т.2. Книга вторая. Архитектура древнего Рима — М.: Издательство академии архитектуры СССР, 1948. — 435 с., ил.
6. Всеобщая история архитектуры в 12 т. / Гл. Редкол.: Н.В. Баранов (гл. ред.) и др. Т. 2. Архитектура античного мира (Греция и Рим) — М.: Издательство литературы по строительству, 1973. — 712 с.
7. Всеобщая история архитектуры в 12 т. / Гл. Редкол.: А.В. Власов (гл. ред.) и др. Т. 3. Архитектура восточной Европы (Средние века). — Л.; М.: Издательство литературы по строительству, 1966. — 686 с.
8. Всеобщая история архитектуры в 12 т. / Гл. Редкол.: Н.Д. Колли (гл. ред.) и др. Т. 4. Архитектура западной Европы (Средние века). — Л.; М.: Издательство литературы по строительству, 1966. — 694 с.
9. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Видання четверте. (Український музей, Нью-Йорк). — Нью-Йорк; К., 1991. — 64 с.
10. Головащенко С. Історія Християнства/ Курс лекцій. — К.: Либідь, 1999. — 349 с.
11. Гончар О. Собор: Роман. Пер. с укр. — М.: Советский писатель, 1988. — 272 с.
12. Грабарь И. История русского искусства. Т. 2. Архитектура. До-петровская эпоха. — М.: Изд. И. Кнебеля, 1910. — 480 с.
13. Дворкин А. Очерки по истории вселенской православной церкви // Курс лекций. Издательство братства во имя князя Александра Невского. — Нижний Новгород, 2005. — 924 с.
14. Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана): Пер. с итал. — М.: Политиздат, 1979. — 341 с.
15. Искусство стран и народов мира / Краткая художественная энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1962. — Т. 1. — С. 388.
16. Історія Православної церкви в Україні./ Збірка наукових праць. Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. — К.: Четверта хвиля, 1997. — 297 с.
17. История русской архитектуры: Учеб. для вузов // Пилицкий В.И., Славина Т.А., Тиц А.А., Ушаков Ю.С., Заушкевич Г.В., Савельев Ю.Р. — 2-е изд. — СПб., Стройиздат СПб, 1994. — 600 с., ил.
18. Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с., іл.
19. Кальницький М.Б. Храмы Киева. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. — 252 с., іл.
20. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Просвіта. — ст. 35, С. 14–15.
21. Кох В. Энциклопедия архитектурных стилей. Классический труд по европейскому зодчеству от античности до современности / Пер. с нем. — М.: ЗАО «БММ», 2006. — 528 с.: ил.
22. Кудрявцев М., Кудрявцева Т. Русский православный храм. Символический язык архитектурных форм // К свету. — 1994. — № 17. — С. 60.
23. Кузенков П.В./ Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках.// Древнейшие государства. — М., 2003, — С. 3–172
24. Культові будинки та споруди різних конфесій: посібник з проектування / Купевич В.В. — К.: КиївЗНДІЕП. 2009. — 123 с.: іл.
25. Лебедев Е. / Михаил Васильевич Ломоносов. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 34–36.
26. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Мистецтво. — К., 1968. — 462 с. ил.
27. Лосев А.Ф. / История античной эстетики// Последние века. — М.: Искусство, 1988. — Кн. 1. — 414 с.

28. Лосев А. Ф. Проблемы символа в религиозном искусстве. — М., 1995.
29. Настольная книга священнослужителя, т. 4. Триоди постная и цветная / Издание Московской патриархии. — М., 1983. — 824 с.
30. Никитенко Н. Н. Святая София Киевская. Под ред. Куковальской Н. М. — К.: Горобец, 2008. — 384 с.: ил.
31. Николай Охридский, еп. Символы // К свету. — 1994. — № 17. — С. 9.
32. Образцовые проекты церковных строений: материалы альбомов XIX в. — СПб.: Издательство «Logos», 2003. — 13 с.: ил. 67.
33. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Ил. справ.-каталог.) В 4 т. / Гл. редкол.: Н. А. Жариков (гл. ред.) и др. — К.: Будівельник, 1983–1986. — Т. 1. — 156 с.
34. То же. — Т. 2. — 336 с.
35. То же. — Т. 3. — 337 с.
36. То же. — Т. 4. — 375 с.
37. Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. 2 изд., испр. и доп. — СПб., 1996.
38. Православная энциклопедия, т. VIII / Церковно-научный центр Русской Православной церкви. — М.: Православная энциклопедия, 2004. — 752 с.
39. Пушкин А. С. Полное собр. соч. — М.; Л., 1949. — Т. VII. — 443 с.
40. Пушкин А. С. Собр. соч. — М.: Художественная литература, 1978. — Т. 9. — С. 287.
41. Ренан Эрнест. Жизнь Иисуса. Библиотека репринтных изданий. Репринтное издание 1906 г. — К.: изд. «Украина», 1990. — 431 с.
42. Русское православие: Вехи истории. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.
43. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью / Составитель Г. Штрикер. — М.: ПроPILEI, 1995. — 400 с.
44. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: Страницы истории. — М.: Политиздат, 1987. — С. 7–182.
45. Святое евангелие / От Матфея, Марка, Луки, Иоанна (на славянском и русском яз.). — СПб.: Синодальная типография, 1901. — 478 с.
46. Сергей (Голубцов), еп. Выражение литургической жизни Православной церкви в храмовой архитектуре. Рукопись. Св. Троицкая Сергиева Лавра. Библиотека МДА. 1962 // К свету. — 1994. — № 17.
47. Слепцов О. С. Архитектура православного храма. От замысла к воплощению / Украинская академия архитектуры. Киевский национальный университет строительства и архитектуры. НПАБ «Лиценз и Арх» — К.: А+С, 2012. — 552 с.: ил.
48. Слепцов О. С. Храмы украинской православной церкви. Альбом проектов и построек. — К.: ИД А+С, 2009. — 48 с.: ил. (УАА, НПАБ «Лиценз и Арх»)
49. Соловьев С. М. / Чтения и рассказы по истории России. — М.: Правда, 1989. — 768 с.
50. Соченко В. І. Храм нашої долі: Церква Богородиці Десятинна Хрестителя і Просвітителя Русі Володимира Святого. Проблеми відродження // Сила м'якого знаку, або повернення Руської правди / За загальною ред. Л. Івашиної. — К., 2011. — С. 235–269.
51. СП 31-103-99. Здания, сооружения и комплексы православных храмов. — 2000. — 33 с.
52. Стародубцев О. Символіка православного храма // Сретенский монастырь. — 2006.
53. Тимофієнко В. І. Історія архітектури Стародавнього світу: Підручник для вузів. — К.: Наук. думка, 2006. — 512 с., іл.
54. Троицкий Н. Христианский православный храм в его идее // К свету. — 1994. — № 17. — С. 26.
55. Уваров А. С. Христианская символика. — М., 1908. — Ч. 1.
56. Хижняк З. І., Маньківський В. К. / Історія Києво-Могилянської академії. — К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. — 203 с.
57. Храмы России / [Авт.-сост. С. Минков]. — М.: Эксмо, 2008. — 864 с.: ил. — (Мир Православия).
58. Храмы України: Альбом / Вступ. ст., комент. та упоряд. Л. Прибеги. — К.: Мистецтво, 2004. — 296 с.: іл.
59. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. — К.: КНУБА, 2000. — 378 с.; іл.
60. Юрасова И. В. Символика архитектурных форм русского православного храма (связь с идеей православного храма). Научный консультант Дорошин И. А. // биб-ка «Рус Арх». — 2006.

Дзвін — розрізняють дзвони: благовіст, дзвоніння в усі дзвони, передзвін і перебір.

Дзвіниця — окрема або прибудована до храму, чи надбудована над його західною частиною споруда, призначена для підвішування дзвонів.

Дзвонниця — стіна, що стоїть окремо, з проїмами для підвішування дзвонів; іноді прибудовується до храму або надбудовується над ним із західного боку.

Дикирій (грец. *двосвічник*) — поставник для двох свічок — приладдя архієрейського богослужіння. Згідно з літургійним тлумаченням дві свічки відповідають двом єствам Ісуса Христа.

Дискос (грец. *священна посудина*) — блюдо на підніжжі із зображенням немовляти Ісуса. Згідно з літургійним тлумаченням, символічно зображує Віфлеємські ясла.

Євангеліє на престольне — богослужбова книга, що містить текст чотирьох Євангелій (від Матвія, Марка, Луки та Іоанна) і розклад євангельських богослужбових читань. Завжди знаходиться у вівтарі на престолі, крім часу, коли проходять читання.

Євхаристія (грец. *подяка*) — головне християнське таїнство, під час якого віруючі християни споживають Тіло і Кров Ісуса Христа Спасителя і, таким чином, з'єднуються з Богом.

Жертовник — стіл, на якому звершується проскомидія, — готується жертва євхаристії: хліб і вино. Розташовується біля північної стіни у вівтарі ліворуч від горнього місця.

Журавець — елемент каркаса главы, що кріпиться до центрального стовпа, який несе Хрест.

Завіса — або **катапетасма** (грец. *завіса*) — завіса, що знаходиться за царською брамою з боку вівтаря. Відкривається разом з царською брамою (окремо) у зазначених приписом місцях богослужіння.

Запрестольна ікона — 1. Ікона «Воскресіння Христове», розташована на східній стіні вівтаря. Запрестольну ікону часто роблять у вигляді вітражу. 2. Ікона Богородиці і хрест із розп'яттям, які прикріплені на держалах і стоять у вівтарі біля східної стіни. Під час хресного ходу запрестольні ікони несуть попереду процесії.

Звіздиця — дві металеві хрестоподібно з'єднані дуги. Наприкінці проскомидії звіздицю ставлять на дискос. Символічно зображує Віфлеємську зірку.

Ікона (грец. *образ, зображення*) — зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих, євангельських або церковно-історичних подій.

Іконопис — галузь сакрального мистецтва, пов'язана з виготовленням ікон, історія розвитку іконопису охоплює майже два тисячоліття.

Іконостас — перегородка, що відокремлює вівтар від середньої частини храму. Складається з ікон, розташованих ярусами. Число ярусів буває від одного до п'яти.

Ікос — церковний піснеспів, що вихваляє і прославляє святого, якого ушановують, або церковну подію. Автором перших ікосів був, згідно з церковним переказом, св. Роман Сладкопевець.

Індітія (грец. *одягаю*) — верхнє облачення престолу — світлий, шовковий або парчовий плат.

Кадило — металева посудина, в якій на тліючому вугіллі куриться ладан.

Канон (грец. *канон*) — норма, правило, звід положень, що має догматичний характер. Церковний канон — встановлене християнською церквою правило в області віровчення, культу, організації церкви.

Канонізація (грец. *узаконовувати*) — зарахування до лику святих.

Канун (перекруч. грец. *встановлений*) — поставник у вигляді столу з безліччю відділень для свічок і невеликим розп'яттям. Встановлюється в храмі на місці здійснення панахид.

Каплиця — невелика будівля, призначена для громадської молитви. На відміну від храму не розрахована на здійснення літургії і тому не має вівтаря.

Кафедра (грец. *сидіння*) — сидіння для архієрея або священника, поставлене у вівтарі на горньому місці, а також для архієрея у середині храму на архієрейському амвоні.

Келія (грец. від лат. *cell* — *кімната*) — окрема житлова кімната монаха в монастирі або окремих будинок монаха.

Ківорій — навіс над престолом у церкві.

Кіот або **кивот** (грец. *ящик, ковчег*) — невелика застелена шухлядка або спеціальна застелена шафа, в яку ставлять ікони.

Клір — духовенство.

Конха (грец.) — напівкупольне склепіння, що перекриває напівциліндричні частини будинку — апсиди, екседри, ніші.

Копіє — двосічний ніж з коротким трикутним лезом, що використовується на проскомидії. Символічно зображує спис, яким були простромені ребра Ісуса Христа на Хресті.

Корабель (*неф*) — витягнута в довжину частина храму, відділена в поздовжньому напрямку колонадами, аркадами або стовпами. Розрізняють середній і бічні нефи.

Крилас — місце в храмі, призначене для хору. Криласи розташовуються обабіч солеї.

Крипта (грец.) — 1. У Стародавньому Римі — підземне склепінчасте приміщення або хід; — 2. У західноєвропейській християнській архітектурі — каплиця під храмом для почесних поховань. Розміщувалася під вівтарною частиною; в деяких храмах — під каплицями або бічними нефами.

Ктитор (грец. *будую, здобуваю*) — у Візантії — людина, яка збудувала або прикрасила храм. Зараз — староста, обраний парафіяльною громадою та відповідальний за матеріальний порядок у храмі.

Купіль — велика чашеподібна посудина. Слугує для хрещення немовлят.

Купол або **баня** (укр.) — просторове покриття будівель і споруд, що перекриває переважно круглі, багатокутні, еліптичні в плані приміщення; утворюючими форм куполів є різні криві, опуклі назовні.

Лавра (грец. *велелюдне місце*) — назва деяких найважливіших і великих чоловічих монастирів.

Ладан — ароматичні смоли, що горять в кадилі на тліючому вугіллі.

Лампада (грец. *світильник*) — олійний світильник, що запалюється перед іконами, на престолах і семисвічнику.

Лжиця — спеціальна ложка з довгою ручкою, якою відбувається причащення віруючих.

Літургія (грецьк. *спільна справа*) — головне з громадських богослужінь, під час якого відбувається таїнство причастя.

Мартирій (лат. *martyrium*, з грец. *Martyrion*) — меморіальна споруда, частіше над символічним похованням, що позначає місце мучеництва і загибелі християнських святих. Мартирії зводили у вигляді ротонд, центричних купольних споруд, що походять від античних мавзолеїв.

Мирниця — посудина для зберігання святого мира.

Миро — запашне масло, що містить велику кількість ароматичних речовин.

Миряни — віруючі, які беруть молитовну участь у здійсненні богослужіння.

Монастир (грецьк. *відлюдне житло, обитель*) — релігійна громада ченців або черниць, що володіє належними їм землями та капіталами, і становить релігійно-господарську організацію.

Моші — рештки тіл святих. Моші деяких святих зберігаються нетлінними. Частинки мошей зашиваються в антимінс.

Нава (*неф*) — поздовжня частина християнського храму, що розмежована колонадами, стовпами або арками на головну (середню) і бічні.

Нартекс — в давньохристиянських храмах (базиліках) притвор, різновид сіней при вході в храм, в яких при богослужінні стояли оглашенні, що возз'єднуються з церквою, ті, що каються, й біснуваті.

Неділя — давньоруська назва воскресіння. Походить від звичаю не працювати (бути без діла) у цей день.

Облачення престолу — покрови, у які облачається престол — срачица (нижній) та індітія (верхній).

Обрядовий простір — нартекс, хрестильня, торгові магазини, притвор, паперть.

Оглашенні — люди, що готуються до прийняття таїнства хрещення і пройшли чин оглашення.

Панагія (грец. *всесвятая*) 1. Просфора, з якої на літургії виділена частка в пам'ять Богородиці. 2. Енколпійон — невелике зображення Богородиці, яке носить архієрей на грудях поверх облачення.

Панікадило (грец.) — центральна люстра з кількістю світильників більше 12, яка підвішується в центрі храму.

Пантократор (грец. *Вседержитель*) — поясне зображення Христа, благословляючого правою рукою, з Євангелієм у лівій — в склепінні купола або консі християнського храму, в іконопису.

Паперть — зовнішня частина притвору — ганок храму.

Парафія (прихід) — нижча церковно-адміністративна одиниця, що містить храм і громаду віруючих з кліром.

Парус — конструкція у вигляді увігнутого сферичного трикутника, яка є перехідною від прямокутної основи до круглого в плані купольного покриття або барабану.

Патріарх — у деяких православних церквах — титул глави помісної церкви, встановлений Четвертим Вселенським собором 451 р. (м. Халкідон, Мала Азія). Обирається помісним собором.

Перебір — повільний дзвін у дзвони по черзі, по одному разу в кожен, починаючи з найменшого і закінчуючи найбільшим, після удару в найбільший одночасно б'ють в усі дзвони.

Передзвін — дзвоніння у дзвони по черзі (по одному чи кілька ударів), починаючи з найбільшого і закінчуючи найменшим.

Плащаниця — плат із зображенням тіла Ісуса Христа (після зняття з Хреста) або покійної Богородиці.

Покров — матер'яні плати, якими покриваються дискос і потир під час літургії. Менші за розміром покрови називаються покрівцями.

Полікадило (грец.) — люстра з кількістю світильників до двадцяти, яка підвішується у бічних навах храму.

Пономарка (паламарка) — підсобне приміщення при вівтарі для церковнослужителя.

Престол — стіл, що знаходиться всередині вівтаря, освячений архієреєм для звершення на ньому літургії.

Приділ (боковий вівтар) — додатковий вівтар з престолом.

Притвор — західна частина храму. З одного боку притвору розташовується паперть, з іншого — прохід у середню частину храму. У притворі за статутом відбуваються деякі богослужіння — заручини, літія, чин оглашення та ін.

Проскомидія (грец. *приносити*) — перша частина літургії, під час якої відбувається приготування хліба і вина для здійснення таїнства євхаристії. Здійснюється священиком або архієреєм у вівтарі на жертovníку.

Пустинь — монастир або скит, що знаходиться у віддаленому пустельному місці.

Ризниця — окреме приміщення в храмі або місце у вівтарі (зазвичай праворуч від горнього місця), де зберігаються облачення та святі посудини.

Рипіда (грец. *опахало*) — опахало, віяло із зображенням серафима, приладдя архієрейського богослужіння.

Сакральний (лат.) — священний, те, що стосується релігійного культу і ритуалу.

Священні посудини — потир і дискос, що вживаються для літургії, а також посудина для зберігання Святих Дарів — дарохранительница і посудина для зберігання мира — мирниця.

Семисвічник — свічник із семи лампад або свічок, що стоїть у вівтарі за престолом.

Скит — келії ченців на відстані від монастиря в пустельному місці.

Склепіння — кам'яна, цегляна або бетонна конструкція покриття з криволінійними обрисами.

Служебник — богослужбова книга, призначена для богослужіння священика і диякона.

Собор (споруда) — особливий статус християнського храму, що надається внаслідок якогось особливого його становища. Наприклад, собором вважається кафедральний храм, тобто головний в окрузі чи регіоні, де існує єпископська кафедра і де зазвичай служить єпископ.

Солея — підвищена частина підлоги перед іконостасом. З боку середньої частини храму солея зазвичай огорожена невисокою решіткою.

Срачиця — нижнє облачення престолу — біле лляне покривало. Символ плащаниці Ісуса Христа.

Стовп — масивна опора, прямокутна, кругла або хрестоподібна в плані, що підтримує склепіння.

Тетраконх (грец.) — в ранньохристиянській і середньовічній архітектурі тип безстовпного центричного храму з чотирьохпелюстковим планом: до квадратного внутрішнього підкупольного приміщення прилягають чотири напівциркульні в плані апсиди. Був особливо поширений на території Вірменії, Грузії, а також Лівобережної України.

Трапезна (грец. *стіл, їжа*) — будівля в монастирі, в яку ченці збираються на трапезу. Зазвичай поєднана зі спеціальним храмом.

Требник — богослужбова книга, що містить порядок богослужіння.

Трезвон (дзвоніння) — святковий радісний дзвін у всі дзвони з короткими перервами.

Трибун — квадратна основа барабана глави храму.

Трикирій (грец. *трисвічник*) — свічник для трьох свічок — приладдя архієрейського богослужіння.

Хори (грец.) — антресолі, верхня галерея, балкон, розташовані в середній частині храму.

Хоругва — укріплене на довгому держалі полотнище із зображенням Ісуса Христа, Богородиці або святих. Під час хресного ходу хоругви несуть попереду процесії.

Храм — будівля, призначена для здійснення літургії та громадської молитви. Освячується архієреєм в ім'я свята або святого, день пам'яті якого є храмовим або престольним святом.

Хресний хід — урочиста хода навколо храму духовенства і віруючих з іконами, хрестами, хоругвами. Звершується у святкові дні.

Хрест — головний символ християнства — символ порятунку і спокутування роду людського, знамення перемоги над смертю і пеклом.

Хрестова церква — хрестовими називалися домові храми російських архієреїв. Зазвичай вони влаштовувалися в архієрейських палатах, де для них виділялися окремі кімнати з іконостасом і невеликим вівтарем з престолом за ним.

Хрестово-купольний храм — архітектурний тип християнського храму, що сформувався у Візантії та в країнах християнського сходу в V–VIII ст. Став панівним в архітектурі Візантії з IX ст. і був прийнятий християнськими країнами православного віросповідання як основна форма храму.

Хрещальня (баптистерій) — будівля або приміщення, обладнане купіллям, призначене для вчинення в ньому таїнства Хрещення.

Церква (грец.) — архітектурна споруда, призначена для здійснення богослужінь і релігійних обрядів (храм) у православ'ї, католицизмі та у більшості протестантських церков.

Четверик — долішня частина храму, що має квадратну форму в плані.

Реферат

Підручник складається зі вступу, трьох частин, висновків, списку використаної та рекомендованої літератури, термінологічного словника і предметного покажчика та реферату.

Підручник для студентів-архітекторів про архітектуру православного храму — від задуму — до реалізації — містить всебічну, проілюстровану інформацію історико-культурного, релігійного і професійного характеру. Це пояснюється тим, що храм не розглядається як утилітарний простір, організований набором конструктивних елементів: стін, колон, арок, склепінь, просторових структур і оболонок, що визначаються нормами проектування. Читачеві розкривається глибинна основа православного храмобудування, його ідеологія, символіка, особливості його архітектурно-художньої образності.

Частина перша — «Історичні основи православного храмобудування».

У першому розділі — «Становлення архітектури православного храму» розкриваються релігійні та культурно-історичні основи виникнення і становлення православного храму від епохи раннього християнства до повної перемоги нової релігії на просторах Римської та Східно-Римської (Візантійської) імперії. Ілюстративний ряд відображає етапи розвитку і архітектурно-конструктивні особливості православних храмів від ранньохристиянських до архітектурних шедеврів на території Візантійської імперії періоду її розквіту. Наводяться ключові особливості архітектури православних храмів Вірменії, Грузії, Греції, Кіпру, Болгарії, Валахії, Молдавії, Сербії та Македонії.

Розділ — «Історія православ'я та архітектура православного храму в Україні» показує, що з виникненням Київської Русі та прийняттям православ'я в X ст. Київська Русь стає оплотом православ'я серед східно-слов'янських народів. Архітектура храмів, яка спочатку сприйняла візантійські риси, поступово набуває своєї національної індивідуальності та унікальності, передаючи особливості художнього менталітету талановитих місцевих архітекторів і будівничих. У цей період були побудовані такі святині православ'я як Десятинна церква і Кафедральний собор св. Софії в Києві, храми Чернігова, Великого Новгороду, Володимира-Волинського та ін. Приклади чудової храмової архітектури Київської Русі представлені в ілюстраціях.

Період монголо-татарської навали надовго затримав, але не зруйнував основи православної самосвідомості населення і церковної ієрархії. Велику роль у збереженні православної культури зіграли монастирі. Всупереч несприятливим історичним процесам, будівництво православних храмів відроджується. Цьому сприяла діяльність П. Могили, при якому була відремонтована св. Софія, відновлені Трьохсвятительська церква та церква Спаса-на-Берестові у Києві. За гетьмана І. Мазепи зводяться нові церкви у Глухові, Лубнах, Дігтярах, відновлюються монастирі.

Навіть тоді, коли Українська церква, у рамках Російської імперії, втратила самостійність, будівництво храмів в Україні продовжувалося. XVIII–XIX ст. були відзначені будівництвом Андріївської церкви в Києві, Спасо-Преображенського собору в Одесі, Свято-Преображенського — в Юзівці, Успенського собору та церкви Великомучениці Варвари в Почаївській лаврі. Зводиться величний Володимирський собор у Києві.

Драматична епоха антирелігійної пропаганди, закриття і руйнування храмів і монастирів в колишньому СРСР (вона тривала з невеликою перервою з 1917 і до кінця 60-х рр.), принесла незліченні втрати не тільки релігійним діячам всіх рангів і віруючому населенню, але й унікальній церковній архітектурі, яка прославилася Київську Русь і Україну. У розділі наводиться перелік втрат православних церков, соборів, монастирів, багато з яких були архітектурними та історико-культурними пам'ятками. Перелік доповнюється ілюстраціями.

З того моменту, коли Україна стала суверенною демократичною державою, відродилось релігійне життя і релігійне будівництво — реставрація, реконструкція і широке нове будівництво православних споруд.

За період з 1990 по 2010 рр. були відтворені Київські православні святині — Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, храм Різдва Христового (Шевченківська церква) на Подолі, церква Богородиці Пирогошої та ін. Відновлено собори в Одесі, Дніпропетровську, Донецьку і побудовані нові — в Запоріжжі, Полтаві, Кривому Розі та ін. містах.

Частина друга — «Символіка і об'ємно-просторова форма в архітектурі православного храму». Детально розглядається символіч-

на основа архітектури православного храму. Продемонстровано, що в архітектурі храму немає нічого випадкового. Всі архітектурні деталі, внутрішнє оздоблення, розписи інтер'єру, церковний посуд обумовлені символічним значенням храму як Дому Божого, що підносить дух віруючих, і вимогами літургійної служби.

Автором визначено вплив православних символів на архітектурно-художні елементи храму.

Ілюстративний ряд подає типи, архітектурно-конструктивні особливості та художні образи храмів України; конструктивне і композиційне значення в архітектурі храмів і храмових ансамблів дзвіниць і дзвонниць.

Частина третя — «Основи сучасного проектування православних храмів в Україні».

У першому розділі — «У пошуках архітектурно-художнього образу» демонструється, що канонічні обмеження значно ускладнюють завдання архітектора у прояві своєї творчої індивідуальності. На основі власного практичного досвіду проектування сакральних будівель і споруд сформульовані основні положення, які можуть дати архітектору свободу самовираження в рамках церковних канонів. Це — спадкоємність, розміщення на ділянці, функціональна схема, планувальна і композиційна варіантність, використання досягнень сучасної будівельної науки, техніки та матеріалів. А також такі складові архітектурно-художньої самобутності як простота і цілісність пропорцій, монументальність, пластика фасадів, орнамент, колір, інтер'єр.

Умови для різноманітності і свободи творчих рішень архітектора створюються також при проектуванні храмових комплексів, що включають недільні школи, благодійні, житлові та допоміжні споруди. Ці розвинені об'ємно-просторові і функціонально-планувальні структури стають центром духовного і культурного життя віруючих.

У другому розділі — «Містобудівні аспекти та особливості розташування православних будівель і споруд» розглядаються історичні і сучасні фактори, що впливають на розміщення сакральних будівель. Історично храм, церква завжди домінували в забудові малоповерхових поселень і розташовувалися в найбільш вигратісних природно естетичних умовах.

У великих багатоповерхових містах, особливо з сучасною високою забудовою, храму відводиться роль композиційного центру

в різних планувальних утвореннях (від середмістя до житлових районів і мікрорайонів) на основі гармонійного контрасту. Особливості розміщення, функція і статус визначають і функціональне зонування території храму або храмового комплексу, яка може представляти розвинену функціонально-планувальну структуру. Розділ ілюстрований принциповими схемами.

Третій розділ третьої частини — «Особливості проектування реконструкції сакральних будівель і споруд» — знайомить студентів з особливостями робіт з проектування реконструкції православних храмів, що в першу чергу стосується питань виявлення необхідності та міри впровадження робіт в кожному конкретному випадку залежно від архітектурної цінності, технічного стану, місцезнаходження, типу та перспектив розвитку будівлі, що реконструюється.

Четвертий розділ третьої частини — «Досвід проектування і реалізації» підсумовує основні цілі і завдання створення архітектурно-художнього образу сучасного Православного храму та відображає авторське кредо архітектора Олега Слєпцова. З числа виконаних автором робіт (повний список яких додається) представлені основні архітектурно-планувальні та конструктивні характеристики спроектованих, побудованих і нині споруджуваних православних храмів. Усі вони різні, несхожі один на одного не тільки за формою, художнім образом чи об'ємом, але і за функціональним наповненням — від маленької каплички, церкви, парафіяльного храму — до кафедрального собору, духовно-просвітницького комплексу та монастиря.

Вони розміщені як в урбанізованому міському, так і в мальовничому природному середовищі.

На основі реального і духовного досвіду сакрального проектування автором розроблена також оригінальна творча концепція православного Храму Світа.

Розділ ілюстровано архітектурними кресленнями та схемами, фотографіями будівель та інтер'єрів, фото з натури.

Підручник надає досить повне уявлення про історію та розвиток будівництва сакральних споруд в Україні від часів Київської Русі і до наших днів; розкриває всі складності й особливості цього виду архітектурної діяльності і може бути корисним для студентів архітектурних вишів і духовних навчальних закладів, зодчих, які бажають присвятити себе справі духовного відродження України.

Навчальне видання

Олег Семенович СЛЕПЦОВ

Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів

Підручник

Авторська редакція

Головний редактор А+С — Б. А. Єрофалов

Оригінал-макет, препринт — О. С. Червінський

Фото — В. С. Самойленко, О. С. Слєпцов

Формат 60 x 90 $\frac{1}{8}$ (230 x 280 мм). Гарнітура «AllianceC». Ум. друк. арк. 34. Вид. №51. Наклад 300 прим.

Видавець: А+С: 01001 Київ, вул. Бориса Грінченка №7, телефон: + 380 (44) 278 1114

Свідомо про внесення у Державний реєстр видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №2715 від 7.12.2006

Printed in Ukraine

Київський Національний університет
будівництва і архітектури
Україна, Київ, Повітрофлотський просп. 31

Кафедра Основ архітектури
і архітектурного проектування
тел.: +38044 241 5564

Науково-проектне архітектурне
бюро ЛІПЕНЗІАРХ
info@licencearch.com.ua, o.sleptsov@me.com